

ЛАРИСА ЗАГРАЙ

**ТЕОРІЇ ГЕНДЕРУ:
ГЕНДЕРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ПСИХОЛОГІЇ**

Навчальний посібник

Міністерство освіти і науки України
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ЛАРИСА ЗАГРАЙ

ТЕОРІЇ ГЕНДЕРУ: ГЕНДЕРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ПСИХОЛОГІЇ

Навчальний посібник

Івано-Франківськ
2019

УДК 159.9.07
ББК 60в
3-14

Рекомендовано до друку Вченою радою ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
(протокол № 8 від 30 серпня 2018 р.)

Рецензенти:

Орап Марина Олегівна – доктор психологічних наук, професор кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Дроздов Олександр Юрійович – доктор психологічних наук, професор кафедри загальної, вікової та соціальної психології імені М.А. Скока Національного університету "Чернігівський колегіум" імені Т.Г.Шевченка.

Літературний редактор:

Бабій І. О. – доцент кафедри української мови Факультету філології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Заграй Л. Д.

З 14 Теорії гендеру: Гендерні дослідження у психології: навчальний посібник / ДВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника». Івано-Франківськ : ФО-П Петраш К.Т., 2019. 264 с.
ISBN 978-617-7362-40-0

У навчальному посібнику розглянуто теорії гендеру, методологію гендерних досліджень. Розкрито питання історії фемінізму, гендерних досліджень у загальноєвропейському та українському контекстах. Із точки зору феміністичної критики розглянуто класичні та альтернативні теорії гендеру, гендерної ідентичності у психології. Висвітлено основні методологічні поняття, принципи, методи феміністичної методології. Навчальний посібник може бути корисним для студентів спеціальності «Психологія», магістрів із гендерних студій.

**УДК 159.9.07
ББК 60в**

© Заграй Л. Д., 2019
© ДВНЗ «ПНУ імені
Василя Стефаника», 2019

ISBN 978-617-7362-40-0

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

Erasmus+ project “Gender Studies Curriculum: A Step for Democracy and Peace in EU-Neighboring Countries with Different Traditions” (GeSt), No. 561785-EPP-1-2015-1-LT-EPPKA2-CBHE-JP

Проект Erasmus+ “Гендерні студії: Крок до демократії та миру у сусідніх до ЄС країнах з різними традиціями” (GeSt), № 561785-EPP-1-2015-1-LT-EPPKA2-CBHE-JP

This textbook “Theories of Gender: Gender Studies in Psychology” has been prepared in the framework of the Erasmus+ project “Gender Studies Curriculum: A Step for Democracy and Peace in EU-Neighboring Countries with Different Traditions” (GeSt), No. 561785-EPP-1-2015-1-LT-EPPKA2-CBHE-JP. This project has been funded with support from the European Commission. The publication reflects the authors’ views only, and the Commission cannot be held responsible for any use that may be made of the information contained therein.

Навчальний посібник «Теорії гендеру: гендерні дослідження у психології» були розроблені в рамках проекту Erasmus+ «Гендерні студії: Крок до демократії та миру у сусідніх до ЄС країнах з різними традиціями», № 561785-EPP-1-2015-1-LT-EPPKA2-CBHE-JP. Проект профінансований за підтримки Європейської Комісії. Європейська Комісія підтримує створення цієї публікації, яка відображає лише погляди автора. Комісія не несе відповідальності за будь-яке використання інформації, що міститься в публікації.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ФЕМІНІЗМУ ТА ГЕНДЕРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	8
1.1 Історія фемінізму. Три хвилі фемінізму.	8
1.2 Феміністичні рухи в Україні.	14
1.3 Теорії фемінізму ХХ століття.	21
1.4 Гендерні дослідження як новий етап розвитку феміністичної методології.	38
Запитання для самоконтролю знань	46
Література до розділу	47
РОЗДІЛ 2 ТЕОРІЇ ГЕНДЕРУ У ПСИХОЛОГІЇ	48
2.1 Гендер як аналітичний інструмент у психології	48
2.2 Біологічні теорії статі.	71
2.3 Статеврольовий підхід у трактуванні гендерних відмінностей.	80
2.4 Психоаналіз і гендер.	83
2.5 Альтернативні теорії гендеру: феміністична перспектива у психоаналізі.	93
2.6 Когнітивні теорії формування гендерної ідентичності.	100
2.7 Гендер у теорії соціального наuczіння.	106
2.8 Психологічна теорія розвитку жінки К. Гілліган.	133
2.9 Запитання для самоконтролю знань	147
2.10 Література до розділу	148
РОЗДІЛ 3 ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ СУЧАСНИХ ГЕНДЕРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	150
3.1 Постмодернізм і гендер.	150
3.2 Постмодерністська проблематизація гендеру у теорії Джутід Батлер.	154
3.3 Жіноча суб'єктність у теорії Люсі Ірігаре.	161
3.4 Соціологічні теорії гендеру.	170
Запитання для самоконтролю знань	185
Література до розділу	185

РОЗДІЛ 4 МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРУ:	
ФЕМІНІСТИЧНА ПЕРСПЕКТИВА	187
4.1 Феміністська гносеологія та феміністські дослідження.	187
4.2 Методи дослідження у фемінізмі: кількісні та якісні.	200
4.3 Тематичний аналіз у феміністичних дослідженнях.	214
Запитання для самоконтролю знань	229
Література до розділу	230
СЛОВНИК ГЕНДЕРНИХ ТЕРМІНІВ	234
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	255

ВСТУП

Гендер індивіда, гендерна ідентичність є однією з найбільш константних детермінант розвитку особистості, яка значною мірою визначає існування людини у світі, тому актуальності набуває питання, як відбувається її формування, які умови, механізми визначають наявність гендерних властивостей в індивіда. Донедавна у психологічній науці звертали увагу на усередненого індивіда або досліджували відмінності між представниками різної статі, які переважно робили акцент на диференціально-психологічних, індивідуально-типологічних аспектах. Саме виникнення різних теорій гендеру, феміністичної методології дозволило змістити акцент у дослідженнях гендеру особистості з пошуку єдиної причини відмінностей між статями на опис множинності стратегій визнання маргінальності гендерних груп і множинних шляхів соціальних перетворень у конкретному соціальному та культурному середовищах. Розроблені теорії гендеру створили методологічну основу для дослідження гендерних проблем не тільки особистості, але й суспільства в цілому. Посібник «Теорії гендеру: гендерні дослідження у психології» присвячений висвітленню саме цих питань.

Навчальний посібник складається із чотирьох розділів, кожен з яких розкриває важливий аспект методології дослідження гендеру.

Перший розділ присвячено висвітленню питання історії фемінізму та гендерних досліджень. У ньому проаналізовано історичні витоки фемінізму як руху за рівні права з чоловіками, який пізніше набув статусу ідеології і методології досліджень. Висвітлено питання розвитку фемінізму в Україні, з акцентуванням уваги на специфічних його ознаках. Розкрито теорії фемінізму ХХ століття, які створили основу для формування нової методології дослідження гендеру.

У другому розділі висвітлено питання теорій гендеру у психології. Розкрито підхід до гендеру як аналітичного інструменту.

Вилумачено біологічні теорії статі, статево-рольовий підхід, психоаналітичні трактування гендеру, гендерних відмінностей із позицій феміністичної критики. Запропоновано розгляд альтернативних теорій гендеру, які у феміністичній перспективі розглядають психологічні аспекти гендеру особистості.

Третій розділ присвячено опису сучасних теорій і методології гендерних досліджень. Зосереджено увагу на постмодерністській проблематизації гендеру, постфеміністських ідеях, сучасних соціологічних проекціях гендеру.

У четвертому розділі висвітлено феміністичну методологію дослідження гендеру. Здійснено аналіз феміністської гносеології, епістемології, феміністичних досліджень. Описано методи дослідження гендеру, розкрито переваги якісних методів дослідження, а також тематичного аналізу як важливого методу у гендерних дослідженнях.

Кожен розділ навчального посібника завершується запитаннями для самоконтролю знань.

Висловлюю особливу вдячність професоркам Вассілікі Коуміці Деліянні (Vassiliki Koumitzi Deliyanni), Марії Папєфєнесії (Maria Parathanasiou) та аспірантці Анастасії Флоулі (Anastasia Flouli) Університету Арістотеля м. Салоніки, Греція за надані цінні рекомендації.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІЯ ФЕМІНІЗМУ ТА ГЕНДЕРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1 Історія фемінізму. Три хвилі фемінізму.

1.2 Феміністичні рухи в Україні.

1.3 Теорії фемінізму ХХ століття.

1.4 Гендерні дослідження як новий етап розвитку феміністичної методології.

1.1 Історія фемінізму. Три хвилі фемінізму

Фемінізм – це явище, яке можна розглядати як мінімум із двох боків. По-перше, це політичний рух, пов'язаний із боротьбою жінок за рівноправність. Саме цей аспект часто асоціюється з класичним фемінізмом, зокрема з рухом суфражисток, які вимагали надати жінкам право голосу на виборах. Нам здається, що такі проблеми залишились у далекому минулому, але на початку ХХ століття жінки не мали виборчих прав практично ніде у світі. У результаті перемог ранніх феміністок ми щасливо про це забули. По-друге, фемінізм – це інтелектуальний рух, по суті, філософська течія, яка за своїм змістом і аргументацією набагато різноманітніша, ніж класичний політичний фемінізм.

Походження поняття

Термін «фемінізм» виникає на початку ХІХ століття. Під ним у публіцистиці цієї епохи розуміється сукупність якостей, притаманних жінці. Так само, як існують специфічні чоловічі риси — мужність, існує і фемінність, або «фемінізм».

У кінці ХІХ століття в контексті суфражистського руху з'являється слово «феміністка», спочатку французьке, яким називають активісток жіночого руху. Таким чином, до початку ХХ століття значення терміна поступово змінюється. Останні 100 років під феміністками ми вже однозначно розуміємо жінок, які борються за свої права. Причому права ці можуть трактуватися по-різному, і боротьба не завжди зводиться до вимог формальної політичної рівності.

Витоки фемінізму

Ідеї, близькі до фемінізму, циркулюють у західній культурі з часів Античності. У п'ятій книзі «Держави» Платона, наприклад, повідомляється, що немає жодних перешкод для того, щоб жінка була правителем. Якщо жінка достатньо розумна і талановита, то вона повинна мати ті ж права, що і найбільш розумні й талановиті чоловіки. Елементи фемінізму трапляються і в Середні віки, і в епоху Відродження.

Першою феміністкою зазвичай називають англійку Мері Волстонкрафт, яка жила в кінці XVIII століття. У трактаті «Захист прав жінки» вона ставить питання, пов'язані з долею жінки: наскільки жінка відрізняється від чоловіка, наскільки справедливі звинувачення жінки в нестачі у неї розуму, як на роль жінки впливає материнство і домашня праця. Головне скандальне гасло Волстонкрафт полягає в тому, що жінка може самостійно розпоряджатися своєю долею. Мері Естел, співвітчизниця М. Волстонкрафт, зверталася до раціоналістичної філософії Рене Декарта, який не робив різниці між чоловіками і жінками. М. Волстонкрафт аналогічно перебуває під впливом Жан-Жака Руссо і полемізує з ним. Коли ми читаємо ці ранні тексти, карикатурний образ феміністок розсипається: вони пропонують різнобічну, часто іронічну і часом несподівану аргументацію. Наприклад, М. Естел у якості можливої альтернативи заміжжя і переходу жінки «у власність чоловіка» обговорювала створення жіночих «світських монастирів».

Серед перших феміністів був принаймні один чоловік, класик ліберальної філософії Джон Стюарт Мілль, який у 1869 році опублікував трактат «Поневолення жінок» на захист жіночих прав. Більшість чоловіків, однак, були налаштовані різко проти фемінізму. Частково вони просто не могли зрозуміти, чого хочуть ці жінки. Один автор-чоловік навіть заявив у відповідь на публікацію трактату М. Волстонкрафт, що вимога захисту прав жінок настільки ж безглузда, як і вимога захисту прав домашніх тварин. У відповідь на рух суфражисток було сформульоване і «класичне спростування»:

феміністками нібито стають тільки дуже негарні жінки, які не можуть розраховувати на те, щоб знайти собі гідного чоловіка.

Перша і друга хвилі фемінізму

Першу хвилю фемінізму визначити найпростіше. Це боротьба жінок за політичне рівноправ'я і за можливість обирати і бути обраними на виборах. Перші феміністки апелювали до ліберальних гасел: люди мають рівні права незалежно від статі. Суфражистки були дуже потужним рухом публічної політики у Великобританії і США: жінки об'єдналися і домоглися бажаного. У 1920 році в США була прийнята 19-а поправка до Конституції, згідно з якою стать не може бути перешкодою для участі у політичному житті і, зокрема, участі у виборах. Після цього багатьом здавалось, що фемінізм закінчився, оскільки своєї основної мети жінки досягли, а інші проблеми можуть бути вирішені політиками, обраними жінками на виборах.

Друга хвиля фемінізму виникає в 60-і роки ХХ століття і постає вже набагато складнішим явищем. Гноблення тут уже не зводилося до заборони жінкам брати участь у політичному житті. Виявилось, що політична рівність не виключає утисків у сім'ї та на робочому місці. Ключовий текст цієї епохи – «Друга стаття» Сімони де Бовуар. Феміністки другої хвилі критикують уявлення про те, що основне призначення жінки – материнство, яке розуміється як самітництво і відмова від кар'єри, турбота про дім. Вони оскаржили тезу про те, що жінки не повинні прагнути до того, щоб проявляти себе за межами цього «жіночого світу». Про те, що нібито чоловік – природний екстраверт, жінка – природний інтроверт, і цей соціальний поділ праці визначений назавжди якимись природними правилами.

Список тем, які асоціюються з фемінізмом, у цей час дуже розширюється: тепер це насильство (реальне, домашнє, символічне – наприклад, хлопчикам кажуть «не будь дівчиськом»), нібито бути дівчиськом – це щось образливе), критика нав'язаних гендерних ролей, питання про рівень заробітної плати, неоплачувану домашню

працю усвідомлюються як соціальна проблема. Загалом ідеться про проблематизацію фігури жінки в культурі (Кісь О., 2012).

Друга хвиля не домоглась реалізації своїх цілей у повному обсязі, проблеми, про які писали феміністки 60-х років, збереглися і в сьогоденному світі. Але в період другої хвилі відбувається справжня соціальна революція: жінки на Заході масово виходять на ринок праці, що призводить і до різкого зростання багатства суспільства, і до зовсім нового уявлення про реальну гендерну політику.

Третя хвиля фемінізму

Третя хвиля фемінізму, початок якої пов'язують з 90-ми роками ХХ століття, є спробою застосувати до гендерних досліджень актуальні філософські ідеї, насамперед ідеї постструктуралізму, а також постколоніальну теорію. Дискусія тут будується переважно навколо поняття «ідентичності». У цілому на цьому етапі вже досить важко говорити про якусь теоретичну єдність ідей фемінізму.

Ключова тема для феміністок третьої хвилі – усвідомлення, що насправді питання не зводиться до того, що є жінки, а що – чоловіки. Питання зводиться до спроби зрозуміти, як саме ці гендерні ролі, чоловіча і жіноча, конструюються, як ми стаємо чоловіками і жінками. Що змушує нас бути чоловіком чи жінкою? Тут виникає питання про те, що можуть існувати й інші гендерні ролі. Дослідженням множини гендерних ідентичностей займається квір-теорія.

У третій хвилі особливо вирізняється рух Riot Grrrl, вибудований навколо естетики не лише звільненої, а й наділеної владою жінки, яка здатна бути самодостатньою, талановитою, лідером у соціальному світі – і в цьому сенсі перевершує чоловіків. Riot Grrrl заявили, що push-up bra (бюстгалтер) не суперечить наявності brains (мізки), і повернули в ужиток агресивний макіяж та високі підбори, які ще недавно вважались класичним символом гніту з боку чоловіка. Таким чином, фемінізм третьої хвилі прагне до

свободи, зокрема від тих обмежень, які були нав'язані старим фемінізмом (Кісь О., 2012).

Ліберальний, марксистський і радикальний фемінізм

Хронологію хвиль фемінізму слід доповнити уявленням про ідеологічну структуру руху. Ліберальний фемінізм передбачає, що фемінізм – це перш за все історія про рівність прав чоловіків і жінок. Як тільки ми гарантуємо формальну і змістовну рівність прав, ми можемо вважати, що так само, як ми колись вирішили питання з расизмом, ми вирішили питання і з гендерною нерівністю.

Ліберальний фемінізм – це мейнстрім, і в західному світі великі політичні партії орієнтовані саме на нього. Західна політкоректність щодо жінок – це також перш за все продукт лібералізму.

Другий різновид – це марксистський фемінізм, який припускає, що гноблення жінок – це окремий випадок капіталістичного і класового гноблення. Іншими словами, в економіці існує експлуатація найманих працівників, і жінки – це один із видів людей, яких експлуатують. Так само, як у XIX столітті і пізніше експлуатували робітників, так і жінок змушують працювати на чоловіків. Марксистський фемінізм цікавий тим, що в якості своєї центральної теми вводить проблему неоплачуваної, безкоштовної домашньої праці. Є вчені-марксистки, які стверджують, що основа світової економіки – це праця домогосподарок, яка ніяк не оцінюється, але при цьому робить ключовий внесок у наш добробут.

Значний внесок у марксистський фемінізм зробив уряд більшовиків, який на початку 1920-х років став найбільш прогресивним урядом у світі з точки зору гендерної рівності: було гарантовано формальну політичну рівність, формальну виборчу рівність, жінок вчили грамоті, намагались звільнити від «кухонного рабства» через відкриття централізованих пролетарських їдалень. Були зроблені і ті ходи, які для Західної Європи на той період були неприйнятними. Зокрема, декриміналізація абортів. Найвідоміша захисниця прав жінок серед більшовиків – Олександра Коллонтай. Після перших років радянської влади ставлення до жінок поступово

стає більш консервативним. Але до Сталіна це була передова феміністична держава.

Радикальний фемінізм – третій тип феміністичних теорій, припускає, що всього цього недостатньо, тому що чоловіки в будь-якому випадку зацікавлені у збереженні режиму патріархату. Патріархат у цьому випадку – це спеціальний термін, який вказує на принцип культурного, політичного та економічного домінування чоловіків. У патріархаті чоловік – годувальник, чоловік – це той, хто робить, а жінка – та, хто чекає, жінка – безкоштовна побутова і сексуальна прислуга.

У теорії радикального фемінізму йде мова про те, що насправді всі старі терміни політичної філософії були придумані чоловіками і вони не вбачають найголовнішого. Проблема не в експлуатації, не в наявності класів, не в буржуазії, не в державі, проблема в тому, що існує режим патріархального правління і окремим випадком гноблення є гноблення одних чоловіків іншими, у той час як фундаментальний інститут гноблення – саме гендерний.

Сила і водночас слабкість радикального фемінізму полягає в тому, що в якомусь сенсі він виступає не лише проти різних відсталих форм соціального устрою, а й проти нинішньої ліберальної демократії західного типу. З численних ідей радикального фемінізму варто згадати «лесбійський сепаратизм», який полягає в тому, що жінки взагалі не повинні вступати у сексуальні стосунки з чоловіками, тому що будь-яка форма сексуальних відносин із чоловіком так чи інакше стає продовженням багатовікової традиції гноблення. Ритуали романтичної закоханості, наприклад, не більш ніж форма покупки жіночого тіла і контролю над жіночими емоціями.

Феміністична література

Література з фемінізму надзвичайно різноманітна. У якості вступу до теми можна прочитати публіцистичну, але дуже яскраву книгу Наомі Вульф «Міф про красу», яка дозволяє інакше поглянути на всім знайомі соціальні практики, такі як глянцеви журнали, дієти або робота жінок в офісі. Дуже містким теоретичним та історичним

вступом є робота Валері Брайсон «Політична теорія фемінізму». Хороше уявлення про сучасний радикальний фемінізм розкриває робота Кейт Міллет «Політика статі». Тим, хто піддає сумніву, що феміністки здатні на витончену та нетривіальну філософську аргументацію, варто заглянути в тексти Джудіт Батлер.

1.2 Феміністичні рухи в Україні

Жіночий рух в Україні. Перші жіночі організації на українських землях почали з'являтися в 2-й половині XIX ст. Поштовхом до цього стало поширення ідей загальноєвропейського жіночого руху, що поєднував низку суспільних рухів, ініціаторами, лідерами й учасниками яких були жінки. Це й рух проти дискримінаційних щодо жінок суспільних звичаїв та законів, і рух за формування жіночих організацій з підтримки тієї чи іншої публічної активності жінок, і рух за переосмислення усталених – патріархальних – понять про роль статі в суспільстві. Найпоширенішим у Західній Європі був рух, що об'єднав намагання жінок вибороти собі рівний статус із чоловіками у своїх країнах. Саме цей рух – за політичну, суспільну та професійну рівноправність жінок і чоловіків – досить часто називають емансипацією (лат. *emancipatio*, від *emancipō* – звільняю від опіки), або фемінізмом (франц. *feminisme*, від лат. *femina* – жінка).

Емансипаційні змагання жінок у різних країнах досить схожі між собою за метою й формами, навіть якщо вони визрівають і проявляються в різні історичні періоди. Фемінізм, однак, не створив одностайної ідеології, його прояви всюди мали й мають виразне національне та географічно окреслене забарвлення.

Емансипаційні змагання в Європі та США набули організаційних форм у 2-й половині XIX ст., коли впровадження там демократичних реформ не привело автоматично до статевої рівноправності. Саме тоді жінки вперше в історії створили низку місцевих, а згодом і міжнародних організацій, мета діяльності яких полягала в розширенні громадянських та політичних прав жінок і визнанні організованого жіноцтва суб'єктом громадянського та політичного життя. Це знаменувало вихід емансипаційного руху на

політичну арену, що привело невдовзі до відокремлення ідеології фемінізму від ідеології соціалізму, яку (ідеологію соціалізму) багато хто із жінок вважав спорідненою фемінізмові, оскільки соціалісти проголошували принцип рівноправності статей. Як стало очевидним дещо пізніше, рівноправність статей у комуністичних країнах, де будувався соціалізм, переросла в «подвійне навантаження жінок». «Соціалістичний табір» упродовж усіх років свого існування так і не спромігся осмислити роль жінки в суспільстві відповідно до вимог часу, засвідчивши тим самим свою ідеологічну обмеженість щодо феміністичних проблем, про яку ще наприкінці ХІХ ст. писала Н. Кобринська.

Полемізуючи з К. Цеткін, Н. Кобринська вказувала, що соціалісти не розумітимуть прагнень жінок доти, доки жінки не доможуться формального забезпечення своїх прав. (За життя Н. Кобринської українські жінки-активістки не сприйняли цих тез, вважали їх надто радикальними, тому останні не набули популярності).

Під впливом жіночого руху та в ході осмислення проблем розвитку цивілізації науковці й літератори (обох статей, але переважно жінки) в 1960-х рр. розгорнули дослідження феноменів чоловіка й жінки (див. Гендерні дослідження), які дали фемінізмові нове сучасне дихання.

До 1990-х рр. жіночий рух на українських теренах через відсутність тут суверенної державності розвивався в контексті боротьби за соціальні та національні права. Цим він істотно відрізнявся від західноєвропейського жіночого руху. Боротьба за жіночі права – за право жінок мати політичний голос, за доступ жінок до освіти й влади – в Україні була рівнозначною змаганням за національну рівноправність. У зв'язку з цим сьогодні досить показовим є той факт, що термін «піднесення свідомості», який у 1970-х рр. почали широко вживати феміністки у західних країнах для характеристики розповсюдження в суспільстві своїх поглядів, у мові, наприклад англійських жінок звучав досить штучно стосовно

феномену національної свідомості. Натомість в устах українських жінок-активісток слова «піднесення національної свідомості» є цілком природними, бо тим-то й займалося не одне їхнє покоління.

На початку свого зародження на українських землях, що перебували в межах кордонів Російської імперії, жіночий рух був досить однорідним і не завжди організаційно самостійним: жінки об'єднувалися переважно задля спільної освітянської, літературної та добродійної діяльності. Перша жіноча організація в Україні – Товариство допомоги вищій жіночій освіті – виникла 1840 р. у Харкові як відгалуження всеросійських жіночих та громадських організацій, які виборювали право доступу жінок до вищої освіти (1860 р. такий дозвіл було здобуто; значно пізніше – 1878 р., через всілякі блокування з боку царського уряду, було засновано Вищі жіночі курси в м. Києві, 1880 р. – у Харкові). Перший український жіночий гурток почав діяти у 1884 році у м. Києві, його очолила українська громадська діячка О. Доброграєва. У 1901 році утворилися жіноча громада в м. Києві (у 1919 році ця організація виборолася членство в Міжнародній раді жінок; членство було припинено у 1929 році, відновлено у 1996 році) та Товариство захисту працюючих жінок у м. Києві й м. Харкові (ці жіночі товариства, будучи за ідеологією не так феміністичними, як соціалістичними, вважали другорядним питання про права жінок, віддаючи перевагу питанням прав робітників узагалі). У 1905 році з ініціативи невеликої групи українок, які брали участь у Всеросійському жіночому з'їзді, було ухвалено рішення про створення національно-регіональних підвідділів Спілки рівноуправління жінок (ця спілка, однак, через слабкість феміністичного руху в Росії практично не мала впливу серед національних меншин у Російській імперії).

Від 1867 року жінки розгорнули широку добродійну діяльність: спочатку у Товаристві Червоного Хреста, а від 1895 року – також у Попечительстві будинками працелюбства й робітними домами та в багатьох інших організаціях допомоги нужденним (роздача одягу, їжі

тощо). Стараннями Товариства Червоного Хреста на кошти О. Пирогової у 1882 році був заснований притулок для осіб, що одужали. У 1891 році за підтримки графині С. Ігнат'євої засновано лікарню (будівлю зведено коштом М. А. Терещенка), де ліки видавалися безплатно. При Київській Маріїнській громаді сестер-жалібниць Товариства Червоного Хреста діяла лікарня з амбулаторією та філіалом, вагому роль у їх утриманні відігравали приватні пожертвування. Активно працювали українські жінки в Київському відомстві Росії товариства боротьби з дитячою смертністю (засн. 1912 р.), Товаристві надання допомоги хворим дітям, Товаристві лікарень для хронічно хворих дітей, Попечительстві глухонімих.

У Західній Україні першою жіночою організацією стало засноване за ініціативою Н. Кобринської у 1884 р. у м. Станіславів (нині м. Івано-Франківськ) «Товариство руських женщин». Н. Кобринській вдалося налагодити співпрацю з українками на теренах Російської імперії – 1887 р. вона разом з Оленою Пчілкою видала спільний альманах українок обабіч р. Збруч (прит. Дністра; по ній проходив тогочасний кордон між Російською імперією та Австро-Угорщиною) – «Перший вінок». Книга увійшла в українську історію як перша жіноча збірка. У 1893 р. виник Клуб русинок у м. Львові, що провадив свою роботу серед жінок, які мешкали в селах. Подібний клуб виник також у м. Чернівцях. У 1906 р. за ініціативою К. Малицької створено Жіночу громаду у м. Львові, у 1908 р. – Кружок українських дівчат у м. Львові та м. Чернівцях. У 1909 р. у львівській організації жінки об'єдналися в Жіночу громаду, яку очолила К. Малицька. У роки Першої світової війни українські жінки заснували у Відні Комітет допомоги пораненим воякам (голова – О. Ціпановська). У 1917 р. і повторно у 1921 р. жіночі організації об'єдналися в Союз українок. Союз українок Волині, очолюваний П. Багрянівською, діяв у м. Рівному. Союз українок Галичини очолювала М. Рудницька (завдяки зв'язкам М. Рудницької з міжнародним жіночим рухом одна з комісій Ліги Націй порушила

питання про голодомор 1932–1933 в УРСР). До Союзу українок згодом долучилися жіночі організації Волині, Польщі, Чехословаччини, Австралії, США, Канади. (На базі цього Союзу у 1934 році було створено Всесвітній союз українок, який у 1937 році був офіційно затверджений польською владою.) У 1930-х рр. на Буковині активізувалася діяльність Жіночої громади, яку очолювала О. Гузар. У роки Другої світової війни у Львові (1941 р.) створено Жіночу службу України, якою керували К. Малицька й М. Біляк (Богачевська-Хомяк М., Веселова О. М., 2005).

В УРСР керівництво жіночим рухом повністю перебрала на себе КП(б)У–КПУ. Так, у 1919 році за рішенням ЦК РКП(б) в УРСР почали створюватися жінвідділи, які у своїй діяльності насамперед проводили комуністичну агітацію серед жінок, боролися з безграмотністю й лише потім опікувалися вирішенням деяких «жіночих питань». Їхні центральні органи видавали журнали «Селянка України» та «Трудівниця». Оскільки комуністичне керівництво у своїй владотворчій діяльності використовувало принцип квот, то жінки в УРСР завжди мали певну кількість місць у місцевих та центральних представницьких органах влади. Разом із тим, хоча жінки за радянської влади й могли здобути найрізноманітніші професії, однак лише окремим із них вдавалося посісти керівні посади.

У 1930-х рр. було започатковано рух за створення жіночих виробничих бригад. У 1960-х рр. в УРСР за ініціативою КПРС була утворена система жіночих рад – громадських організацій, що діяли під безпосереднім керівництвом парторганізацій та представляли Україну на міжнародних жіночих з'їздах.

Діяльність українських жіночих організацій у західних країнах, де мешкала українська діаспора, поступово набула виразного феміністичного характеру, українки з діаспори активно включилися в міжнародний жіночий рух. Так, у 1980-х рр. на міжнародному жіночому з'їзді делегати від жіночих організацій української діаспори заперечували твердження представників українських жіночих

організацій УРСР про рівноправність статусу жінок і чоловіків у республіці. У період 1945–91 рр. жіночі організації української діаспори намагалися репрезентувати жінок усієї України. У 1948 р. вони створили Світову федерацію українських жіночих організацій і через організації в країнах свого постійного проживання намагалися говорити про українців як окремий народ Європи. З перших років незалежності України українські жіночі організації в Україні та українські жіночі організації діаспори почали співпрацювати (Богачевська-Хомяк М., Веселова О.М., 2005).

На початку 1990-х рр. у ході розвитку громадсько-політичних рухів в Україні, зокрема Народного руху України, жінки почали відновлювати жіночі організації, що в роки репресій у СРСР припинили свою діяльність. Водночас Жіночий рух в Україні набув виразних феміністичних ознак унаслідок стихійного прогресу в ході ринкових перетворень економіки, дискримінації жінок у політичній сфері та на ринку праці. Метою та змістом діяльності відновленої в грудні 1991 року добровільної громадсько-просвітницької позапартійної й позаконфесійної організації Союзу українок стало спрямування творчих сил українського жіноцтва на утвердження в суспільстві національних святинь та ідеалів, сприяння розвитку духовної культури народу, виховання нової генерації молоді, здатної будувати правову демократичну державу. У 1992 р. (після 50-річної перерви) відновила діяльність в Україні всеукраїнська організація Жіноча громада. До своєї програми «Відродження культури і будівництво незалежної України» Жіноча громада додала гасло «Від добробуту кожної родини – до добробуту Української держави». Ця організація має свої осередки у всіх областях України, а також країнах Європи, Північної Америки та Австралії. У 1994 р. створено Всеукраїнське жіноче товариство ім. Олени Теліги. У складі товариства діють дві організації – Юнацька ліга (об'єднує дівчат до 18 років) та як асоційований член – ліга «Матері і сестри – воїнам України». Соціальним захистом жінок, дітей та сімей в умовах переходу до ринкової економіки опікується

Спілка жінок України, що до 1991 р. була республіканським підрозділом Комітету радянських жінок, а нині діє як неурядова громадська організація (Богачевська-Хомяк М., Веселова О.М., 2005).

Від другої половини 1990-х рр. жіночий рух в Україні набув значного поширення. Почали діяти регіональні об'єднання та клуби, зокрема: Асоціація жінок в агробізнесі в м. Луцьку, Донецька обласна ліга ділових жінок, Харківський міський центр солідарності жінок творчої орієнтації, Клуб одеських дам (об'єднує жінок–директорів підприємств та організацій, а також діячів культури, медицини й архітектури), «Відродження нації» в Тернополі, «Дочки-матері» в Сімферополі, татарський жіночий клуб «Ізгелік» у Києві, Клуб ділових жінок у Ялті. Виникли жіночі партії: «Жінки України», Всеукраїнська партія жіночих ініціатив, Жіноча народна партія об'єднана. На кінець 1990-х рр. в Україні вже було зареєстровано понад 100 громад, жіночих об'єднань – регіональних, всеукраїнських та міжнародних (серед останніх – вже згадана Жіноча громада, міжнародна федерація ділових жінок «Либідь», «Надія», міжнародний фонд «Панна»).

До останнього часу розвиток Жіночого руху в Україні ілюстрував різновид розвитку активізації громадської діяльності жінок, що виростає з актуальних для певного історичного періоду конкретного суспільства потреб, а не з нового для всієї історії людства розуміння (актуалізованого фемінізмом) легальних прав. Саме цим вказаний різновид жіночого руху відрізняється від фемінізму англосаксонського типу, який розвивався в правовому суспільстві й тільки в такому суспільстві міг з'явитися. Жіночий рух в Україні намагався відстояти права жінок в українському громадському житті. Він не був орієнтований, як це було притаманно фемінізмові англосаксонського типу, на глибинну феміністичну перебудову всіх суспільних відносин. Сьогодні Жіночий рух в Україні розвивається повномасштабно, українські жіночі організації стають політичною та громадською силою, роблять значні кроки в розвитку гендерних студій в Україні.

1.3 Теорії фемінізму ХХ століття

Найбільш відомі феміністські теорії: фемінізм ліберальний, марксистський, радикальний, психоаналітичний, кольоровий, культурний та ін. Всі феміністські теорії пропонують своє трактування питання про причини існуючого соціального становища жінок і про способи зміни ситуації, що склалася. Ліберальний і радикальний фемінізм зробили найбільший вплив на становлення і формування жіночих і гендерних досліджень, які стали теоретичними передумовами виникнення гендерного напрямку в психології.

Ліберальна концепція фемінізму. У 70-і рр. ХХ століття на Заході інтенсивно розвивався феміністський рух ліберальної орієнтації. Ліберальний фемінізм проголошує рівність статей, якої можна досягти за допомогою реформ. Законодавчі акти і політичні рішення мають (з ліберальної точки зору) враховувати аспект гендерної нейтральності, відображати ідею подібності статей.

Ліберальний фемінізм ґрунтується на наступних передумовах: 1) всі люди володіють певними невід'ємними властивостями – здатністю до розумної, духовної діяльності і самореалізації; 2) здійснення цих здібностей може охороняти законодавче визнання загальних прав; 3) нерівність між чоловіками і жінками насправді соціальна конструкція, що не вкорінена в «природі», 4) соціальні зміни, спрямовані на усунення нерівності, можна здійснити за допомогою організованого заклику, зверненого до інтелектуальної частини суспільства, використовуючи можливості держави (Рітцер, 2002). Класиком ліберального феміністського напрямку визнана журналістка **Бетті Фрідан**, яка виклала свої погляди в книзі «**Загадка жіночності**», що підірвала атмосферу «споживчого раю» освічених американок середнього класу. Численні жіночі журнали, реклама, телебачення переконували, що саме наприкінці 1950-х р. представниці середнього класу змогли домогтися «жіночої американської мрії»: успішний і турботливий чоловік, здорові діти, будинок у передмісті, автомобіль, гарний одяг, який можна демонструвати на вечірках і благодійних зборах. Їх благополучне

життя затьмарювало лише внутрішнє незадоволення, причини якого вони не могли сформулювати ні перед психоаналітиками, ні перед чоловіком, ні перед собою (Попкова, 2001).

Бетті Фрідан зуміла знайти причину розчарувань і невдоволення американських жінок, вона усвідомила проблему, що не мала назви. Прагнучи виконати передбачене суспільством «справжнє», «природне призначення» матері, дружини та господині будинку, американські жінки відмовлялися від кар'єри і участі в соціальному і політичному житті суспільства. Орієнтуючись на образи «справжньої жіночності», вони ставали інфантильними, залежними і втрачали уявлення про свої можливості. Неназвана проблема стала драмою жіночої ідентичності, вона привела до придушення професійних і соціальних інтересів. Образ щасливої домогосподині піддався критиці як нереалістичний міф (Попкова, 2001; Тьомкіна, 1997). Як і інші теоретичні феміністські напрямки, ліберальний фемінізм оформився в процесі критичного осмислення феномена жіночого руху другої хвилі (60-і рр. ХХ століття), а також під впливом домінуючих у науковій думці цього періоду соціальних теорій. У 60-70-і рр. в соціальних науках найбільше поширення мав структурний функціоналізм. У рамках теорії структурного функціоналізму Т. Парсонс розробив теорію статевих ролей (Parsons, Bales, 1955). Розглядаючи зміни, які відбулися в американській сім'ї до середини минулого сторіччя, Т. Парсонс виділяє такі основні функції сім'ї:

- соціалізація дітей;
- стабілізація особистості дорослих членів сім'ї.

На його думку, механізмом, який забезпечує рівновагу і стабільність будь-якої соціальної системи і сім'ї в тому числі, є функціональний розподіл сфер діяльності, або диференціація ролей. Оскільки для існування соціальної системи необхідне виконання інструментальної та експресивної функцій, то і в сім'ї ці функції теж повинні бути реалізовані. Інструментальна функція забезпечує

відносини системи – у нашому випадку сім'ї – із зовнішнім світом, дає можливість отримати кошти для існування.

Експресивна функція – це підтримка інтеграції членів системи, встановлення моделей відносин і регулювання рівня напруженості членів союзу. Т. Парсонс стверджує, що одна і та ж людина не може виконувати одночасно й інструментальні (потребують владності і жорсткості), й експресивні (які передбачають м'якість і вміння погасити конфлікт) функції, тому жінка в сім'ї виконує експресивну функцію, а чоловік – інструментальну. Поділ цих ролей глибоко функціональний й існує в усіх системах соціальної взаємодії.

Концепція Т. Парсонса пояснює повсякденні практики і всередині міжстатевих стосунків, і становище жінок у західному суспільстві напередодні виникнення жіночого руху другої хвилі. Т. Парсонс намагався описати типові зразки поведінки, що лежать в основі чоловічих і жіночих соціальних ролей, а також установити зв'язок між особистісними та суспільними структурами на основі статевих ролей (Parsons, Bales, 1955).

Ліберальні феміністки, осмислюючи становище жінок у рамках теорії Парсонса, сформулювали тезу про пригноблення жінок і чоловіків запропонованими їм традиційними ролями. На цю концепцію спиралося політичне завдання руху для зміни ролей, зокрема – вихід жінок за рамки ролі домогосподині. Ліберальний шлях вирішення проблеми полягав у підвищенні рівня освіти жінок, залучення їх у суспільну сферу, створенні умов для поєднання сімейних та професійних ролей. Необхідно було зламати стереотипи суспільної свідомості, які прив'язують жінку виключно до виховання, піклування, обслуговування, а чоловіків – до управління. Здавалося, що це можливо здійснити через велику програму соціальних реформ у системі освіти, у виробничій, політичній і законодавчій сферах. Усі ці реформи мали забезпечити жінці рівні права і можливості в суспільстві, допомогти досягти соціального статусу, який узурпували чоловіки.

Роль феміністської ліберальної концепції як теоретичної передумови розвитку гендерного напрямку в психології визначається новим поглядом на проблему соціальних та соціально-психологічних відмінностей між статями. Ліберально-феміністський постулат рівності чоловіків і жінок у суспільному житті спонукав психологів під новим кутом зору розглядати проблему психологічних відмінностей між статями. Це надихнуло на дослідження в галузі психології статевих відмінностей, де особлива увага приділялася аналізу детермінант виявлення психологічних відмінностей. Вивчення сукупності результатів численних досліджень, присвячених розбіжностям психологічних характеристик статей і особливостям поведінки чоловіків і жінок, показало, що відмінностей між представниками чоловічої і жіночої статі не так багато, як здається (Масcobу, Jacklin, 1974; Вее, Mitchel, 1984; Лібін, 1999).

Таким чином, ліберальний напрямок фемінізму показав, що чоловіки і жінки можуть виконувати однакові, а не різні соціальні функції. Дослідження психологів підтвердили це положення. Так було переглянуто універсальний принцип організації гендерних відносин – статеву диференціацію.

Марксистський фемінізм (матеріалістичний фемінізм) – теоретичний напрям, що використовує потенціал марксистської теорії для пояснення (капіталістичного) гноблення жінок. Найбільш активно розроблявся у 1970-і рр., хоча основою марксистського фемінізму слугували роботи К. Маркса, Ф. Енгельса і їх послідовників, теоретиків робочого і соціалістичного жіночого руху, в тому числі Клари Цеткін та Олександрі Коллонтай.

Класики марксизму виводили пригнічення жінок із класової нерівності. Ф. Енгельс вважав, що, хоча розподіл праці за ознакою статі існував завжди, робота, виконувана чоловіками і жінками, оцінювалася по-різному. Однак із появою додаткового продукту (у результаті зміни знарядь праці і підвищення продуктивності) і можливості накопичення власності у чоловіків з'явився інтерес до певної моделі успадкування, що стало причиною для контролю

жіночої сексуальності за допомогою моралі, моногамної для жінки сім'ї (бо тільки таким чином можна контролювати легітимність успадкування) і жорсткого відділення приватної сфери від публічної. Ф. Енгельс здійснив величезний теоретичний прорив, включивши сексуальність і репродукцію в економічну теорію, однак він не намагався дослідити домашнє господарство, щоб зрозуміти, як виконується там соціально необхідна праця, включена в макроекономіку.

Ранні теоретики марксистського фемінізму, що виріс на хвилі лівих молодіжних та громадянських рухів 1960-1970-х рр., використовували марксистську економічну теорію для аналізу виконуваної жінками домашньої роботи і для обчислення її вартості. Вони розкрили зв'язок між капіталістичною та домашньою економікою, показавши, що експлуатація жінок у сім'ї підтримує класовий порядок: жіноча домашня робота є не «послугою» конкретному чоловікові, а частиною системи дешевого та ефективного відтворення робочої сили. Деякі теоретики марксистського фемінізму висунули вимоги оплати жіночої домашньої праці.

Згідно з класичною марксистською теорією, для звільнення жінок їх треба включити в суспільне виробництво, тому боротьба жінок є частиною класової боротьби. У жінок ті ж цілі, що й у робітників, і гендерна нерівність має зникнути з ліквідацією приватної власності (капіталізму), так як зникне причина для будь-якої експлуатації. Проте досвід пізнього капіталізму і соціалістичних країн показав, що цього не відбувається: жінки розглядаються як «резервна армія праці», яка призивається на ринок робочої сили, коли в тому виникає необхідність, і виключається з нього, коли необхідність зникає. Марксистський фемінізм звернувся до концепції патріархату, чи ідеології чоловічого домінування, яка нібито існувала до появи приватної власності і класового поділу. Теоретики зробили аналіз «приватної» сфери, яка традиційно вважалася неполітичною (виключеної з відносин влади). Капіталізм – з одного боку, і

патріархат – з іншого, стали розглядатися як «подвійні системи», несвідомі одна до іншої і які однаково лежать в основі гноблення жінок.

Матеріалістичний економічний аналіз залишився невід’ємною частиною феміністської концепції, однак, на відміну від марксизму, ідея (жіночої) революції не знайшла в ньому місця значною мірою тому, що цей метод боротьби насильницький, тобто маскулінний.

Радикальна концепція фемінізму (перша половина 80-х рр., період значного поширення радикальної ідеології в західному феміністському русі). У певному сенсі радикальна ідеологія протилежна лібералізму. Якщо лібералізм у дилемі «схожість-відмінність статей» вирішує проблему через подібність-рівність чи неоднаковість, то радикалізм будує свою теорію і практику, виходячи з відмінностей між чоловіками і жінками і роблячи на них акцент. Радикальні феміністки використовують марксистські і психоаналітичні категорії для аналізу відносин статей. Центральне місце в їх теорії займає концепція патріархату, який розуміється як універсальна соціальна структура, що наділяє чоловіків перевагами за рахунок жінок. Їх цікавлять питання влади, нерівності, гноблення жінок.

Радикальний фемінізм базується на наступних твердженнях: 1) жінки наділені абсолютною позитивною цінністю самі по собі - це твердження протистоїть знеціненню жінок; 2) жінок пригнічує система патріархату (Рітцер, 2002). Патріархат у найзагальнішому вигляді визначається як панування чоловіків над жінками (Словник гендерних термінів, 2002). З точки зору радикального фемінізму система патріархату розуміється як структура соціальної нерівності, якій приділяють надто мало уваги, але яка має дуже велике значення (Рітцер, 2002). Щоб подолати вплив патріархальної системи, перш за все необхідно змінити свідомість жінок, щоб вони зрозуміли свою силу і значущість. Багато представниць радикального фемінізму були учасницями «груп зростання свідомості».

Формуванню радикальному фемінізму сприяла праця Кейт Міллет «Сексуальна політика». Авторка праці захистила її як докторську дисертацію у 1970 році у Колумбійському університеті (США). Вона критикувала патріархат у Західному суспільстві, у тому числі в культурі, розглядала його як систему чоловічої домінації над жінками. На її думку, патріархальний характер влади було покладено в основу функціонування всіх суспільств, перевищуючи за своїм значенням класові та расові відмінності. Патріархат підтримували за рахунок процесів соціалізації, економічної експлуатації та сексуального насильства. Патріархат, за К. Міллет, передбачав дві головні засади: чоловіки мають домінувати над жінками, старші чоловіки – над молодшими чоловіками. Кейт Міллет запропонувала поняття «сексуальної політики», під якою розуміла виявлення влади чоловіка у суспільстві, результатом якого був контроль над жінкою. Сексуальні відносини, кохання вона трактувала як різновид чоловічої влади та використання жіночої довіри з метою закріплення домінації чоловіків. Протистояти цьому жінки мали передусім за допомогою освіти, проведення суспільних дискусій з актуальних для них питань, що мало спричинити зростання жіночої самосвідомості. Визволенню жінок мала також сприяти ліквідація інституту родини.

Шуламїт Ферстоун також належить до засновниць радикального фемінізму. Її праця «Діалектика статі» (1970 р.) присвячена аналізу суспільних та історичних процесів стосовно поділу суспільства на статі. Вона вважала, що статеві відмінності зумовлені біологічно. Оскільки жінка народжує дітей, то вона змушена бути залежною від чоловіка в питаннях захисту та матеріального існування. «Біологічна нерівність» виявляється і в суспільній організації сім'ї. Суспільні позиції жінки вона охарактеризувала за допомогою поняття «статевий клас» і вважала, що єдиним способом визволення жінки є відмова від традиційної сім'ї одночасно із вмонтованими в цей інститут відносинами домінації. Незалежність жінки від біологічного підпорядкування чоловікові Ш. Файєрстоун вбачала у штучному заплідненні, використанні засобів контрацепції, легалізації абортів.

Розвиток науки і техніки, на її думку, давав змогу у перспективі перенести репродуктивну функцію в лабораторії, а виховання дітей покласти на пари або лесбійські спільноти, тим самим звільнити жінку від тягаря біологічної родини.

Особливе місце у творчому доробку радикального фемінізму посідає міф про історичне існування матріархату як своєрідна утопія «золотої доби жіночої культури». Елізабет Деві у праці «Перша стаття» (1978) доводила, що існували підстави вважати, що на одному з попередніх історичних етапів жінки виконували домінуючу функцію в суспільстві. На певному етапі чоловіки збунтувалися і перебрали владу до своїх рук, унаслідок чого змінили історію, видаливши факт існування матріархату. Домінування жінок опиралося на духовну, а не на фізичну силу, що сприяло стабільному розвитку.

Згодом радикальні феміністки зрозуміли, що природу чоловіків змінити неможливо, тому треба створити власний альтернативний світ звільнених жінок, який у перспективі міг би поширитися на весь світ. Це призвело до формування наприкінці 70-х років ХХ століття фемінізму лесбійок. Їхнім гаслом став вислів Ті-Грейс Аткинсон: «Фемінізм – це теорія, лесбіянство – це практика». Прихильниці цього напрямку вважають, що зв'язок жінки і чоловіка призводить до пригнічення жінки. Гетеросексуальність є одним із різновидів патріархату. Автономність жінок можлива лише за умови самовизначення їх або відмежування від гетеро сексуального суспільства, в якому панують чоловіки. Жіночі спільноти мають тільки їм властиві економічні, політичні та сексуальні відносини. Цей напрям набув найбільшого поширення у США (організації Лесбійський сепаратистський рух та Радикальні лесбійки). На близьких концептуальних засадах із лесбійським рухом перебував культурний фемінізм, який переважно поширений у Франції. Його прихильниці використовували тезу про існування окремих жіночої та чоловічої культур, які конструюються соціумом, а не визначаються їх природою. Ключова ідея культурного фемінізму – матріархальний

погляд на суспільство, при якому все управління опиняється в руках сильних жінок, що спираються на **фемінні** цінності, такі як пацифізм, кооперація, ненасильницьке залагодження конфліктів, гармонійна регуляція суспільного життя.

Культурний фемінізм – це ідеологія жіночої природи або жіночої сутності, самі феміністки намагаються перевірити недооцінені жіночі ознаки. Для культурних феміністок ворог жінок – це не просто соціальна система, економічна інституція чи набір відсталих вірувань, а сама маскуліність, а в деяких випадках і біологія чоловіка. Культурна феміністична політика обертається навколо створення та підтримки здорового навколишнього середовища, вільного від маскуліних цінностей та всіх їхніх індикаторів, таких як порнографія, насилля, домінування, конфронтація тощо.

Маргарет Фуллер (Margaret Fuller) можна вважати матріархом культурних феміністок. У роботі «Жінка в ХІХ столітті» (1845) Фуллер використовувала концепцію органічного розвитку для того, щоб спонукати жінок до розвитку самостійності. Жінки повинні вчитися виводити своє право із самих себе, немовби діючи зсередини. Вона часто користувалася метафорою, де людина порівнювалася з насінням. У людині, як і в насінні, закладена програма, дотримуючись якої, можна реалізувати свій потенціал.

Жінкам для розкриття власного потенціалу та усвідомлення свого справжнього призначення необхідна не тільки свобода, але й насамперед розуміння, хто вони такі. Тому Фуллер закликала жінок «... спільно самоусунутися від мирських турбот для того, щоб відкрити свою справжню природу». Згідно з поглядами Фуллер, жінки мають «електричну природу», яка може порушувати й наповнювати все навколо життям. У той же час суспільство організоване так, що жінці відводиться роль домашньої господині. Вона має виконувати обов'язки, які заважають їй розкрити свою справжню природу. Тому все, що заважає індивіду розвиватися, чи то

держава, чи традиційна сім'я, слід розглядати як зло, яке має бути подолане.

Фуллер уважала, що фемінна енергія могла б радикально перетворити суспільство, а фемінізація суспільства – привести до гармонійної системи управління, покінчити з насильством у всіх сферах, подолати руйнівні звички, такі як алкоголізм і наркоманія. Суспільство могло б навіть припинити вбивства тварин заради їжі. Таким чином, Фуллер і культурні феміністки говорили про своєрідність жінки і про те, як змінилося б суспільство, якби жінкам дозволили впливати на соціальну сферу.

Теоретичні погляди Елізабет Кеді Стентон (Elizabeth Cady Stanton) спиралися на концепцію природних прав. Однак Стентон у своїй критиці релігії, і зокрема християнства, зайняла вкрай радикальну позицію у рамках культурного фемінізму. Жорстка критика *патріархату* міститься в її двотомній роботі «Жіноча біблія» (1895 і 1898). Стентон довела раціональну точку зору до логічного кінця, позначивши принципи природних прав як найвищу моральну планку – вище самого Господа Бога. Вона відкинула Десять заповідей як неварті уваги, заявляючи, що вони придумані чоловіками, щоб позбавити жінок їхніх прав. Вона критикувала основи християнської цивілізації, християнські цінності та принципи: «Перед будь-якою розважливою людиною мимоволі постає питання – чому традиції та думки одного неосвіченого народу, який жив багато століть тому, повинні впливати на почуття та думки нашого покоління?»

Стентон прийшла до висновку, що релігія є основним ідеологічним інструментом, який опускає жінок до підлеглого становища. Тому Стентон розпочала кампанію з дискредитації Біблії та вироблення альтернативної релігії з позитивним образом жінки.

Ще однією важливою фігурою в культурному фемінізмі була Матильда Гейдж (Matilda Gage). Вона відкололася від Американської асоціації жінок-суфражисток, а також від Стентон, вважаючи їх погляди занадто консервативними. Гейдж пішла ще далі, ніж

Стентон, у критиці іудео-християнських релігій, вважаючи дохристиянський *матріархат* мирним і успішним суспільством, яке сповідує материнське право, тоді як патріархат ототожнювався з війною, проституцією, поневоленням жінок і сімейними чварами.

Шарлотта Перкінс Гілман (Charlotte Perkins Gilman), критикуючи соціал-дарвіністську теорію Спенсера, зазначала, що економічна залежність жінок від чоловіків була процесом неприродним, тобто процесом, який уповільнив прогрес людства: «Ми єдиний вид тварин, у яких самки залежать від самця в питанні добування їжі, ми єдиний вид тварин, у яких сексуальні відносини є одночасно економічними – тільки у нас одна *стать* знаходиться в повній економічній залежності від іншої».

Гілман прийшла до думки, що саме залежність жінок від чоловіків призвела до зайвого розвитку в них вторинних статевих ознак. У результаті жінки змогли розвинути лише здатність приваблювати чоловіків, нехтуючи всіма іншими своїми можливостями. Таким чином, жінки деградували до рівня паразита, який всю свою енергію зосереджує на примхах господаря. На думку Гілман, економічна роль жінок не виходить за межі проституції – вони отримують свої доходи за допомогою здатності сексуального тяжіння. Шлюб же є нічим іншим, як легалізованою проституцією. «І в тому, і в іншому випадку жінка отримує винагороду від чоловіка завдяки її сексуальним стосункам із ним».

Гілман відстоювала радикальну позицію, вважаючи, що економічна залежність жінки повинна бути усунена будь-якою ціною. А таке звільнення може бути досягнуте тільки через руйнування релікта патріархального століття – сім'ї як економічної одиниці. Гілман перебувала під сильним впливом «Жіночої Біблії» Стентон, виступивши з критикою андроцентричних релігій у своїй роботі, названій «Його релігія та її релігія». Гілман припустила, що доісторичні заняття чоловіків привели до створення релігійних систем, орієнтованих на смерть – адже якби релігію придумали жінки, то вона була б більш життєствердною. Мисливство та

рибальство як переважні види праці чоловіків у минулому, є вбивством. Смерть стали прославляти. У доісторичні часи жінки були зосереджені на дітонародженні та вихованні дітей, тому жіноча релігія прославляла б життя, а не смерть. Гілман очікувала, що феміноцентрична релігія могла б зробити величезний внесок у виправлення світу.

Гілман критикує сім'ю, у якій не існує ні свободи, ні рівності, а є доміантний над усіма батько, безправна матір і залежні діти. Також Гілман піддає критиці материнство, оскільки матері найчастіше шкодять своїм дітям, пестячи їх або ставлячись до них надто ревниво. Що стосується морального виховання, то дітей пригнічують у більшості сімей. Домінування батьків виховує у дітях такі негативні якості, як хитрість і маніпуляторство. Гілман допускає, що любов присутня в сім'ї, але вона критикує неминучі обмеження, на які нашо́вхується любов у сімейній сфері.

За прогнозом Гілман, реконструкція сім'ї вимагає грандіозного соціального експерименту, схожого на ту систему соціалізації, яку здійснив у ХХ столітті Радянський Союз. Професіонали повинні взяти на себе всю домашню роботу та виховання дітей, яке здійснюється в яслах. Колективні кухні можуть обслуговувати кілька будинків, даючи можливість жінкам займатися професійною роботою. У міру того, як жінки будуть активно працювати в соціальній сфері, вулиці стануть більш безпечним місцем для жінок і дітей. Робота Гілман була важливим внеском у те, що можна назвати «матеріальним фемінізмом», сфокусованим на перетворенні матеріальних умов життя в цілях гармонізації сімейних та професійних ролей.

Сучасні теоретики культурного фемінізму розходяться в поглядах на те, як зв'язок з іншими впливає на життя жінок. Одна група – Керол Гілліган (Carol Gilligan), Нел Ноддінгс (Nel Noddings), Сара Радек (Sara Ruddick) та ін. – вважає, що світ почуттів і близькості створив жіночу культуру, таку ж багату й динамічну, як політика чи наука (чоловічі ієрархічні галузі). Жінки, володіючи

здатністю виношувати дитину та годувати грудьми, сприймають відстороненість від інших як зло. Їм властива етика турботи (ethics of care) і своя особлива перспектива щодо сутності людського взаємозв'язку. Для жінок вона проявляється не в тому, що окремі суб'єкти розробляють і підписують соціальний контракт, а в повсякденному практичному житті тих груп рідних і близьких, до яких вони належать не за власним бажанням. На противагу жіночим цінностям, чоловіча ідея пов'язана з етикою, заснованою на правовому дискурсі, у центрі якого перебувають поняття справедливості, закону та права. Гілліган вважає, що ці поняття не є універсальними й втілюють чоловічий досвід діяльності в публічній (а не приватній, на відміну від жіночого досвіду) сфері.

Однак Мері Дейлі (Mary Daly), Андреа Дворкін (Andrea Dworkin) і Сара Люсія Хоугланд (Sarah Lucia Hoagland) переконані, що особлива жіноча етика є результатом досвіду життя в пригніченні. Вони підкреслюють, що саме здатність до вагітності та вигодовування (тобто роль у процесі відтворення) стала причиною того, що жінки опинялися в позиціях гноблення та експлуатації та зазнавали насильства: як у гетеросексуальному шлюбі, так і в практиці проституції, порнографії, при зґвалтуваннях, сексуальних домаганнях, побиттях, нав'язаної контрацепції, абортах і стерилізації або нав'язаної вагітності. Жінки бояться не відчуження від інших, а окупації іншими.

На думку Дейлі, етика турботи компенсаторна, захисна стратегія, до якої жінки змушені вдаватися, живучи в спрямованій проти них патріархальній культурі, яка обмежує їх свободу. Жінки «підкліються», тому що в іншому випадку суспільство їх засуджує; жінки «материнствують», оскільки чоловіки вирішили, що їхня функція саме в цьому, тому що жіноче материнство підтримує соціальну структуру, що служить чоловічим інтересам.

Усі теоретики культурного фемінізму погоджуються, що в майбутньому непатріархальному світі всі люди зможуть виявляти турботу один про одного та відчувати радість від близькості без

острашу санкцій суспільства [1]. Однак, як зазначає Алькоф Лінда – американська дослідниця фемінізму, культурний фемінізм ґрунтується на есенціалістських ідеях, які стверджують роль природного обумовлення жіночої культури. Зацікавленість у визначенні жіночої чутливості не тільки приводить цих феміністок до захоплення небезпечно неналежними узагальненнями щодо жінок, а й дозволяє визначати, що ця ідентичність є вродженою, а не соціально побудованою. Навіть якщо культурний фемінізм є продуктом білих феміністок, він не є однорідним, як вказує сама Аліса Ехолз – американська дослідниця гендерних студій, історик, тому що біологічні статті сексизму, подані Дейлі і Браунміллером, не охоплені Рашем або Дворкіном. Але основною ланкою між цими феміністами є їхня тенденція до створення універсальних концепцій жінки та матері. Як зазначає Аліса Ехолз, представниці культурного фемінізму спробували відобразити і відтворити домінуючі культурні припущення щодо жінок, які не лише не відображають різноманітність жіночого життя, а й сприяють нереалістичним очікуванням щодо «нормальної» жіночої поведінки, яку більшість з жінок не може задовольнити, віру у вроджену «жіночність», до якої жінки повинні прагнути, дотримуватися, щоб не вважати себе нижчим чи «несправжніми» (Linda Alcoff, 1988).

Основні представники культурного фемінізму: Маргарет Фуллер, Елізабет Кеді Стентон, Шарлотта Перкінс Гілман, Мері Дейлі, Андреа Дворкін, Сара Люсія Хоугланд, Керол Гілліган, Нел Ноддінгс, Сара Радек та інші.

«Чорний» фемінізм (*black feminism*) ґрунтується на ідеї про те, що фемінізм, який ігнорує расизм, безглуздий. Незважаючи на те, що фемінізм у цілому намагається говорити від імені всіх жінок, його часто звинувачують у тому, що він є рухом білих жінок середнього класу. Із точки зору чорних жінок, білі феміністки борються проти сексизму, але не протидіють расизму та класовим протиріччям.

Чорні феміністки існують стільки ж, скільки й білі. В Америці Визвольний рух жінок народився з Руху за цивільні права і Руху за

звільнення чорношкірих. Але існують так звані кольорові жінки, які, не будучи афроамериканками, відчувають, що відрізняються від білих феміністок. У зв'язку з цим іноді використовується інший термін – вуменізм, інші ж пропонують перевизначити термін «фемінізм» так, щоб він включав жінок усіх рас і класів. Основні представники «чорного» фемінізму: Аліса Волкер (Alice Walker), Бел Хукс (Bell Hooks), Кімберлі Вільямс Креншоу (Kimberlé Williams Crenshaw), Анжела Девіс (Angela Davis), Патриція Хілл Коллінз (Patricia Hill Collins), Одрі Лорд (Audre Lorde) та інші (Пушкарева Н. Л., 2004).

Протиріччя між кольоровим і північноамериканським фемінізмом. Теоретики кольорового фемінізму критикують етноцентристські концепції влади та придушення жінок, якими оперує друга хвиля фемінізму, за дискурсивну нездатність відобразити досвід переживання расизму і дискримінації кольорових жінок. Основний парадокс, який фіксують представниці кольорового фемінізму – те, що гендерна нерівність як етнічна нерівність може існувати не тільки у відносинах жінок і чоловіків, а й у відносинах, наприклад, білих і кольорових жінок, і що кольорові жінки відчувають расизм – на противагу теоріям радикального фемінізму 70-х років – не тільки з боку білих чоловіків, а й з боку білих жінок.

Відповідно кольоровий фемінізм ставить під сумнів виключне фокусування північноамериканського фемінізму на понятті гендеру: на їхню думку, його основою насправді є поняття «раси» і «класу». Звідси і поняття «патріархат», що визначається насамперед як «чоловіча домінація», має етноцентристський характер; наприклад, кольорові чоловіки зовсім не володіють тим же ступенем і тими ж формами влади, що і білі чоловіки, а білі жінки можуть, як уже було сказано, дискримінувати кольорових жінок. У результаті поняття «патріархат» або «придушення» не можуть однаково бути застосованими до білих і до кольорових жінок, що піддаються різним практикам придушення (зокрема, білі жінки не знають такої форми придушення, як расизм), а крім того, що існують різні форми

придушення жінок у культурі, існують також і різні форми жіночого опору. З цієї точки зору, кольорові жінки часто відкидають саму парадигму фемінізму і пропонують власні варіанти жіночих ідентифікаційних політик, що базуються на постфеміністській методології відмінності.

Постмодерністський фемінізм. Виник в останній чверті ХХ ст. і перетворив фемінізм у методологію, яка критикує попередню наукову раціональність і об'єктивність та заявляє, що вони обслуговують тільки суто чоловічу науку. Постмодерністський фемінізм – напрямок сучасного фемінізму, що порушує проблему обмеженості знання, представленого в соціальній теорії виключно чоловіками, їх системою цінностей, чоловічим поглядом на світ (андроцентрична картина світу), чоловічими засобами вираження знання («фаллоцентризм», термін, уведений французьким філософом Ж. Дерідою). Мета: необхідно враховувати статеvu належність суб'єкта пізнання, його ціннісні орієнтації. Представниці: Моніка Віттінг, Крістін Дельфі, Люсі Ірігаре («Дзеркало іншої жінки», 1974 р.).

У центрі більшості робіт філософів-феміністок цього напрямку стоять питання придушення жінок через мовні практики (дискурси). Завдяки філософам-постмодерністам феміністської орієнтації в науку введені поняття «жіночого письма» і «жіночого читання». Джерелами «жіночого письма» як особливої форми самовираження є, із точки зору постмодерністських філософів, жіноче тіло та жіноча сексуальність.

Взаємини постмодерністського фемінізму з самим постмодернізмом суперечливі. Частина теоретиків (Моніка Віттінг (Monique Wittig), Крістін Дельфі (Christine Delphy), а особливо Люсі Ірігаре (Lucy Irigaray) з її книгою «Дзеркало іншої жінки», 1974) налаштована проти ідеї визнання Іншого, співіснування з Іншим, «ненав'язування» концептів, які є для постмодерністської парадигми центральними. У всіх індивідах феміністки-постмодерністки бачать нестабільність, суперечливість, залежність від набору нав'язаних

переконань. Проблематичні й взаємини постмодерністського фемінізму з іншими видами фемінізму. Ряд теоретиків постмодерністського фемінізму (Елен Сіксу (Hélène Cixous), Юлія Крістева) іменують себе постфеміністками, відхрещуються від боротьби за жіночі права, заперечують можливість створення єдиної феміністської теорії. Радикалки-постмодерністки (Елен Сіксу, Юлія Крістева, Люсі Ірігаре) не хочуть слухати заклику провідного американського філософа, феміністки та постмодерністки Джудіт Батлер (Judith Butler) «зробити фемінізм більш самокритичним» і визнати, що будь-які соціальні та філософські категорії, з їхньої точки зору, у тому числі й використовувані фемінізмом у політичній боротьбі (включаючи категорію «жінка»), можуть оскаржуватися та перевизначатися. Дж. Батлер стверджує, що навіть саме поняття «жінка» є неоднозначним, оскільки містить набагато більше, ніж просто біологічна стать – клас, расу, сексуальність та інші аспекти індивідуалізму, які по-своєму визначають кожну жінку (Linda Alcoff, 1988). Отже, як зазначає дослідниця, термін «гендер» має перформативний характер, а значить, не існує єдиної основи жіночого підпорядкування і не існує єдиного методу вирішення жіночого питання.

Створений і розвинутий у зіткненні з іншими соціальними концепціями, постфемінізм як філософська теорія і методологія залишається незавершеним. Теорії постмодерністського фемінізму та феміністського психоаналізу далекі від завдань сучасного жіночого руху, мало затребувані ним. Діячки жіночих організацій залишаються до його ідей байдужими (на відміну від ідей ліберального і соціалістичного фемінізму) (Пушкарева, 2004).

Основні представники постмодерністського фемінізму: Джудіт Батлер (Judith Butler), Елен Сіксу (Hélène Cixous), Юлія Крістева, Моніка Віттіг (Monique Wittig), Крістін Дельфі (Christine Delphy), Люсі Ірігаре (Luce Irigaray) та інші.

1.4 Гендерні дослідження як новий етап розвитку феміністичної методології

Услід за розвитком жіночих досліджень приблизно з середини 80-х рр. з'явився й інший напрямок – гендерні дослідження (Gender Studies). Він присвячений вивченню практично всіх питань взаємодії чоловіків і жінок як на рівні суспільства, так і в сім'ї та особистому житті. Як міждисциплінарна освітня програма гендерні дослідження одержали значне поширення в західних університетах і коледжах, починаючи з 80-х рр. (І. Клецина, 2004).

Появі гендерних досліджень сприяли деякі особливості попередніх жіночих досліджень. По-перше, жіночі дослідження були тісно пов'язані з фемінізмом і стали не тільки автономною галуззю знання, а й свого роду ідеологічно та інтелектуально замкнутою сферою. По-друге, дослідники зрозуміли, що неможливо ігнорувати чоловіків як суб'єктів соціальних відносин: протиставлення статей породжувало свої незручності, а жіночі дослідження можна було звинуватити у нехтуванні досвідом чоловіків. Постало питання про те, чи можливе вивчення жіночих проблем окремо від чоловічих, чи у дослідженні існує проблема співвідношення статей (Лауретіс, 1998; Хоф, 1999). На цьому тлі гендерні дослідження стали якісно новим етапом розвитку освітніх та наукових програм попередніх напрямів.

Поняття «гендер», «стать», «жіночі дослідження», «гендерні дослідження»

Психоаналітик Роберт Столлер з Університету Каліфорнії (Лос-Анджелес, США) ввів у науку термін «гендер» (соціальні прояви належності до статі, або «соціальна стать») у 1958 р. Він виступив на конгресі психоаналітиків в Стокгольмі у 1963 р, зробивши доповідь про поняття соціостатевого (або – як він назвав його – гендерного) самоусвідомлення. Його концепція будувалася на поділі «біологічного» і «культурного»: вивчення статі (sex), стверджував Столлер, є предметом біології та фізіології, а гендер (gender) може стати предметом дослідження психологів і соціологів або культурно-історичного аналізу. Пропозиція Р. Столлера про розмежування

біологічного та культурного складників у вивченні питань, пов'язаних зі статтю, і дало поштовх формуванню особливого напрямку в сучасному гуманітарному знанні – гендерних досліджень.

Новизна гендерних досліджень полягала не стільки в констатації чоловічого домінування і заклику вивчати жіночий досвід, скільки в аналізі того, як гендер конструюється і відтворюється в усіх соціальних структурах і як це відбивається на особистісному розвитку чоловіків і жінок (Вороніна, 2000). Ключовим питанням гендерних досліджень є розмежування понять «стать» і «гендер». Цьому питанню були присвячені роботи феміністських теоретиків Гейл Рубін, Полоті Ангер, Адріанни Річ й інших. Стать належить до універсальних біологічних властивостей жінок і чоловіків. Тільки деякі рольові особливості можна віднести до сфери біології (наприклад, тільки жінки можуть виношувати дітей). Один із найавторитетніших соціологів сучасності англієць Ентоні Гідденс пояснює, що «гендер» – це не фізичні відмінності між чоловіком і жінкою, а соціально формовані особливості мужності і жіночності. Гендер, на його думку, означає насамперед соціальні очікування щодо поведінки, які відповідають уявленням про чоловіка і жінку (Гідденс, 1999).

Введення терміна «гендер» у науковий обіг дозволяло дослідникам домогтися кількох цілей:

- відійти від терміна «стать» (біологічна стать) при інтерпретаціях проблем статево-рольового поділу праці;
- перевести аналіз стосунків між статями з біологічного рівня на соціальний;
- відмовитися від постулату про «природне призначення статей»;
- показати, що поняття «стать» належить до числа таких же змістотворчих категорій, як «клас», «раса».

Предмет гендерних досліджень – гендерні відносини, відмінності і схожість статей. Це аналіз подібності та відмінностей у сприйнятті дійсності і в соціальній поведінці чоловіків і жінок.

Причину цих особливостей відтепер бачили не в чоловічій і жіночій фізіології, а в специфіці виховання, освіти, в поширених у кожній культурі уявленнях про те, як слід поводитися чоловікам і жінкам (Здравомислова, Тьомкіна, 2000).

Етапи становлення гендерних досліджень

Першою стадією гендерних досліджень були жіночі дослідження, про які вже говорилося вище.

Друга стадія розвитку гендерних досліджень – це визнання «жіночих досліджень», виникнення «чоловічих» (андрології) в 1980-х рр. Досить швидко – незважаючи на всі прагнення до єдності – серед фемінологів з'явилися розбіжності. Одні дослідниці бачили в жіночих дослідженнях феміністський рух; інші вважали їх саме науковим напрямком, вільним від ідеології і політики. Це відображення зародження в ті роки розбіжностей між феміністками-практиками і дослідницями-теоретиками. Перші дорікали вченим колегам віддаленістю від конкретних проблем сьогодення, їх опонентки, які прагнуть до об'єктивності без надмірної політизованості, виступили проти подальшого відокремлення «жіночих досліджень» від традиційної науки. Багатьом стало ясно, що простого «додавання» жіночих імен і механічного включення в дослідження даних про жінок недостатньо для того, щоб змінити уявлення про роль жінки в цілому і продемонструвати відмінності соціального досвіду представників різних статей (Ludmilla J. Jordanova, 2006). Жіночі дослідження розросталися, число їх прихильників множилося. Все частіше заявляли про свою незалежність і несхожість на інші науки з їх принципами викладання прихильники жіночих досліджень, активно пропагували нові підходи до навчання, роблячи акцент на критиці всяких форм домінування і закликаючи колег-чоловіків до співпраці і толерантності.

Під безпосереднім впливом жіночих досліджень виникли в ті роки «чоловічі дослідження» (Men's Studies), або соціальна андрологія. Домагаючись визнання, вони пройшли ті ж стадії неприйняття колег, що й дослідження жіночі. Чоловічі дослідження

були певною реакцією на посилення феміністського руху і на прагнення прихильників жіночих досліджень багатосторонньо (але з позицій жіночого досвіду) вивчити взаємини статей.

До причин появи соціальної андрології можна також віднести переосмислення чоловічої гендерної ролі, розуміння її обмеженості і прагнення зруйнувати статево-рольові стереотипи – ці теми стали предметом широкого обговорення на хвилі сексуальної революції і на тлі успіхів операцій по зміні статі. Десятиліттям пізніше «другої хвилі» фемінізму – тобто в 80-і рр. ХХ століття – виник чоловічий «визвольний» рух (у США його представляють «Національна організація мінливих чоловіків», «Національна організація чоловіків проти сексизму»), який боровся за подолання стереотипів, за вибір стилю життя, за розширення спектру емоційних проявів для чоловіків. Подібно до того, як феміністки та учасниці жіночих досліджень намагалися розгадати «загадку жіночності», соціальні андрологи вирішували завдання розгадати «загадку мужності». Чоловічі дослідження вивчали основні етапи становлення концепцій мужності, можливі кризи і девіації, особливості формування інституту статі, у цьому випадку – чоловічої, щоб знайти шляхи подолання жорсткої гендерної ролі (зокрема – через так зване «нове виконання функцій батька», коли батьки беруть активну участь у вихованні).

Досить скоро чоловічі дослідження в історії та соціології вийшли за академічні рамки, оскільки ними зацікавилися організації, які боролися з гендерними забобонами і привілеями, на зразок феміністок, захисників прав геїв, бісексуалів, транссексуалів або лесбійок. Протягом десятиліття ідеї чоловічого звільнення набули поширення в Австралії та Англії, почасти в Європі, але там – на відміну від США – чоловічий рух не перетворився на політичну силу, хоча андрологія і зайняла своє місце серед наукових дисциплін. Зокрема, в Європі набула значного поширення «історія чоловіків» – дисципліна, що займається вивченням минулого чоловіків (за аналогією з «історією жінок»). Історія чоловіків почала розвиватися з

початку 80-х, практично одночасно з соціологією маскулінності, ця дисципліна шукала відповідь на питання, як і чому внутрішня і зовнішня політика, військова справа, дипломатія були і залишаються чоловічими сферами дії.

І жіночі, і чоловічі дослідження на цьому етапі багато чого досягли: 1) насамперед, жіночі дослідження зуміли представити фемінізм як політику, в основі якої лежить принцип свободи вибору; вони змусили суспільство визнати феміністську ідею особистісного становлення жінки як основу її емансипації і звільнення суспільства від стереотипів; 2) завдяки жіночим дослідженням виникли чоловічі дослідження, прихильники яких побачили спільність своїх цілей із цілями фемінізму; 3) разом із фахівцями в галузі соціальної андрології соціальні фемінологи й антропологи 80-х змістили фокус соціальних досліджень із вивчення великих спільнот і груп на вивчення окремих людей (тобто брали участь у так званому «антропологічному повороті» сучасних соціальних наук); 4) йдучи назустріч один одному з різних полюсів, фемінологи й андрологи зуміли звернути увагу на гендерний ракурс біографічного і автобіографічного методів і продемонстрували неподібність чоловічої та жіночої індивідуальної та колективної пам'яті, особливостей фіксації й осмислення побаченого і поміченого; 5) їх дослідження підвищили значущість якісних методів у соціології, «усної історії» в науках про минуле та етнології, завдяки чому в коло досліджуваних питань увійшли такі теми, як, наприклад, сексуальна автобіографія, інвалідність, «нетиповість»; 6) фемінологи й андрологи представили як особливу проблему соціальних наук дослідження гендерного аспекту тіла і тілесності; 7) аналізуючи відносини влади, вони продемонстрували механізм перетворення жінки або чоловіка з «героя» суспільства та історії в їх «жертву» (Bonnie G. Smith, 1998). Розмірковуючи про взаємодію понять мужності і жіночності, андрологи і фемінологи практично одночасно прийшли до висновку про необхідність координації своїх дій. До кінця 80-х у науці з'явилася тенденція називати всі дослідження, що

стосуються питань статі, гендерними – якого б змісту вони не були і яка б теоретична платформа не лежала в їх основі. Поняття «гендерні дослідження» наукове співтовариство прийняло охочіше, ніж «жіночі дослідження». Гендерологами погодилися іменувати себе і деякі чоловіки, які в минулому не наважувалися назватися фахівцями в області жіночих досліджень, а тим більше феміністами. Таким чином, для значної кількості дослідників термін «гендерний» виявився зручною «термінологічною парасолькою», яка демонструвала їх політичну нейтральність і академічну респектабельність.

Третя стадія розвитку гендерних досліджень була стадією об'єднання і розмежувань, вона припадає на кінець 1980 – початок 1990-х років. Від аналізу патріархату і його політики придушення і дискримінації (жінок, сексуальних меншин) гендерологи 80-х перейшли до аналізу гендерних систем, тобто почали виявляти й аналізувати гендерний вимір різних аспектів соціуму і культури. Нова концепція «гендеру» вже не була пов'язана виключно з жіночим досвідом. Під гендером стали розуміти систему відносин, яка є основою стратифікації суспільства за ознакою статі. Зміст гендерних досліджень розширювався, сюди увійшли проблеми маскулінності і сексуальності.

Однак уже наприкінці 80-х багато робіт, створених на основі гендерного підходу до аналізу соціальних явищ, стали об'єктом критики через відсутність уваги до расових відмінностей (оскільки дослідники зверталися в основному до проблем білих освічених європейських і американських жінок середнього класу). Ця критика була пов'язана з посиленням позицій «кольорового фемінізму». З іншого боку, гендерні дослідження засуджували за гетеросексизм (подачу гетеросексуальних відносин як «нормальних» при недостатній увазі до соціального досвіду геїв і лесбіянок, який стали сприймати вже не як відхилення, а як «інший, але теж нормальний» досвід). Ці дискусії збіглися за часом із новим етапом розвитку соціальних наук – етапом розчарування в структуралістських і модерністських концепціях, що панували до початку 90-х рр.

Замість пошуку та аналізу соціальних витоків гендерної асиметрії та дискримінації (які раніше осмислювалися на основі концепцій структурного функціоналізму і соціального конструктивізму), гендерологи визначили завдання створення метатеорії, яка розкриває відносини між наукою, владою і гендером. Для цього їм необхідно було переглянути звичні уявлення і доведені наукою «істини», зокрема піддати сумніву самі можливості створення «абсолютно об'єктивного», вільного від пристрастей і суб'єктивної зацікавленості наукового дослідження. Обговорюючи ці питання, гендерологи 80-х так і не прийшли до єдиної думки про те, чи можна продовжувати свій напрям, не поділяючи феміністської ідеології. На цьому етапі переконані феміністки виступали з різкою критикою так званої «помилкової теорії гендеру» (поєднує звичайні дослідження статевого диморфізму і концепцію біологічного детермінізму з теорією статевої ролі), крім того, вони критикували вчених, які працювали у сфері гендерних досліджень, однак не поділяли феміністських поглядів. Дискусії та суперечки призвели, по-перше, до посилення поляризації позицій радикальних і ліберальних феміністок. По-друге, розбіжності між прихильницями «фемінізму рівності» (подібності чоловічого і жіночого типів суб'єктивності) і «фемінізму відмінностей» (або, як частіше пишуть самі гендерологи, «розрізненість» між чоловічим і жіночим типами суб'єктивності та ідентичності) розділили американську науку і науку європейську, особливо – французьку. Серед американських гендерологів виявилось більше прихильників фемінізму рівності (хоча в США можна відшукати і представниць інших течій фемінізму), а серед європейських – більше прихильниць фемінізму відмінностей.

Четверта стадія – гендерні дослідження в епоху глобалізації – припадає на кінець 90-х рр. і продовжується зараз. Сьогодні гендерні дослідження вже стали визнаним напрямком гуманітарного знання не тільки в США і Західній Європі, але і в країнах Африки, Азії, Східної Європи, на пострадянському просторі. Це пов'язано зі зростанням уваги до жіночих проблем, які мають міжнародний характер. Освітні

програми отримали глобальну орієнтацію, зокрема деякі з них орієнтовані на країни третього світу. Вони присвячені політиці, проблемам дискримінації жінок і сексуальних меншин на ринку праці, проблемам мілітаризму, біженців, репродуктивних прав, сім'ї.

Сучасні гендерні дослідження засновані на принципі відкритого визнання особистої заангажованості вченого, учасника руху за гендерну рівність. Як вважає основна і найбільш впливова частина гендерної спільноти початку XXI століття, зарахування того чи іншого вченого до гендерології автоматично передбачає його згоду з феміністською перспективою. Серед завдань, які ставлять прихильники гендерного підходу до аналізу соціальних явищ, можна виділити: 1) подолання андроцентризму, категорична відмова від «змішання» чоловічих і жіночих наративів при реконструкції життя окремих етносів; 2) підвищена увага до гендерних розходжень, роздільний опис життєвих практик чоловіків і жінок; 3) дослідження всіх видів соціальних практик жіночих співтовариств, де жінки розглядаються як «ключові інформатори»; 4) аналіз жіночого і чоловічого досвіду з точки зору самих його суб'єктів, їх життєвої перспективи, погляд на респондентів «знизу» і «зсередини», а не «зверху», не з позиції експерта; 5) концептуалізація жіночої і чоловічої поведінки як відображення різних соціальних та історичних контекстів; 6) вміння прислухатися до власних емоційних реакцій, зіставляти свій життєвий досвід із досвідом інформатора (проблема довіри своїм емоціям, а не їх усунення); 7) фіксація тих аспектів, які не завжди потрапляють у зону уваги традиційного дослідника (роль дочки в сім'ї, повсякденні практики жіночої гігієни та лікування гінекологічних хвороб, соціальний досвід транссексуалів, бісексуалів, лесбійок і геїв, механізми відторгнення суспільством немужніх чоловіків тощо); 8) орієнтація на оптимістичну перспективу, відмова від віктимізації (від спроби представити об'єкт вивчення – наприклад, немужніх чоловіків або мужоподібних жінок – безсилим жертвами); 9) навчання «випробовуваних» методам аналізу свого власного життя, формулювання цілей і життєвих завдань, пов'язаних з

усуненням нерівноправності; 10) неавторитарний характер висновків, іншими словами – відхід від стандартів традиційних досліджень, які прагнуть у чомусь переконати, – при збереженні критичного ставлення до біологічного детермінізму і есенціалізму.

Таким чином, жіночі та гендерні дослідження у західній психології в основному формувалися у руслі трьох основних напрямків. Це: 1) статево-рольовий підхід, що спирається на ліберальний фемінізм; 2) дослідження жінок як відображення радикально феміністських поглядів; 3) власне гендерні дослідження як науковий напрям, який сформувався під впливом руху кольорових феміністок, соціально-конструктивістського і пост структуралістського підходів (Здравомислова, Тьомкіна, 1999). У рамках останнього напрямку домінує парадигма соціального конструювання гендеру. До України перші відомості про розвиток гендерних досліджень проникають в кінці 1980-х рр. Поступово гендерні дослідження затверджуються і в українській науці. Сьогодні в області гендерних досліджень намітилася тенденція автономізації гендерної проблематики в рамках окремих наук. Залишаючись міждисциплінарною галуззю знання, гендерні дослідження стали розвиватися як спеціалізовані галузі, такі як гендерна історія, гендерна соціологія, гендерна психологія тощо.

Запитання для самоконтролю знань:

1. Дайте визначення поняттю «фемінізм».
2. Назвіть основні хвилі розвитку феміністичного руху.
3. У чому полягала суть першої хвилі фемінізму?
4. Назвіть основні ідеї радикального фемінізму.
5. Чим відрізнявся ліберальний фемінізм від марксистського?
6. Назвіть представниць постмодерністського фемінізму.
7. У чому полягала відмінність жіночих рухів в Україні від саксонського та західноєвропейських?
8. Назвіть основні етапи жіночих рухів в Україні.
9. Коли виникли гендерні дослідження?
10. Назвіть причини виникнення гендерних досліджень.

11. Окресліть основні етапи гендерних досліджень.
12. Чому виникла необхідність у чоловічих дослідженнях?

Література до розділу:

1. Богачевська-Хомяк М., Веселова О. М. Жіночий рух в Україні. *Енциклопедія історії України*: Т. 3. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Видавництво «Наукова думка», 2005. 672 с.
2. Введение в гендерные исследования. Ч. I: учебное пособие / Под ред. И. А. Жеребкиной. Харьков: ХЦГИ, 2001; СПб.: Алетейя, 2001. 708 с.
3. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні / ред. Л. О. Смоляр. Одеса : Астропринт, 1999. 440 с.
4. Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. 2012. №2. С. 159-172.
5. Пушкарева Н.Л. Постфеминизм. Мультимедийная Энциклопедия «Кругосвет». Москва : «Новый диск», 2004. URL : <http://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/feminizm.html?page=0,5>
6. Хрестоматия феминистских текстов. Переводы. Ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. СПб.: Издательство «Дмитрий Буланин», 2000.
7. Bonnie G. Smith, *The Gender of History: Men, Women, and Historical Practice* (Cambridge, MA. And London: Harvard UP, 1998) 1–13. URL : <http://www.aaihs.org/herstories-writing-black-panther-womens-history/>
8. Ludmilla J. Jordanova, *History in Practice*, 2nd ed. (London: New York: Hodder Amold, 2006), Chapter 7, «Historians' Skills». pp. 150–172.
9. Linda Alcoff. *Cultural Feminism versus Post-Structuralism: The Identity Crisis in Feminist Theory* Author(s): Source: *Signs*, Vol. 13, No. 3 (Spring, 1988), pp. 405-436 Published by: The University of Chicago Press.

РОЗДІЛ 2 ТЕОРІЇ ГЕНДЕРУ У ПСИХОЛОГІЇ

- 2.1 Гендер як аналітичний інструмент.
- 2.2 Біологічні теорії статі.
- 2.3 Статеврольовий підхід у трактуванні гендерних відмінностей.
- 2.4 Психоаналіз і гендер.
- 2.5 Альтернативні теорії гендеру: феміністична перспектива у психоаналізі.
- 2.6 Когнітивні теорії формування гендерної ідентичності.
- 2.7 Гендер у теорії соціального навчання.
- 2.8 Психологічна теорія розвитку жінки К. Гілліган.

2.1 Гендер як аналітичний інструмент у психології

Гендер широко проявляється важливим емпіричним фактором (чи змінною) у розумінні багатьох аспектів поведінки. У психології гендер часто використовується емпірично, без особливої свідомої, соціальної або концептуальної значущості. По-перше, і, мабуть, найчастіше, гендер використовує думку про те, як хлопчики та дівчатка, чоловіки та жінки відрізняються. Згідно з цим «підходом до сексуальних розбіжностей», психологи визначають, як і чому можуть виникати середні відмінності в особистості, поведінці, здібностях та продуктивності між статями (див., наприклад, Block 1984, Buss 1995, Eagly 1994, Levy & Heller 1992, Maccoby & Jacklin 1974, Maccoby 1998). Зазначений підхід припускає, що ці відмінності виникають з існуючих «істотних» відмінностей між чоловічими та жіночими організмами людини. У найсильнішій формі підхід до сексуальних відмінностей передбачає не тільки наявність групових відмінностей між чоловіками та жінками за ключовими рисами, а також індивідуальні відмінності. На початку було зазначено, що деякі поведінкові розбіжності є суттєвими, зокрема: еякуляція, вагітність, пологи та лактація. Вони впливають безпосередньо з біологічних відмінностей між чоловіками і жінками.

Психологи виділяють декілька видів гіпотез для визначення причин гендерних відмінностей, наприклад, наявність різних

гормонів, які зумовлюють відповідно різну поведінку, статево диференційоване виховання, або соціалізація (що, звичайно, може бути обґрунтовано біологічними відмінностями, але посилюється диференційованим методом виховання), і різні соціальні ролі або соціальні ситуації. Як зазначав Маккой (1998), роз'яснення причин розбіжностей має бути спрямоване на облік усіх статевих відмінностей між жінками та чоловіками (див., наприклад, Маккой, 1998). Скажімо, дослідження гендерних відмінностей у швидкості подолання депресії визначало потенційну роль статевих гормонів, диференційовану соціалізацію та диференційований вплив сексуального насильства в дитинстві (Nolen-Hoeksema et al., 1999).

Деякі психологи відзначають, що в багатьох випадках акцент на статевих розбіжностях призводить до ігнорування різниці між різними ознаками (Мартін, 1994), і тому може мати тенденцію до перебільшення статевих відмінностей та навіть закріплення їх на рівні суспільної свідомості (Mustin & Marecek, 1990, Unger, 1989). Щоб уникнути таких перебільшень, деякі психологи підібрали особливо «гендерні» явища (тобто явища, які визначаються внаслідок того, що вони в середньому відрізняються між чоловіками та жінками), і дослідили джерела внутрішньої статистичної дисперсії щодо цих характеристик. Так, наприклад, Еклс і Джейкобс (1986) зазначають, що як здатність до математики, так і ефективність у вирішенні математичних завдань є «гендерними», оскільки у певному віці хлопці демонструють більш високу середню здатність і вищу продуктивність (Eccles et al., 1990). Однак у ці вікові періоди існує суттєва відмінність у здібностях та ефективності виконання математичних завдань серед хлопчиків та дівчат. Вивчаючи чинники, які передбачають диференційовані здібності та показники роботи в межах гендеру, вони показали, що показники здатності та ефективності дівчат були передбачені очікуваннями батьків щодо них. Таким чином, у міру того, як батьки формують жорсткі уявлення про математичну здатність та поведінку хлопчиків та дівчат і впливають на ці ідеї, відмінності між хлопцями та дівчатами,

імовірно, будуть перебільшені, якщо вони фактично не створені. Дослідження такого роду можуть викликати додаткові запитання про роль соціальної структури, зокрема соціальних взаємодій, таких як між батьками чи вчителями і дітьми, та гендеру. Деякі психологи вважають, що «гендер» діє не просто на рівні статевих відмінностей або як наслідок соціальних взаємодій, у яких віра про стать виражається в діях, які насправді створюють докази для цих переконань, а також у соціальних структурах, як дефініція владних відносин у всій культурі (Fiske, Stevens, 1993, Goodwin, Fiske, 2001, Stewart, 1998).

Згідно з цією точкою зору, «гендер» описує сукупність владних відносин, у яких відсутні інші сигнали та визначення – мужність сигналізує про владу, статус, компетентність, соціальну владу та вплив, а жіночність – це брак влади, низький статус, некомпетентність та мало сили і впливу. Ця перспектива ідеально збігається з визнанням того, що гендер також свідчить про більш позитивні асоціації з жіночим (наприклад, догляд) та більш негативні з чоловічим (наприклад, насильство). З цієї точки зору, справа в тому, що соціальний статус і авторитет не пов'язані з цими характеристиками однаково.

Таким чином, психологи визначили «стать» як потужний концептуальний інструмент, який проявляється у трьох напрямках: а) розподіл людей на чоловіків і жінок та вивчення способів, у яких різниця в поведінці, ефективності та характеристиках пов'язана з цією індивідуальною різницею (чи гіпотетичний каузальний механізм є біологічним, соціалізаційним чи соціальним); б) розуміння того, як гендер може бути пов'язаний з індивідуальними відмінностями між чоловіками та жінками; в) у розумінні гендерної структури соціальних інститутів, в яких працюють чоловіки та жінки. Ці три підходи, як правило, розглядаються як альтернативи і часто існують окремо один від одного. Одним із важливих досягнень останнім часом було посилення наміру визнати, що ці три підходи насправді є сумісними і можуть бути інтегровані.

Справедливо зауважити, що перший підхід (сексуальні відмінності) є найбільш розвинутим та у психології найпоширенішим. У той же час досягнення феміністської теорії у межах міждисциплінарних жіночих досліджень та психології також викликали серйозні питання про те, наскільки цей підхід сам по собі може призвести до нашого розуміння складної соціальної поведінки (Мартін, 1994; Рігер, 1992).

Деякі галузі психології – психологія розвитку, клінічна психологія – вивчали тиск на соціалізацію досить ретельно і суттєво доповнили наше розуміння як середніх гендерних відмінностей, так і виразних варіацій у певних явищах (наприклад, математичні досягнення, емоції, ПТСР та депресії; див. Броди, 1999; Eccles, 1990; Fivush, Buckner, 2000; Nolen-Hoeksema, 1999; Pimlott-Kubiak, Cortina, 2004; Powlishta, 2001; Zahn-Waxler, 2000). Не дивно, що це була організаційна, соціальна психологія, найбільш пристосована до проблеми гендеру в соціальній структурі (Gutek, Done 2001, Riger 2000). Несподівано – з огляду на високо індивідуалістичну спрямованість психології як сфери, – цей підхід був найменш представлений у дослідженні гендеру в психології в цілому. Ми сподіваємось у цьому розділі показати, як прийняття рамок, що об'єднує соціально-структурний та індивідуальний підхід до розуміння гендеру, може забезпечити потужні розрахунки окремих психологічних явищ. Ми розуміємо, що фактором, який стримує психологів у використанні такого роду структур, є необхідність ідентифікації практичних способів включення цих різних рівнів аналізу в єдиний проект. Тому пропонуємо кілька прикладів успішних стратегій для цього і деякі пропозиції щодо того, як удосконалити наші дослідження, використовуючи гендер більш послідовно як концептуальний інструмент.

Модель теорії гендеру в психології: зв'язок соціальної структури та особистості

Важливою передумовою використання гендеру як концептуального інструменту в психології є наявність розвиненого

розуміння того, як привести чинники на різних рівнях аналізу – соціально-структурний, індивідуальний та навіть біологічний – до єдиної моделі. Поле теорії особистості пропонує нам надзвичайно різноманітний набір моделей для цього, але вони використовувались нечасто в інших підходах психології, а саме в області емпіричних досліджень особистості. Ми підозрюємо, що це в основному пов'язано з ізоляцією підсистем, і пропонуємо, щоб ці моделі були загальноприйняті в рамках психології (і навіть у сусідніх дисциплінах як у соціальній, так і в біологічній науці). Існують труднощі в операціоналізації моделей на різних рівнях; однак ці виклики менш складні, ніж відсутність адекватної або повністю розвиненої теорії. Психоаналітична теорія пропонувала ідеї про взаємини особистості і суспільства (Фрейд, 1930/1961). Критика психоаналітичної теорії часто пропонувала розробку теорії, яка могла б вирішити її виключно інтрапсихічну та міжособистісну спрямованість. Деякі галузі психоаналітичної теорії ще ширше розвивали внутрішньопсихічний аспект (Клейн, 1965), а інші зосереджувалися на міжособистісному аспекті (Салліван, 1953). Але в психології розвинулося «психосоціальне» розуміння особистості, яка включала і соціальну структуру в модель, і приділяла увагу індивідуальним внутрішньопсихічним та міжособистісним переживанням та їх наслідкам. Еріх Фромм (1947) стверджував, наприклад, що домінуючою є економічна система, в якій індивіди вбудовані, формують розвиток особистості. Карен Хорні (1939) стверджувала, що більш релевантно думати про гендерну соціальну структуру, в якій жінки заздрили б не біологічному пенісу, а значущості – соціальній силі та авторитету. Багато сучасних феміністських психоаналітичних теоретиків стверджували, що могутній вплив соціальної структури на створення та обмеження діапазону емоційних та інших асоціацій людини може мати певні соціальні, міжособистісні та окремі об'єкти та символи (Бенджамін, 1988; Чодоров, 1978, 1994; Ліна, 1990). У період після Другої світової війни галузь міждисциплінарної соціальної науки прагнула вивчити

«культуру та особистість». Вчені цієї традиції зосереджували увагу на розумінні того, як культурні відмінності – у соціальній структурі, практиці та ідеології – можуть формувати індивідуальну психологію (Honigman, 1967; Kluckhohn, 1953). Антропологи, включно з Клакхоном та Уїтінгсом (Whiting, 1963), демонстрували цей підхід та вивчали цілий ряд способів поведінки на окремому рівні (просоціальна поведінка, практика виховання дітей) у різних культурах. Так само соціологи (Inkeles, Smith 1974; Парсонс, 1955, 1967) стверджували, що особливості соціальної структури, які різняться в різних контекстах (наприклад, гендерна диференціація соціальних ролей, ступінь модернізації), є послідовними для індивідуальної особистості. Нарешті, психологи в цій традиції, такі як Девід МакКлелланд, зосередили увагу на способах, за якими транскультурна феноменологічна мотивація досягнень може бути зумовлена особливостями економічної системи та релігії. Ці підходи вимагали від науковців збирати дані про різні культури та визначати прямі і непрямі зв'язки між соціальним та індивідуальним рівнями. Наприклад, МакКлелланд (1967) стверджував, що у капіталістичній системі дитинство зосереджується на збільшенні індивідуальної ініціативи (і, отже, мотивації досягнень), але в докапіталістичних системах воно зосереджується на мінімізації ініціативи, одночасно підвищуючи готовність підкорятися владі. У свою чергу ці систематичні відмінності частково обумовлюють відносно більш високий рівень мотивації досягнення в капіталістичних та докапіталістичних системах. Ці теоретики почали формулювати специфічні культурні та суспільні особливості, які можуть впливати на індивідуальний розвиток, та механізми ідентифікації, які можуть пов'язувати ці риси з індивідуальним розвитком особистості. Такий підхід залежить від виявлення середніх індивідуальних відмінностей між культурами, а потім порівняння цих відмінностей із відмінностями у соціальній структурі.

Культурно-особистісний підхід широко критикувався, частково тими, хто вважав, що особливості культури або соціальної структури

часто виявлялися досить довільно, а також антропологами, які вважали, що цей підхід має тенденцію створювати загальні, навіть стереотипні образи культури (Inkeles, Levinson, 1954, 1969). Більше того, це залежало від перегляду різних культур з однаковими загальними концептуальними категоріями, підходом до конфлікту з основними зусиллями антропології, щоб прийняти різні культури на власних умовах, а не нав'язувати існуючі категорії, привнесені з іншої культури (Shweder, 1991). Проте психологи та соціологи продовжують вивчати зв'язки між особистістю та соціальною структурою у таких великих складних культурах, як наша. Припущення полягає в тому, що люди займають різне місце в соціальній структурі, що й має значення для розвитку особистості. Соціолог Джеймс С. Хаус (1981) та психолог Керол Рірф (1987) є особливо видатними представниками цих поглядів. Психолог Джозеф Вероф (Joseph Veroff, 1983) визначив у психології розвитку, що індивідуальна особистість повинна розглядатися у різноманітних соціальних контекстах, які все більше віддаляються від людини (сім'я, сусідство чи спільнота та широке суспільство). Жоден із цих теоретиків не зосереджувався на гендері, але всі вони дають конкретні вказівки щодо того, як пов'язувати явища індивідуального рівня (особистість, поведінку, ставлення та ефективність) з явищами соціального рівня. Одним із найважливіших інструментів для такого поєднання є концепція ідентичності.

Концепція ідентичності

Теорія ідентичності виникла як важлива концепція психології у післявоєнний період як теорія культури та особистості. Ерік Еріксон, один із психосоціальних психоаналітичних теоретиків, який шукає шлях до аналізу інтерпретативних, міжособистісних та соціальних рівнів аналізу, формулював відносно широку теорію ідентичності, яка також передбачала цей зв'язок. Згідно з Еріксоном (1950/1963, 1968), ідентичність – це виражена структура особистості, яка розвивається протягом усього життя, але особливо значуща у підлітковому віці. Він стверджував, що ідентичність складається з багатьох

невідповідних елементів, включаючи ототожнення з власним минулим досвідом, що має певні особливості та риси, ідеї та ідеології, а також визначене місце (часто заняття, а також інші ролі, наприклад, сім'я та стать) у соціальній структурі.

Підлітковий вік є критичним для цієї теорії, оскільки тотожність є структурою самосвідомості, яка залежить від певного рівня когнітивного розуміння як самого себе, так і соціальної структури; критичним цей період є й тоді, коли отримуються певні види соціальної допомоги (включаючи нагородження статусами, виплата заробітної плати тощо). Ці програми підтримують деякі події ідентичності та перешкоджають іншим. Поняття ідентичності Еріксона є надзвичайно широким і всеохопним, можна припустити, що його особистість може мати лише скромний рівень узгодженості, що виникає як з бажання особи сприймати її як узгоджену, так і в результаті соціального тиску, який його стимулює. «Особистість» Еріксона є цілком піддатливою або підлягає постійній зміні у дорослому житті, що ґрунтується як на індивідуальному досвіді, так і на впливах соціальної структури. Еріксон (1968, див. також Еріксон, 1974) розглядав особистість за гендерною ознакою в кількох сенсах. По-перше, він припустив, що ідентифікація з гендерним тілом та родинними ролями є частиною ідентичності. По-друге, він зрозумів, що соціальні структури стримували і стимулювали розвиток ідентичності різними способами. Нарешті, він знав, що одним із цих обмежень була операція гендеру в гетеросексуальних парах. Хоча феміністські психологи виявили багато специфічних спостережень Еріксона, які ґрунтуються на обмежених поглядах на гендерні можливості (Franz, White 1985; Strouse, 1974), ширша теорія ідентичності пропонує конкретне бачення того, як соціальні структурні риси інтерналізуються окремими особами, і, отже, як можуть бути пов'язані соціальна структура та індивід. Стюарт і Хілі (1989) стверджували, що насправді соціологічні ідеї генерації та індивідуальні теорії розвитку, такі як Еріксона, можуть бути інтегровані з використанням концепції ідентичності, щоб допомогти

нам емпірично дослідити, як і чому покоління відрізняються. Коул та ін. (2001), Nelson (1995) та Стюарт (2003) продемонстрували, як цей підхід може використовуватися для вивчення змін гендерних явищ із часом.

Протягом того самого періоду, коли Еріксон розвивав свою теорію особистості, соціальні психологи працювали над теоретичним та емпіричним розумінням соціальної ідентичності. Цей підхід фактично зародився із досліджень, пов'язаних із неправильною оцінкою перцепцій (Таджфель, 1957), який Таджфель (1981) пізніше узагальнив як емоції, цінності та напруження, пов'язані з членством у колективі. Він показав, що належність до групи (за релігією, національною ознакою, сферою діяльності, расою, статтю та ін.) є суттєвою для різноманітності сприйняття та поведінки. Ґрунтуючись на спостереженнях Таджфеля, багато соціальних психологів продемонстрували, що соціальна ідентичність, заснована на групових ідентифікаціях, дійсно є послідовною. Він пропонує нам спосіб розуміння того, як цей елемент ідентичності діє. Важливо, що теоретики соціальної ідентичності визначають «групи» як деякі особливості соціальної структури, які інші теоретики визначатимуть інакше. Таким чином, деякі теоретики розглядають такі «групи», як професії, стать тощо як ролі (Парсонс, 1955, 1967), тоді як інші розглядають їх як соціальні структури (наприклад, Gurin, 1980). Можливо, існують важливі наслідки для цих різних способів міркування про ідентичність (як до групи чи до соціальних структур), але для багатьох вчених поняття соціальної ідентичності визначило підхід до взаємозв'язку соціальної структури та індивідуальної поведінки. Більш вузько деякі психологи виявили зв'язок між соціальними структурами та гендерною поведінкою через гендерні ідентичності. Гурін і Маркус (1989) досліджували, як гендерна свідомість пов'язана з іншими ідеями про політику та сім'ю.

Дослідник Фрабле (1997) розглянула літературу про різні соціальні ідентичності, включаючи гендер. Вона відзначила, що у цій літературі все більшу увагу приділено розвитку соціальної

ідентичності. Окремі моделі були запропоновані для розвитку расової ідентичності (Cross, 1991, 1995; Phinney, 1989), феміністських ідентичностей (Downing, Roush, 1985; Downing, Hansen, 2002; Hyde, 2002; Moradi, Mezydlo, Subich, 2002) та сексуальних ідентичностей (Cass, 1979; Diamond, Savin-Williams, 2000). Ці моделі розвитку розроблені для створення різного роду джерел та шляхів, за якими особи можуть ідентифікувати себе з певним соціальним прошарком. Крім того, ці моделі іноді вказують на різні результати ідентичності. Таким чином, Селлерс та його колеги (Sellers та ін., 1998) зацікавлені в істотно різних расових ідентичностях (наприклад, націоналістів, асиміляціоністів), тоді як Хенлі та її колеги зацікавлені в різноманітних феміністських ідентичностях (есенціаліст, ліберал тощо), яким феміністки надають важливого значення (Henley, 1998, 2000). Таким чином, ідентичність – як в Еріксона, так і в традиціях соціальної ідентичності – забезпечує потенційний концептуальний зв'язок між психологією особи та соціальними структурами, включаючи гендер.

Концептуальні інструменти для психології з теорії фемінізму

Хоча ідентичність забезпечує цілісну конструкцію, психологи повинні визначити, як тлумачити гендер у рамках кожної емпіричної дослідницької програми. Ми бачили, що у психології в цих теоріях переважають поняття гендеру як статевих відмінностей, як варіації між статевими відносинами і соціальними структурами. Теоретики фемінізму запропонували паралельні теорії гендеру, які дозволяють нам досліджувати гендер у термінах гендерних значень, прив'язаних до соціальних явищ, як соціальну систему відносин влади і як відчуття тотожності. Ці дані виявилися корисними для деяких психологічних досліджень, і ми вважаємо, що вони можуть покращити й інші дослідження.

Гендер як аналітичний інструмент

Історик Джоан Скотт (1988) стверджував, що гендер є не просто емпіричним «фактом», прикріпленим до людей, або навіть символом,

а «аналітичним інструментом». Водночас (крім іншого) ми можемо використовувати ідею гендеру для вивчення інших категорій аналізу, отримуючи додатковий сенс. Наприклад, ми можемо (в історії) думати про те, як конкретні заняття (такі як військова справа, медицина або медсестринство) підлягають гендерному аналізу та як це впливає на громадський дискурс, а також на можливості людей (Anker, 1997). Скажімо, у медичній експертизі чоловіка (що пов'язана з лікарською справою) актуальними рисами розглядаються високі рівні інтелекту, фахової підготовки та авторитету, але коли йде мова про жінку (і це пов'язано з медсестринською справою), то на перший план виступають здатності до співчуття, догляду та терпіння. Можливості для медичного навчання жінок залежать від умов, у яких розглядається зайнятість, а також заробітної плати медсестер та лікарів (Харден, 2001). Однак в Україні інша ситуація, оскільки медична професія є більше поширеною серед жінок і має низький статус та невисоку заробітну плату. У психології ми бачимо використання гендеру як аналітичного інструменту, що досліджує, «риси», які можуть бути «гендерними», вважаються сильно пов'язаними з маскуліністю та фемінністю. Стюарт (1998) стверджував, що особистісні риси «великої п'ятірки» (екстраверсія, сумлінність, узгодженість, емоційна стійкість або невротизм та відкритість до досвіду), введені як універсальні дескриптори особистості, були «гендерними», тобто пов'язаними з маскуліністю (екстраверсія, сумління, включаючи домінування) і жіночністю (особливо приємність, але, можливо, також невротизм та сумлінність). Однаково можливо, що риси, які входять до складу «великої п'ятірки», також є гендерними, наприклад, «відкритість до досвіду» включає аспекти толерантності (можливо, гендерно виражена жіноча риса), а також відкритість до прийняття ризику (можливо, гендерна риса чоловіка). Це поняття було досліджено з точки зору статевих відмінностей, використовуючи обидва метааналізи (Feingold, 1994) та емпіричний аналіз великої репрезентативної вибірки (Goldberg, 1998).

У серії досліджень Джин М. Твендж пішла далі, використовуючи гендер як аналітичний інструмент для розуміння цих рис. По-перше, з урахуванням того, що зміни в соціальних визначеннях статі з часом слід відображати в змінах середніх рівнів певних індивідуальних змінних (Twenge, 2001; Twenge 1997), вона вивчила, як із часом змінюються психологічні показники агресивності (збільшилися як у чоловіків, так і в жінок у США з 1931 по 1993 рік). Втім, вона зазначає, що збільшення кількості агресивних жінок було набагато суттєвішим, ніж чоловіків. У цьому дослідженні Джин М. Твендж використовує гендер як аналітичний інструмент як у сенсі розгляду гендерних соціальних значень певних рис (наприклад, агресивність), так і в сенсі змін у цих значеннях із часом.

У той же час вона також аналізує гендер у значенні «сексуальних розбіжностей», більш знайомому для переважної більшості психологів. Однак існує набагато більше проблем, які можна досліджувати у цій галузі; багато з найбільш знайомих рис особистості є глибоко гендерними в їх соціальному значенні та символіці, і психологи мало що зробили, щоб розглянути наслідки цих значень із часом.

Деякі соціальні психологи дослідили, як соціальна поведінка може бути гендерною в лабораторії. Фактично, ми можемо побачити, як певні лабораторні парадигми самі критично гендерні. Наприклад, багато психологів стверджували, що математична продуктивність пов'язана із чоловіками (Eccles, Jacobs, 1986; Екклс та ін., 1990). Клод Стілл та його колеги (Spencer та ін., 1999; Aronson, 1998) насправді маніпулював тим, наскільки це було гендерно, кажучи студентам, що їх виконання лабораторних завдань діагностувало гендерні відмінності. Така установка різко вплинула на успіх виконання (дівчат і хлопців), у результаті чого дівчата виконали завдання ще гірше.

Нарешті, багато соціальних психологів продемонстрували, що єдиного представника у групі (наприклад, жінку) розглядають як «Токена» (Kanter, 1977; Spangler та ін., 1978; Yoder, Sinnett, 1985). У

цьому дослідженні було встановлено, що статус токена пов'язаний із вищими ступенями стигми (негативне стереотипування групи «меншості» членами більшості (Kanter, 1977; Тейлор та співавт., 1978), а також бідніша продуктивність токенів (Sackett та ін., 1991)). Цікаво, що ця парадигма ускладнювалася розглядом звичайного соціального статусу членів групи, і виявилось, що гендер є важливим аналітичним інструментом. Таким чином, Sekaquaptewa, Thompson (2002) показали, що особи, які є «токеном», або одинаки в групі, виконують по-різному завдання залежно від їх соціального стану в цілому. Чоловіки, які є «одинаками», або «токени» в жіночих групах, також працюють гірше, ніж жінки, в той час як жінки-одиначки працюють гірше, ніж чоловіки у своїх групах.

Гендер як набір впорядкованих владних зв'язків

Визнання того, що гендер критично пов'язаний із соціальним статусом, відкриває можливість думати про гендер як про сукупність владних відносин, а не просто як про характеристики або особливості окремих осіб. Теоретик фемінізму Катерина МакКіннон (1987) стверджувала в нарисі «Різниця і домінування», який у перший день домінування було досягнуто, ймовірно, силою. У другий день поділ за тим же напрямком повинен був бути відносно твердим. На третій день різниця була демаркована разом із соціальними системами. Використовуючи аргументи МакКіннон, ми приходимо до висновку, що жіночий токен у чоловічій групі вводить інший рівень домінування, який можна помилково називати просто «різницею». Погляд МакКіннон на гендер приведе нас до думки про те, як гендерні значення соціальних явищ (разом з особами) і поведінка включають відносини домінування, як соціальні статуси визначають формування соціальної ідентичності. Соціальний психолог Еріка Апфелбаум (1979/1999) показала, як домінантні групи створюють умови серед підлеглих як для слухняності, підлеглості, дотримання правил, так і для формування стійких соціальних ідентичностей. Так само Аїда Хуртадо (1996) сформулювала, як гендер, раса та класові відносини створюють групові ідентичності для білої жінки і «кольорової»

жінки, жінки і «кольорового» чоловіка, кольорових чоловіків різних етнічних груп. Її міркування показали, наскільки різні стосунки з привілеями (часто підтримуються білими чоловіками, але також провадяться білими жінками і кольоровими чоловіками різних груп) ускладнюють досвід підпорядкування для членів цих груп. Отже, ці ідеї ґрунтуються на розумінні того, як гендерні та расово-етнічні ідентичності формуються на основі владних відносин.

Сьюзен Фіске (1993) аналізує те, як гендер діє в рамках організацій. Фіске стверджує, що в будь-яких стосунках гендер визначається диференціальною владою домінантної групи (у цьому випадку чоловіків), які можуть дозволити собі нехтувати певними видами соціальних сигналів, у той час як підлегла група (жінки) не може. Фіске показує, що домінанти та підлеглі мають дуже різні рівні та види інформації один про одного; це відчуття їх асиметричного співвідношення сили призводить до подальших асиметрій у їх досвіді та знанні.

Вивчаючи більш загальноприйняте гендерне явище – об'єктивацію жіночого тіла, – Фредріксон і Робертс (1997) продемонстрували, що особливо гендерний побутовий досвід несправедливості влади виражений як фізично, так і психологічно. У їхній теорії об'єктивації стверджується, що жінки мають навчитися бачити себе з точки зору аутсайдера, більш потужною людиною, яка оцінює менш потужну людину як об'єкт. Об'єктивація впливає на сприйняття жінки, її фізичних якостей, створення звички моніторингу тіла і здатності бачити себе як об'єкт. Ця звичка може призвести до сорому і тривоги, що сприяє серйозним проблемам психічного здоров'я, зокрема розладам харчової поведінки. У зовсім іншій області Нолен-Хокшема та її колеги (Нолен-Ноeksema та співавт., 1999) стверджували, що спостерігаються гендерні відмінності в депресії, симптоми якої можуть виникнути у результаті особливостей підпорядкованого соціального статусу жінок (поряд з іншими чинниками). Отже, владні відносини забезпечують формування у жінок досвіду про соціальну девальвацію, страх перед насиллям.

Множинність і нестабільність слів

Постмодерністські та постструктуралістські теоретики стверджували, що ідея «ідентичності» є сама по собі «модерністською» ідеєю, яка передбачає стабільність, узгодженість індивіда, чия поведінка витікає з істотної основної ідентичності. Ці ідеї були визнані багатьма теоретиками фемінізму як потенційно загрозові для поняття політизованих соціальних ідентичностей, таких як «жінки» (Bordo, 1993). Тим не менш, деякі аспекти цих теорій були виявлені феміністськими психологами як потенційно корисні при вивченні психології статі (Bohan, 2002; Gergen, 2001; Hare-Mustin, Marecek, 1990). Одне з такого роду теоретизувань уже існує в психології: дослідження, яке зосереджується на складності та ситуативності, мінливості ідентичності.

Міжпредметність: теорія та приклади

Хоча теорії багаторівневої та бікультурної ідентичності можуть бути використані для збагачення психологічного вивчення гендеру, навіть ці теорії пропускають деякі ключові аспекти його складності: взаємодія між багатьма соціальними ідентичностями (етнічними, класовими та гендерними) та вплив різних соціальних структур на формування цих ідентичностей і відносин між членами різних соціальних груп. Феміністські соціологи (Collins, 1994; King, 1988), психологи (Deaux & Стюарт, 2001; Fine & Weis, 1998; Hurtado, 1996), критичні юридичні теоретики (Crenshaw, 1991/1997), філософи (Spelman, 1988) запропонували міжсекційний характер як перспективу, яка включає ці інтерактивні та структурні елементи в теорії гендеру.

Особливо корисними у психології є особливості врахування трьох основних принципів взаємозв'язку вивчення гендеру: а) жодна соціальна група не є однорідною; б) люди повинні бути розташовані з точки зору соціальних структур, які фіксують владні відносини, передбачені цими структурами; в) існують унікальні неадитивні ефекти ідентифікації з більше як однією соціальною групою. Перша ідея, визнання того, що жінки (і чоловіки) не є однорідною групою,

може здатися очевидною для психологів, адже цілі психологічного дослідження полягали в тому, щоб ліквідувати індивідуальні відмінності. Враховуючи категорію груп і зосереджуючись лише на дисперсії на окремих рівнях, у цих групах ми не враховуємо того, як ми їх побудували. Наприклад, Хуртадо (1996) ілюструє, як статистичний аналіз співвідношення заробітної плати та освіти дає неправдиві дані щодо кольорових жінок. Враховуючи загальну суму нижчої заробітної плати та освіти, статус кольорових жінок (темношкірих, латиноамериканок та індіанок) порівняно з білими жінками, дослідники визначають групу в середньому набагато вищу, ніж середня для кольорових жінок. Складна ситуація виявляється тоді, коли ми відзначаємо, що чорні жінки мають освіту на рівні, що дорівнює середньому рівню освіти білих жінок, і вищому, ніж чорні чоловіки, але вони є менш оплачуваними, ніж обидві ці групи.

Така логіка досліджень показує, що жінки з усією готовністю визнають дискримінацію жінок за місцем роботи, але мають тенденцію заперечувати наявність дискримінації, якої зазнали вони особисто. Це явище відоме як заперечення особистої дискримінації і може пояснюватися когнітивними й емоційними упередженнями, такими як необхідність виправдати чужі та власні невдачі в розбіжностях, щоб уникнути когнітивного дисонансу (Crosby, 1984; Crosby, 1993). Ці процеси, ймовірно, стосуються жінок усіх етнічних груп. Однак щодо жінок, які зазнають гендерної дискримінації та дискримінації на основі етнічної належності, виникають додаткові інтерпретативні двозначності. Розглянемо, наприклад, що афроамериканські жінки, намагаються визначити причинно-наслідковий зв'язок між дискримінаційним досвідом і расою чи гендером як унікальними джерелами цього досвіду (Essed, 1990; Gay, Tate 1998). З цієї причини жінки-афроамериканки можуть використовувати інші когнітивні механізми подолання, ніж європейські чи американські жінки, коли маємо справу з досвідом дискримінації, додавши ще один рівень складності до причин – сприйняття та наслідки дискримінації.

Аналіз даних про співвідношення заробітної плати та освіти в термінах обох гендерів (жінок і чоловіків) або раси (чорні проти білих) засвідчує, що унікальна картина досвіду темношкірих жінок втрачається разом із критичними знаннями про те, як і раса, і гендер матимуть поведінкові наслідки у сфері «Робота». Коул і Стюарт (2001) розглянули, як вивчення таких відмінностей надає перевагу методу порівняння, який залежить від прихованих зіставлень, що ґрунтуються на поширених стереотипах, що часто завдає шкоди і спотворює реальні результати (Cole, Stewart, 2001, с. 295). Дослідження потрібно проводити, враховуючи багатовимірний досвід людей у світі, щоб виробити нові знання, які, навпаки, представляють складну картину відмінностей. Це не означає, що кожний вимір соціальної ідентичності потрібно вивчати одночасно, але психологи повинні усвідомлювати наслідки аналітичної стратегії.

Друга невід’ємна частина міжсекторальності – це уявлення про те, що люди повинні знаходитися в соціальних структурах, у яких індивід соціально вимагає розгляду її матеріальної дійсності та соціальних сил, які формують цю реальність, особливо соціальні диспропорції та динаміку влади. Враховуючи ці контексти, ми знаходимо не лише «нові» популяції в психологічному дослідженні, але й більш повну картину соціальних впливів на психологію будь-якої людини. Доступ до влади, який часто забувається, є суттєвим аспектом соціальної структури. Ключовим фактором, що впливає на формування досвіду та наслідків дискримінації, є доступ жертви до влади. Хоча білі жінки можуть бути виключені з різних форм влади, їх зазвичай близькість до білих чоловіків (братів, батьків, коханців, чоловіків) надає їм більший доступ до панівних можновладців, ніж темношкірим жінкам, які нерегулярно взаємодіють із білими чоловіками у процесі формальних суспільних ситуацій та ролей (Hurtado, 1996). Ці нерівні доступи до привілеїв створюють відмінності, які не повинні бути приписані до культури або особистості.

Третій принцип: окремі особи ототожнюються одночасно з більш ніж однією соціальною групою і ця ідентифікація створює унікальні наслідки для особистості, закликає до визнання того, як соціальні системи працюють разом і впливають на гендерні ідентичності (Король, 1988). Коли ми перестаємо бачити расу та гендер як ексклюзивні або розділювальні категорії, ми створюємо більш складні категорії з багатшим зображенням гендеру в них (Crenshaw, 1991/1997, с. 551). Особа може поділитися ідентифікацією з однією чи кількома категоріями з іншою особою, але ці ідентичності у поєднанні з соціальними контекстами створюють різноманітний досвід, світогляди та психологічні механізми взаємодії зі світом. Латиноамериканська мати-лесбійка може мати ті самі соціальні категорії і майже таку ж ідентичність, як і мати-натуралка. Однак через цю різницю їх гендерні ідентичності, ролі та взаємодії з більш широким соціальним світом можуть бути різними. Враховуючи материнство, вони, ймовірно, будуть використовувати різні стратегії для вирішення питань стигматизації, доступу до грошей та кредитів, передачі цінностей своїм дітям і взаємодії з правовою системою. Загалом психологічні наслідки повсякденної взаємодії будуть якісно різними, незважаючи на їх спільну материнську ідентичність. Наприклад, роль спільної матері є унікальним аспектом лесбійських сімей, створення нової моделі виховання, яку виявив Уїлсон (2001), підкреслює рівність у батьківській відповідальності та опікуванні, яка відрізняється від гетеросексуальних пар. Стратегії материнства також різняться в рамках інших соціальних вимірах, таких як етнічна належність, економічні та соціальні класи.

Патріція Хілл Коллінз (1994) зосереджувала свій аналіз материнства на жінках із маргіналізованих етнічних груп і помітила три аспекти, що мають ключове значення для сенсу їхнього материнства, не характерного для білих жінок: виживання, влада та культурна ідентичність. Хілл Коллінз стверджує, що багато корінних американських, афроамериканських, латиноамериканських і азійсько-американських матерів повинні працювати, щоб

забезпечити фізичне виживання своїх дітей, структурувати свої моделі материнства, засновані на сприйнятті ними панівної групи.

Психологічні міжпредметні дослідження гендеру

Гендер часто виступає як спільний атрибут, який формує переживання, особистість, емоційність, самовиявлення та мислення. Але досвід гендеру може генерувати якісно різні форми, коли гендер переживає різні соціальні і матеріальні контексти. Психологія дослідила вплив гендеру на самооцінку, ідентичність та функціонування її в ширшій соціальній мережі (Banaj, Prentice, 1994; Frable, 1997).

Проведені дослідження виявили багато важливих знань про те, як соціальні структури впливають на групову та індивідуальну психологію. Як правило, ці дослідження визначали одноразовий вплив однієї соціальної змінної. Розглядаючи кілька соціальних категорій, дослідники зберігали такі категорії, як стать, клас і етнічна належність, з точки зору того, як вони функціонували в рамках окремої людини чи групи. Останнім часом дослідження розглядали стать, клас, етнічність, расу та сексуальність не як окремі чи сукупні змінні, а як перехресні категорії, що створюють унікальний досвід і психологію, які якісно відрізняються, а не механічно комбінуються.

Хоча практично будь-яке психологічне явище може плідно досліджуватися з перехресної точки зору, однак ті, на які сильно впливають соціальні структури або які відбуваються в контексті соціальних відносин, є особливо перспективними, зокрема насильство є відмінним психологічним явищем для ілюстрації таких тверджень. Файн, Вайс (1998) розглянули досвід афроамериканського, білого, латиноамериканського / бідного, робітничого класу жінки та чоловіка. Види насильства, а також психологічні ефекти та методи боротьби з насильством значно відрізнялися у цих групах залежно від кількох контекстуальних чинників. Наприклад, темношкірі чоловіки, що пережили насильство головним чином за межами своїх будинків, відреагували на нього, патрулюючи навколо своїх кварталів, проявляючи насильство на

вулицях. Темношкірі жінки спостерігали таке ж насильство назовні і проявляли його, тримаючи дітей в цьому середовищі і прагнучи продовжувати насильство за межами дому. Але всередині не обов'язково був закритий простір. Домашнє насильство – це досвід, який мають афроамериканські жінки, латиноамериканські та білі, але їх расова, етнічна та класова ідентичності впливають як на стратегію його подолання, так і на їхні переконання. Наприклад, афроамериканські жінки та латиноамериканки протистояли залученню поліції, з якою вони мали амбівалентні стосунки; вони відчували, що поліція не захищає їх, оскільки це пов'язано з їхньою расою / етнічністю. У дослідженні з'ясувалося, що африканські і американські жінки чинили насильство вдома по-різному. Афроамериканські жінки приховували чоловіків, які здійснили насильство і вважали їх більш відповідальними. Опитані латиноамериканки висловили вірність шлюбу та сім'ї, які зберігають їх від розриву сім'ї, залишаючи насильницькі ситуації. Жінки – представниці робітничого класу аналогічно дотримуються ідеалу сім'ї на основі цінностей середнього класу, де чоловік виступає як голова і захисник сім'ї, незважаючи на невідповідність цієї моделі життєвому досвіду сім'ї. Жінки-робітниці справлялися з домашнім насильством різними способами. Жінки-емігрантки зберігали таємницю про насильство, захищаючи ідеал «доброї» білої сім'ї. Вайс розглядав жінок як однорідну групу, яка займалася домашнім насильством (трактував усіх членів етнічної групи як одну групу, яка ігнорує гендер); він пропустив різноманітність поглядів та поведінки, якими характеризуються ці жінки з різних етнічних груп.

Мері Уотерс (1996) досліджувала розвиток особистості підлітків і показала, як культура і, зокрема, ставлення до влади у межах культури може впливати на визначення та оцінку судження про стереотип. Вона опитувала дівчат та хлопчиків карибського походження (або друге покоління іммігрантів, або тих, хто іммігрував у молодості), як вони усвідомлюють себе. У центрі ідентичності – класова належність. Хоча гендер не вплинув на вибір цих

ідентичностей, наслідки цих виборів різноманітні за гендерними ознаками. Особистість хлопчиків була більш жорсткою, ніж ідентичність дівчат. Дівчата були менш стигматизовані однолітками, ніж їхні хлопці, які стикалися з жорсткішою залежністю їх ідентичності від однолітків. Це дослідження показує, що існує безліч можливостей для розвитку ідентичності. Стать, клас, статус іммігранта, батьківське ставлення та міжособистісні стосунки у групах вплинули на розвиток особистості цих підлітків. Більшість досліджень, висвітлених вище, були порівняльними. Можливо, іноді необхідно вивчити єдиний, ретельно визначений взаємозв'язок без групи «порівняння».

Кортіна (2001) визначала рівень сексуальних домагань на робочих місцях латиноамериканців за анкетною сексуального досвіду (Fitzgerald, 1988), яка розроблялася насамперед для оцінки досвіду білих жінок. У дослідженні Кортіни виявлено ознаки «сексуального расизму» в опитуванні сексуального досвіду латиноамериканців, і відмінності в латиноамериканських тлумаченнях окремих елементів інтерпретацій англореспондентів.

Еспін (1997, 1999) також зосередила деякі свої дослідження на досвіді латиноамериканських жінок у США. Наприклад, в одному дослідженні вона розглянула як зразок кубинських іммігрантів-лесбійок. Вона вивчила шляхи, у яких, з одного боку, їх етнічна спільнота заохочувала їх закриватись, тоді як, з іншого боку, англолесбійське співтовариство змусило їх до етнічної асиміляції. Вона зробила висновок, що через реальності расизму та гетеросексуалізму, яким доводиться протистояти, вони змушені вибирати для свого життя ті альтернативи, які для них більш терпимі або менш дорогі. Деякі з них можуть вибрати жити в Майамі серед кубинців, навіть якщо це означає «закрите перебування». Інші можуть вирішити жити в інших районах країни серед англолесбійок без відчуття підтримки з боку їх кубинської ідентичності (Espin, 1997, с. 107). У цьому дослідженні Еспін висвітлює різноманітний досвід

латинолесбійки, зосередивши увагу на варіації в межах єдиного перетину етнічності, статі та сексуальності.

Як психологи можуть використовувати міжсекторальний характер для покращення дослідження?

З цього огляду видно, що деякі психологи досягли продуктивного використання поняття меж секторального зв'язку, щоб визначити критичні якісні відмінності у психології певних груп людей у певних соціальних локаціях. Ці групи іноді просто ототожнюються з точки зору їх соціального розташування щодо двох або більше соціальних статусів (наприклад, білий та маскулінний афроамериканець та жінка фемінна і лесбійка тощо), але часто вони визначаються з точки зору їх ступеня ідентифікації з певними соціальними місцезнаходженнями. Коли ми займаємося цим питанням ідентифікації, стає зрозумілим, що індивідуальні ідентифікації більше або менше залежні від контексту або проблеми. Таким чином, як ми бачили, Гей та Тейт (1998) установили, що для афроамериканських жінок раса часто є найважливішою ідентичністю у сфері політичних поглядів, тоді як Файн та Вайс (1998) встановили, що гендер може бути найбільш вирішальним у сфері домашнього насильства. Обидва ці дослідження вивчали перетин раси та гендеру; обидва також припускали, що жінки були гетеросексуальними. Як афроамериканські лесбійки трактують і переживають насильство? Вони настільки ж ймовірно, як і інші жінки, зазнають насильства в країні? Чи вони більш схильні до цього в публічній сфері? Міжсекторальна логіка дозволяє нам ставити такі питання, які важливі не тільки тому, що вони змушують нас досліджувати досвід раніше не профільованих груп. Запитання можуть також дати відповідь на припущення, що лежать в основі, очевидно, загальних знань. Якщо, наприклад, у середньому жіночий досвід передбачає більше домашнього насильства, ніж у чоловіків, це може бути вирішальним фактором, що в середньому жінки живуть у домогосподарствах із дорослими чоловіками. Цей факт і важливість його для наших даних і теорій може виявлятися, коли ми ставимо

питання з міжсекторальної, перехресної точки зору. Часто здається, що міжсекторальність вимагає від нас вивчення всіх соціальних аспектів ідентичності одночасно – і це є складним і непрактичним процесом. Насправді, якщо подумати з міжсекторальної позиції про різні види соціальних ідентичностей, вони можуть суттєво проявлятися у поведінці і досвіді людини. Але ми можемо і повинні зробити вибір тієї соціальної ідентичності, яка є особливо актуальною. Дослідники більше покладаються на багаторазові, особливо якісні методи. Критичні упередження щодо застосування монометодів у психологічних дослідженнях мають довгу історію. Прийняття міжсекторальності як перспектива дослідження може привести нас до більш інклюзивного (включеного) методологічного вибору. Можна відзначити, що, хоча програми дослідження передбачають взаємозв'язок, іноді дослідники покладалися виключно на традиційні методи в психології (наприклад, експерименти та опитування), багато хто використовував змішані методи або більш якісні підходи.

Гендерні різнорідні поняття у психології

У рамках основних психологічних досліджень гендер не має сенсу. Це іноді означає сексуальні відмінності, іноді внутрішньовидове мінливість, а іноді і гендерні соціальні ролі та інститути. Визначення гендеру як в осіб, так і в соціальних структурах переконливі і означають потребу в поняттях, які містять ці рівні аналізу.

Поняття ідентичності, яке викладене в Еріксона (1950/1963) у всеосяжній теорії та теорія соціальної ідентичності Таджфеля (1981), є корисними як концептуальний інструмент для розуміння того, як у соціальному досвіді вписані індивідуальні особистості і як індивіди визначають себе щодо соціальної групи, верстви та інституту. Таким чином, ми намагалися показати, що розвиток теорії ідентичності особистості та соціальної психології насправді можуть слугувати для збагачення і поглиблення нашого розуміння гендеру. Зокрема, визначена теоретиками ідентичності важливість соціального

контексту і вказує на необхідність для психологів приділяти більше уваги цьому вагомому чиннику. Аналогічно феміністські теоретики визнали значущість соціального контексту в розвитку гендерних ідентичностей. Отже, вони розробили додаткові концептуальні ресурси, сумісні з теоріями тотожності та з розумінням гендеру в психології. До них належить використання гендеру як аналітичного інструменту (а не соціальної категорії), аналіз гендеру як системи владних відносин, вбудованих в інші системи владних відносин, і аналіз множинності та нестабільності ідентичності.

Всі ці інструменти можуть бути використані для вивчення різних галузей психології на перехрестях різних владних відносин (стать, раса, клас, сексуальність тощо). Виклик для психології полягає в тому, щоб включити всі ці концептуальні інструменти в наші проекти та практики досліджень.

2.2 Біологічні теорії статі

Існують численні теорії, які аналізують особливості формування ідентичності чоловіків і жінок, їхнього досвіду, виходячи зі своїх методологічних позицій. Здійснивши аналіз теорій, які проблематизують стать, статеву ідентичність, гендерну ідентичність, можна виділити три основні підходи: біологічний, соціобіологічний та психологічний. Відмінність цих підходів зумовлена різним методологічним підґрунтям, зокрема, це різні наукові парадигми вивчення проблем статі і міжстатевих взаємин, різні моделі психологічної статі, які використовуються для опису характеристик і особливостей поведінки особистості як представника певної статі. Для досліджень біологічного та соціобіологічного підходів методологічною основою є біодетерміністська парадигма, есенціалістське розуміння статі, тоді як гендерні дослідження переважно ґрунтуються на психологічних доведеннях (Заграй Л.Д., 2012).

Психологічно орієнтовані теорії, як правило, підкреслюють інтрапсихічні процеси, що регулюють гендерний розвиток (Фрейд,

1905/1962; Кольберг, 1966). Навпаки, соціологічні теорії зосереджують увагу на соціально-структурних детермінантах розвитку та функціонування гендерної ролі. Відповідно до біологічно орієнтованих теорій, гендерні відмінності, які виникають унаслідок диференційних біологічних ролей, що відіграють чоловіки та жінки у відтворенні, лежать в основі розвитку та диференціації гендерної ролі. Другий вимір стосується характеру моделей трансмісії. Психологічні теорії, як правило, підкреслюють когнітивну побудову гендерних концепцій та стилів поведінки в рамках передачі сімейної моделі. Ця модель була особливо відзначена, головним чином, як наслідок того, як Фрейд наголошує на прийнятті гендерних ролей у сім'ї за допомогою процесу ідентифікації. Біхевіористичні теорії також надали батькам значну роль у формуванні та регулюванні гендерної поведінки. У теоріях, що віддають перевагу біологічним детермінантам, сімейні гени розглядаються як агент передачі гендерної диференціації між поколіннями (Rowe, 1994).

Соціологічно орієнтовані теорії підкреслюють соціальну побудову гендерних ролей насамперед на інституційному рівні (Lorber, 1994). Соціально-когнітивна теорія розвитку і функціонування ролі в гендерній сфері об'єднує психологічні та соціокультурні детермінанти в рамках єдиної концептуальної основи (Бандура, 1986, 1997). Третій вимір стосується тимчасової сфери теоретичного аналізу. Більшість психологічних теорій розглядає розвиток гендеру переважно як феномен раннього дитинства, а не такий, який відбувається протягом усього життя. Проте правила поведінки гендерної ролі змінюються у певній мірі у соціальних контекстах та на різних етапах життя. Крім того, соціокультурні та технологічні зміни вимагають перегляду попередніх концепцій того, що є належною гендерною поведінкою. Розвиток та функціонування гендерної ролі не обмежуються лише дитинством, а обговорюються протягом усього життя. Більшість теорій гендерного розвитку мали відношення до ранніх років розвитку (Фрейд, 1916/1963; Кольберг, 1966) або орієнтувалися на дорослих (Deaux & Major, 1987), тоді як

соціально-когнітивна теорія враховує перспективи життя. Тому в наступних розділах аналіз соціально-пізнавальних детермінант гендерних орієнтацій буде охоплювати весь віковий діапазон. Також теорія не обмежується переважно когнітивними чи соціальними чинниками. Швидше за все, когнітивним, соціальним, афективним та мотиваційним процесам надаються переваги. Перш ніж представити соціально-когнітивну концепцію розвитку гендеру, ми коротко розглянемо основні психологічні, біологічні та соціологічні аспекти гендерної диференціації.

Згідно з біодетерміністським принципом, гендерні характеристики людини визначаються біологічними факторами. Біодетермінізм ґрунтується на ідеї детермінізму загалом як вченні про зв'язок і взаємозумовленість явищ дійсності, де значну роль відіграють закони природи. У біодетерміністській концепції природні фактори розглядаються як незмінні, а їхні наслідки інтерпретуються у жорстко консервативному ключі (Заграй Л. Д., 2012).

Про природну зумовленість статевої поведінки писав ще Ч. Дарвін, який, як і прихильники сучасних біогенетичних теорій, був переконаний у тому, що анатомічні відмінності мають вирішальне значення і що саме вони є основою відмінностей між чоловіками та жінками. Біодетермінізм часто виступає об'єктом феміністської критики, оскільки він мислить природні фактори як незмінні. Біодетерміністський підхід, ґрунтуючись на генетичній обумовленості чоловічого та жіночого, визнає соціальне тільки у якості зовнішнього подразнювального чинника, що викликає перехід від одного генетичного виду поведінки до іншого. Біодетерміністи надають статі привілейованого значення. На їх думку, саме біологічна стать не просто визначає людину з її репродуктивними можливостями, але й формує її гендерний образ. Тут слід зауважити, що не всі біодетерміністи визнають правомірним існування поняття «гендер» (символічної, соціальної статі) як самостійного конструкту, оскільки вважають його більш надуманим, ніж реальним.

Біодетерміністські теорії статі

1. Еволюційна теорія. Доктор біологічних наук, професор В. А. Геодакян розробив еволюційну теорію статі. Він стверджував, що стать існує не лише для розмноження, оскільки наявні в живому світі форми безстатевого і гермафродитного розмноження за деякими параметрами навіть ефективніші. Згідно з теорією В. А. Геодакяна, диференціація статей пов'язана з двома основними складниками еволюційного процесу – консервативністю, що полягає в прагненні зберегти незмінними у потомства усі батьківські ознаки, і мінливістю, завдяки якій виникають нові ознаки (Геодакян В. А., 1990). Концепція В. Геодакяна трактує диференціацію статі як форму інформаційного контакту з середовищем. Від середовища йдуть два види впливів – деградаційна інформація (мороз, спека, хижаки, паразити) і корисна інформація. Щоб краще зберегтися, еволюційна система має бути «чимдалі» в інформаційному сенсі від деградаційного середовища і ближче до корисного. Для системи найбільш оптимальним буде такий варіант вирішення цього конфлікту – розділитися на дві зв'язані підсистеми (консервативну і оперативну), першу «прибрати чимдалі» від середовища, щоб зберегти наявну інформацію, другу – «наблизити» до середовища для отримання нової. Ці дві функції виконують чоловіча і жіноча статі (консервативну – жіноча, а оперативну – чоловіча стать). Ця спеціалізація обумовлена анізогамією – чоловіча стать виробляє більше гамет, ніж жіноча. Надмірність чоловічої статі дозволяє їй мати великі коефіцієнти відбору. Більше того, якщо втрата самиць відіб'ється на чисельності потомства, то втрата самців призведе не до зміни чисельності, а до зміни якості потомства. Потік інформації від середовища, пов'язаний зі зміною зовнішніх умов, спочатку сприймають самці, які тісніше пов'язані з умовами зовнішнього середовища. Вузька норма реакції чоловічих особин примушує їх піддаватися інтенсивному відбору. Тому чоловіча стать передає наступному поколінню тільки вузьку частину початкового спектру генотипів, що максимально відповідає умовам середовища у певний

момент. Лише потім, після відсіювання, генетична інформація потрапляє всередину стійкого «інерційного» ядра популяції, представленого самицями (що мають широку норму реакції і дають оборотні фенотипічні зміни на змінені умови середовища).

Отже, в кожному поколінні популяції яйцеклітини широкої різноманітності, що несуть інформацію про минуле багатство генотипів, зливаються зі сперміями вузької різноманітності, генотипи яких містять інформацію тільки про найбільш відповідні гени для певних умов середовища. Наступне покоління отримує інформацію про минуле по материнській лінії, про сьогодення – по батьківській. Тобто чоловічі особини відповідальні за набуття нового, за прогрес, а жіночі – за збереження отриманих корисних ознак, за виживання, стійкість.

Статевий диморфізм за будь-якою ознакою пов'язаний з її еволюцією – з'являється з початком еволюції ознаки, зберігається, поки вона йде, і зникає, як тільки еволюція ознаки завершена. Статевий диморфізм спостерігається і в області появи хвороб. Вроджені аномалії, що мають атавістичну природу, частіше проявляються у жіночої статі (наприклад, серед новонароджених дівчаток частіше трапляються ті, хто має хвостики, наднормативне число ребер, зубів). Вроджені аномалії футуристичної природи частіше спостерігаються у чоловічої статі (усі нові захворювання з'являлися спочатку у чоловіків – СНІД, рак, нові форми туберкульозу тощо). У несприятливих умовах середовища підвищена загибель самців через існування негативного зворотного зв'язку призводить до переважного народження самців (Perrett, D. I., Lee, K., Penton-Voak, I., Burt, D., 1998).

Наведену теорію вважають редуccionістською (оскільки складні форми чоловічої і жіночої поведінки зводяться до біологічного імперативу), сексистською (гендерні характеристики зводяться до статевих), антиісторичною (гендерні властивості розглядаються завжди і всюди однаковими) і політично консервативною (часто використовується для обґрунтування статевої нерівності).

Як зазначає М. Кімел, «...незалежно від того, що з нами робить природа, тільки ми самі – наші рішення, наше почуття ідентичності, наш життєвий досвід – визначаємо те, що ми є» (Кімел, 2004).

2. Нейроандрогенетична теорія Лі Елліса. Л. Елліс (сучасний американський психолог) стверджує, що статеві відмінності в поведінці пов'язані з дією андрогенів (андроген – чоловічий гормон, жіночий – естрадіол) на мозкові системи. У результаті багатосторонніх і численних експериментів було виділено 12 стійких поведінкових програм, що знаходяться під андрогенетичним контролем (типово жіноча поведінка характеризується відсутністю цих способів поведінки):

– *наступальна еротична поведінка*: від чоловіків чекають ініціативи, тоді як жінкам прояв еротичних ініціатив протипоказаний, бо він суперечить інстинктам;

– *агресивна поведінка*: чоловікам властиве інструментальне ставлення до світу, при якому постійно потрібно щось руйнувати, щоб створювати нове;

– *просторова орієнтація*: чоловіки краще, ніж жінки, сприймають простір, віддаленість, швидкість, тому вони і чутливіші до цих вимірів;

– *територіальна поведінка*: чоловікам властиво «позначати» і перевіряти свою територію, а також охороняти її межі, тому типово чоловіча реакція – «Хто зазіхає на моє?», розкидання і «забування» речей тощо;

– *витривалість до болю*: у чоловіків нижчий больовий поріг, ніж у жінок, підготовлених природою до пологів, тому вони вимушені з ним краще справлятися;

– *повільне засвоєння оборонних умовних рефлексів*: чоловікам більш властиво нападати, а не захищатися, у зв'язку з чим у хлопчиків часто відзначаються проблеми в дитячому колективі, викликані невмінням дати здачу;

– *слабкий прояв емоційних реакцій у відповідь на загрозу*: чоловіки схильні приховувати, а не демонструвати переживання, які не стають

менш сильними, але проявляються або в поведінці, або в психосоматичних захворюваннях;

– *наполегливість при виконанні завдання без підкріплення*: чоловікам, зважаючи на їх повільне навчання, властиво наступати на одні і ті ж «граблі»;

– *слабкий зв'язок із найближчими родичами*: чоловіки, як правило, менше нудьгують за членами своєї сім'ї, ніж жінки, рідше згадують про батьків;

– *периферизація*: потяг до створення «груп» за інтересами у дорослих і особливо підлітків (клуб, гараж, риболовля). Жінкам від цього відмовитися набагато легше;

– *пошук пригод, нових і складних подразників*: чоловіки втомлюються від монотонності і тому іноді бувають схильні хороше, але вже відоме, проміняти на незрозуміле і нове;

– *«хижацька» поведінка, пов'язана з полюванням*: потяг до суперництва і небезпек, через що чоловікам не лише важливо досягнути поставленої мети, але й бути кращими у цьому процесі за суперників; спрямування на боротьбу задля задоволення.

Звичайно, не обов'язково усі програми проявляються у чоловіків, але перелічене стосується сфери статевого дипсихізму. Психологічні статеві розходження (статевий *дипсихізм*) визнаються істотними, але разом із тим відносними, залежними від конкретного змісту діяльності і соціальних статевоїх ролей. Зі зміною системи статевоїх ролей багато традиційних психологічних розходжень між статями, на яких ґрунтувалися стереотипи маскуліності і фемінності, різко зменшуються, а самі ці образи стають менш полярними й однозначними, ніж раніше.

3. Теорії, що ґрунтуються на функціональній асиметрії мозку. На особливу увагу серед біодетерміністських теорій заслуговує гіпотеза функціональної асиметрії мозку (ФАМ). Д. П. Вейбер (D.P.Waber) припустила, що статеві відмінності в асиметрії розвитку мозку можуть бути обумовлені відмінностями у швидкості фізичного дозрівання статей. Дослідниця взяла до уваги той факт, що

дівчатка раніше дозрівають, ніж хлопчики, і тому темп дозрівання може бути пов'язаний із відмінностями у вербальних і просторових здібностях. Результати досліджень Д. Вейбер свідчать, що статеві відмінності у вербальних і просторових здібностях можуть бути пов'язані не зі статтю, а зі швидкістю дозрівання індивіда.

Відповідно до гіпотези Н. Гішвінда (N. Geschwind), статеві відмінності як результат асиметрії мозку пояснюються впливом тестостерону. Дослідник вважає, що саме наявність тестостерону є причиною різного темпу пренатального розвитку півкуль головного мозку і зумовлює відмінності у будові мозку чоловіків та жінок. Високий вміст тестостерону у період внутрішньоутробного розвитку, як зазначає Н. Гешвінд, сповільнює ріст лівої півкулі у чоловічого плоду і сприяє відносно більшому розвитку у них правої півкулі мозку.

Еволюційна гіпотеза Дж. Леві (J. Levi) пояснює походження статевих відмінностей та їх зв'язок із фізіологічною асиметрією мозку. Дослідниця припускає, що причиною статевих відмінностей асиметрії мозку є еволюційні фактори. На думку Дж. Леві, у процесі еволюції людини чоловічими ролями стали мисливці і господарі переселень. Ці ролі передбачали наявність просторово-зорових здібностей. Тому чоловіки за цією ознакою отримали перевагу у процесі природного відбору. Жінки змушені були отримати навички догляду за дітьми, спілкування, взаємодії, розвитку соціальної чутливості, прийомів невербального спілкування.

На думку сучасних дослідників гендерних відмінностей, між асиметрією мозку і здібностями можуть існувати різні взаємозв'язки, які проявляються при вирішенні різних задач. Проте ці взаємозв'язки поки що не доведені і тому питання про співвідношення здібностей і асиметрії мозку залишається відкритим. Тому саму по собі стать не варто використовувати у якості основного критерію для оцінки відмінностей мозкових функцій.

Таким чином, біодетерміністи стверджують, що участь у процесі репродукції є первинним біологічним призначенням і чоловіка і

жінки. Це закріплено на анатомічному рівні та статевими ознаками. Однак у суспільстві ми можемо спостерігати контроль людини над власним статевим життям (морально-етичні, релігійні, культурні, юридичні норми) та її емансипацію від власної репродуктивної функції. Біодетерміністи звертають увагу на відмінності антропометричних характеристик у чоловіків та жінок. Сюди відноситься і зріст людини, і маса тіла, і співвідношення різних тканин, м'язів та органів в організмі. Саме тому, на думку прихильників біологічних детермінант гендерних відмінностей, стабільно нижчими на 9-21% є показники жінок у більшості видів спорту, проте гнучкість і грація у них є більш розвинені. Однак тут можна заперечити, адже спортивні рекорди щороку «б'ються». Те, що колись вважалося досягненням серед чоловіків, сьогодні стає нормою для жінок і навпаки. І поки межі, яка б була нездоланна шляхом вправ і тренувань тіла, не досягнуто. Окрім того, вага тіла, зріст, розвиненість різних тканин людини у сучасному суспільстві дуже залежать від успадкованих дітьми схильностей, захворювань, дієти, способу життя і не в останню чергу – моди. Враховуючи складність визначення біологічної норми цих характеристик, розглядати їх слід скоріше в рамках гендерної, а не статевої диференціації (Малес Л. В., 2004). Так, наприклад, Елісон Джагер довела, що зі зміною суспільних звичаїв відбуваються зміни в організмі людини. Вона проілюструвала, як жіноча фізична сила набула соціально прийнятного атрибуту, що доводить, як зі зміною соціальних стереотипів можуть змінюватися норми зовнішності людини, що призводить до біологічних змін.

Біодетерміністи, наголошуючи на визначальній та головній ролі в людині репродуктивної функції, спираються на дві протилежні статі – жіночу та чоловічу. Однак визначення статі, яке розробляється Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ), не містить вказівки на репродуктивні процеси і допускає наявність змішаних, перехідних від жіночого до чоловічого форм. Такі перехідні форми конструюються по-різному. Відома американська феміністка,

професор біології А. Фаусто-Стерлінг говорить про п'ять статей, пов'язаних із певними анатомічними властивостями: 1) носії жіночих геніталій – жінки; 2) носії чоловічих геніталій – чоловіки; 3) носії змішаних геніталій – гермафродити (герми); 4) носії переважно жіночих, але з чоловічими елементами геніталій – фемінні псевдогермафродити (ферми); 5) носії переважно чоловічих, але з жіночими елементами геніталій – маскулінні псевдогермафродити (мерми) (Млес Л.В., 2004). Деякі західні феміністки також робили спробу повернутися до біології як основи жіночої сексуальності, наприклад, Моніка Віттіг і Люсі Ірігаре. Ірігаре намагалася знайти витoki специфічної жіночої сексуальності в жіночій анатомії, а Віттіг виступала на захист ідеї, згідно з якою статевої відмінності є есенціалістськими, та виводила соціальну роль жінок з їхньої біологічної данності. Отже, біодетерміністи вважають, що:

- по-перше, стать становить основу і структуру всього біологічного;
- по-друге, стать є динамічним потоком, що забезпечує людину вітальною силою біологічного характеру, якому вона надає первинного значення як основоположному стрижню протягом усього періоду своєї життєдіяльності (Малес Л. В., 2004).

2.3 Статеворольовий підхід у трактуванні гендерних відмінностей

До числа біодетерміністських відноситься теорія статевих ролей Т. Парсонса і Р. Бейлса в якості ілюстрації до загальнотеоретичних побудов структурного функціоналізму. Цей підхід, згідно з яким жінка виконує експресивну роль у соціальній системі, а чоловік – інструментальну, став парадигмальним. Експресивна роль передбачає піклування, емоційну роботу, підтримування психологічного балансу в сім'ї. Ця роль є монополією домашньої господині і стосується сфери відповідальності жінки. Інструментальна роль чоловіка полягає у регулюванні відносин між сім'єю та іншими соціальними системами, це роль захисника і добувача матеріальних благ (Parsons T., 1942. с. 47). Для виконання інструментальних ролей необхідними

є раціональність, автономія і конкурентноздатність; експресивні ролі вимагають ніжності, піклування для соціалізації наступного покоління (Parsons T., 1942, с. 504- 516).

Таким чином, Т. Парсонс змістив акцент розвитку статево-рольової ідентичності з «потреби» дитини стати чоловіком чи жінкою до потреби суспільства, яке очікує, щоб індивіди у ньому займали відповідні ланки. Типи рольової поведінки визначаються соціальним становищем, рольові стереотипи засвоюються у процесі соціалізації та інтеріоризації норм, рольових очікувань. Типи рольової поведінки визначаються соціальним статусом, рольові стереотипи засвоюються у процесі соціалізації та інтеріоризації норм чи рольових очікувань. Правильне виконання ролей забезпечується системою заохочень і покарань, позитивних чи негативних підкріплень.

При цьому основою статево-рольового підходу є імпліцитне визнання біологічного детермінізму ролей, яке повертає до фрейдівського уявлення про чоловіче і жіноче начала. Цей підхід виявився досить затребуваним. До сьогодні використовуються поняття чоловічої і жіночої ролей. Як зазначає австралійський соціолог Р. Коннел, біологічна дихотомія, яка лежить в основі теорії ролей, переконала численних теоретиків у тому, що відношення між статями не передбачають вимірювання влади, «жіноча» і «чоловіча» ролі визначаються рівнозначними, хоча і різними за змістом. Ця теорія, на думку І. Кона, сприяла інтеграції в єдину схему соціально-антропологічних і психологічних даних. Однак феміністська критика показала, що в основі дихотомії інструментальності й експресивності, при всій її емпіричній і життєвій переконливості, лежать не стільки природні статеві відмінності, скільки соціальні норми, наслідування яких обмежує індивідуальний саморозвиток і самовираження жінок та чоловіків (Кон, 2001).

Статево-рольовий підхід став першою теорією, яка функціонально пояснює причини відмінностей чоловіків і жінок ролями у сім'ї та суспільстві. Завдяки цій теорії стало можливим говорити про соціалізацію ролей і статусів, які інтерпретують

відмінності становища чоловіків і жінок у суспільстві. Іншими словами, стало можливим говорити про формування досвіду чоловіків і жінок у процесі засвоєння відповідних ролей. Однак зведення гендеру до фіксованого набору психологічних характеристик чи до однієї змінної заважає серйозному аналізу тих способів, якими людина користується для структурування різних сфер соціального досвіду.

Рольова теорія наполягає на соціальному конструюванні гендерних категорій, які називаються статевими чи гендерними ролями, й аналізує, як вони засвоюються та реалізуються на практиці. Рольова теорія, починаючи з Р. Лінтона і розвинена у Т. Парсонса, М. Коморовскі, підкреслювала соціальний і динамічний аспекти конструювання ролей та їхньої реалізації (Коннелл Р., 2000, с. 259). Однак на рівні безпосередньої взаємодії використання рольової теорії для аналізу гендеру є проблематичним. Ролі є ситуативними ідентичностями – їх приймають і від них відмовляються залежно від вимог ситуації – вони не є базовими ідентичностями, на відміну від категорії належності до статі, яка є значущою для всіх ситуацій. Переважна більшість ролей прив'язана до специфічного місця чи організації контексту, що не можна сказати про гендер. А тому, як зазначає Д. Зіммерман, гендер не є сукупністю ролей чи рис, а є особливо створеним продуктом (Уэст К. 2000).

Статеворольова теорія не здатна пояснити відмінності між чоловіками як групою і жінками як групою, оскільки вона завжди починається з нормативних приписів статевих ролей, а не з життєвого досвіду самих чоловіків і жінок. Саме цим і можна пояснити виявлені у багатьох дослідженнях тенденції, які демонструють, що між чоловіками чи жінками існують не менші відмінності за певними показниками, ніж між групами чоловіків та жінок. Крім того, оскільки у суспільстві, у якому соціалізується хлопчик чи дівчинка, існують різні моделі соціалізації (чоловічі, жіночі, статево не диференційовані), то й засвоєння таких моделей здійснюється по-різному. Тому важливим є з'ясування особливостей формування

гендерного досвіду чоловіків та жінок. Отже, розглянуті теорії, які ми відносимо до соціобіологічних, ґрунтуються на есенціалістських принципах інтерпретації гендерної поляризації і передбачають аскриптивний (приписний) статус статі.

Представники теорії «нової психології статі» Е. Маккобі, С. Джаклін, К. Гілліган піддають критиці традиційні теорії статевих ролей. На їхню думку, засвоєння характерних для статі рис особистості та інтересів залежить не від вроджених інстинктів і психологічних потреб індивідів бути збереженими у своїй статевій ідентифікації, а від засвоєння дитиною у ранньому віці своєї статевої належності та від соціальних очікувань суспільства і найближчого оточення, внаслідок чого психологічні відмінності між представниками різних статей не такі вже й великі (Гилліган К., 2000; Массову Е. Е., 1998).

У дослідженнях К. Гілліган, Е. Маккобі і К. Джаклін описано відмінності у розвитку між чоловіками та жінками, а також проілюстровано диференціацію у поведінці, яка маркована як поведінка за статевою ознакою. Визначаються такі відмінності, на думку дослідників, не інтерналізованими переконаннями, а міжособистісним і соціальним оточенням, яке зацікавлене у збереженні гендерних ролей.

2.4 Психоаналіз і гендер

Психоаналітична теорія у трактуваннях гендерних відмінностей

Психоаналітичні тлумачення статі також відносять до біодетерміністських теорій. З. Фройд вважав, що анатомічні відмінності між чоловіком та жінкою спричинюють формування різних типів особистості і що стать дійсно визначає характер. Проте, як зазначає М. Кімел, З. Фройд не думав, що такі відмінності запрограмовані у чоловіків та жінок від природи. Навпаки, він у своїх роботах заперечував тим, хто вважав, ніби тіло з моменту народження містить всю інформацію, яка буде детермінувати життя

чоловіка та жінки (Киммел М., 2006). Фройдизм причину відмінностей між чоловіком та жінкою пояснює їхнім досвідом, який є різним і сформувався у ранньому віці. Однак витoki диференціації закладено у різних способах ідентифікації, які спричинені відмінністю анатомічної будови статевих органів.

Погляди З. Фрейда на відмінності між чоловіками та жінками ґрунтуються на основі двох його основних теорій: 1) природа несвідомих психічних процесів і специфічних законів їхнього функціонування; 2) значення сексуальності в людському житті.

Несвідомі психічні процеси

Несвідоме не є глибинним, таємничим місцем існування. Воно включає нормальну думку, повністю трансформовану за його власними законами (Фройд назвав це первинним процесом), проте все-таки трансформовану і тому таку, яку можна виявити, за умови, що ми можемо встановити спосіб її трансформації, тобто розшифрувати закони первинного процесу, яким підпорядковується думка. Наприклад, несвідоме бажання, яке зародилося в ранньому дитинстві, долучається до актуального бажання, але якщо свідомість його не приймає, воно перетворюється в несвідоме, де трансформується і залишається, поки його не викличуть знову, поки воно не вирветься як симптом або поки не стане об'єктом аналізу (Mitchell J., 1974). Припустімо на мить, що дівчинка хоче мати пеніс. Подібне бажання несумісне з реальними можливостями. Отже, воно переходить у несвідоме, звідки воно може з'явитися у трансформованому вигляді. Єдиною легітимною формою, узаконеною культурою, є ідея, що витісняє несвідомі потреби, бажання мати дитину, що цілком відповідає дійсності. Два бажання у такому разі є одним, і вони зберігають активність у різних частинах психіки – бажання мати пеніс залишається в несвідомому, а бажання мати дитину – виражатиметься у свідомості. Тоді, коли жінка «дозріє», щоб народжувати, до емоцій, які вона буде переживати, приєднає витіснене несвідоме бажання мати пеніс. Справжня дитина задовольнить це несвідоме бажання, і якщо народиться хлопчик, то

ця реальність принесе жінці навіть більше задоволення, бо ще більшою мірою збігатиметься з невизнаним бажанням.

У випадку, коли несвідомі і свідомі бажання не збігаються, це може призводити до невротичних порушень. На основі такого механізму Фройд пояснює сексуальні збочення, до яких чоловіки мають більшу схильність, ніж жінки. Він зазначав, що це пояснюється більшою схильністю жінок до неврозів, а невроз заперечує збочення. Збочення – це той чи інший непрямий, а тому поліморфно спотворений сексуальний потяг, що проявляється у дитини, але який здійснює доросла особистість; невротичні симптоми є невдалою спробою на виявлення таких потягів і бажань. Тому чоловік має більше можливостей для так званих сексуальних збочень; жінку, сексуальна активність якої більше обмежена суспільством, мають задовольняти невротичні симптоми. Причиною таких тенденцій є бажання дитини, які необхідно задовольняти за допомогою заборонених способів, і тому їх варто витіснити, коли в період едипового комплексу і тісно пов'язаного з ним комплексу кастрації він чи вона бажає одного або двох батьків (інцест). Фройд цей процес називає «ядром неврозу» – розв'язання та нерозв'язання едипового комплексу.

Отже, від несвідомих фантазій, потягів до несвідомих бажань та до розуміння дитячої сексуальності у психоаналізі. Психоаналіз має справу з аспектами потягу: пригнічення його психічної репрезентації та його вираження у потребах, бажаннях і фантазіях – у взаємодії з несвідомим, передсвідомим і свідомим.

Сексуальний розвиток

Сексуальність 3. Фройд розглядав як складну цілісність. Нормальна сексуальність набирає своєї форми щойно після тривалих блукань і лише з часом установлюється. Фройд, досліджуючи сексуальність, робив акцент на тому, від чого вона залежить, які джерела її виникнення. В основі сексуальності він розглядав задоволення. Він стверджував, що у дитинстві все різноманітне й переверсивне; а уніфікація і «нормальність» є зусиллям, яке ми

мусимо докласти, щоб стати членами людського суспільства. Він мав на увазі, що у дитинстві сексуальний інстинкт не є цілісний і спершу не має сексуального об'єкта, тобто є аутоеротичним (Фройд З., 1989).

3. Фройд описав стадії психосексуального розвитку людини, які він розглядав як вузлові «станції», через які повинна пройти людина протягом життя: оральну, анальну, «фалічну», латентну, генітальну, репродуктивну і завершальну – смерть. Причому кожен станцію потрібно проходити і не повертатися до неї, перехід однієї стадії в іншу має негативний ефект у плані розвитку людини. Дитина, народжена з повною сексуальністю, проходить через три майже послідовні стадії, у яких ерогенні зони одна за одною спочатку домінують, а потім стають прихованими. Оральна стадія, коли дитина смокче груди, це щось більше, ніж інстинкт самозбереження, спрямований на отримання їжі. «Чуттєве смоктання» поєднане з повним тілесним задоволенням, але періодично мати зникає, груди можуть бути втрачені, тоді може відбутися компенсація – наступає анальна стадія. Їй властива відокремленість, самодостатність – «Я можу зробити це сама – ти мені не потрібна». Тому, якщо відбувається затримка на цій стадії, це відповідає небажанню контактувати, доторкатися, приєднуватися. Немовля, наповнене молоком чи звільнене від фекалій, відчуває однакове задоволення: розслаблення після напруження рота, кишківника. Але мати хоче контролювати дефекацію немовляти. Від цього часу дитина отримує тільки дуже несоматичну радість догоджати іншому, харчуючись і звільняючись від екстрементів тоді, коли вона цього захоче. Наступає фалічна фаза – андрогінність тіла утрачено (хлопчики мають пеніс, дівчатка – клітор), діти досліджують себе, але це не отримує схвалення, тому наступає фаза латентності: «невинна» дитина, хлопчик, дівчинка. Початок кожної стадії має дві характеристики: утрата себе та нове усвідомлення іншого: Я та інший; Я як інший. Перехід від однієї стадії до іншої здійснюється через утрату: утрата грудей, фекалій, пеніса; страх кастрації, хоча природа цих утрат неоднакова. Усі ці стадії важливі лише у контексті зусиль, яких

докладає дитина для того, щоб самовизначитися, знайти своє місце в системі речей. Вона має знайти своє місце через стосунки з іншими об'єктами, а тоді розглядаючи себе як об'єкт для інших людей. Дитина, роблячи це, не проходить через стадії, вона перевіряє їх на собі, вони є частиною її історії вже тоді, коли вони відбуваються.

Отже, новонароджена дитина має спрямовувати енергію на пізнання самої себе; і якщо аутоеротизм – це фізична форма вираження енергії, то нарцисизм – поняття, яке містить усі важливі психологічні характеристики цього періоду. Спочатку Я любить «себе», або «его», і тільки через якийсь час воно «перекладає» частину цієї самозакоханості на інші об'єкти. Відмова від самозакоханості на користь любові до інших дозволяє самовиразитися – спрямувати лібідо на об'єкт. В іншому разі, якщо лібідо спрямоване до Я, тоді відбувається пригнічення, бар'єризація, що спостерігається при іпохондрії, параної-шизофренії. Це той самий первинний нарцисизм, що знаходить своє нове вираження – любов до іншого, пізнання себе через іншого, формування уявлення про себе. Так починається процес диференціації его і несвідомого.

Доедипова сексуальність: проблема відмінностей між статями

Зігмунд Фройд доводить, що не існує суттєвих відмінностей між статями у доедиповий період. Але едипів комплекс різний для обох статей, і це змінює значення всього попереднього розвитку. У доедиповому періоді відмінність між статями незначна, але згодом вона збільшується. Цей період більш важливий для дівчаток, ніж для хлопчиків. Фройд наголошує на вирішальному значенні цього зв'язку з матір'ю для дівчинки, яка переживає ворожість до неї, що зумовлена неможливістю задовольнити потребу у безмірній дитячій любові. Матір не може дати дитині сповна того, що вона потребує. Тоді виникає ситуація, коли дівчинка звинувачує матір у тому, що вона дівчинка і тому не має пеніса. Фройд припускає, що, можливо, пізніше дівчинка звинувачуватиме свою матір і за соціальні обмеження, які накладатимуться на її сексуальне життя, особливо всі

ці процеси набувають актуальності у перехідний період, коли обмеження для дівчинки жорсткіші, ніж для хлопчика. Моделі любовних стосунків, що сформуються у майбутньому, побудовані на підставі цих первинних взаємин, тому ворожість може скеровуватися від матері до чоловіка, який насправді заміняє матір у почуттях дівчинки. Отже, відмінність між хлопчиками і дівчатками у доедиповий період проявляється в тому, що, поєднуючи ворожість і любов, дівчатка на відміну від хлопчиків, не можуть позбутися цих почуттів і ворожість перенести на свого конкурента – батька, тому що невдовзі вони змушені будуть обирати саме його об'єктом своєї любові. Усі ці пристрасті, почуття, що породжені прив'язаністю до матері, властиві й маленькій дівчинці, і хлопчикові – і тільки внаслідок невідворотного розриву зв'язку з матір'ю дівчинка стає на шлях жіночності. Динаміка цього відчуження відбувається в результаті відчуття «кастрації», фрустрації і вимоги дотримуватися гетеросексуальної орієнтації. Психологічна відмінність між статями формується після латентної фази на початку підліткового віку.

Комплекс Едіпа

Фройд назвав завершеним едиповим комплексом двоїсту сутність ситуації. Едипів комплекс присутній і в хлопчиків, і у дівчаток. Хлопчик також реагуватиме по-жіночому і, обравши свого батька об'єктом любові, уподібниться своїй матері з усією амбівалентністю суперництва (чоловіча гомосексуальність). Також інколи дівчинка, котра мусить відмовитися від свого батька як об'єкта любові, ідентифікує себе з ним і тому робить «чоловічість» своєю визначальною рисою (жіноча гомосексуальність). Якщо едипів комплекс зникне, усі чотири можливості виявлятимуться по-різному (батьки (обоє) є об'єктом, з обома батьками дитина себе ідентифікує). Але наслідки впливу бісексуальності на едипів комплекс значно важливіші, ніж проста констатація факту. У перші моменти життя дитини, коли вона торкається материнських грудей, немає жодних відмінностей між об'єктом любові й ідентифікацією. Але існує перша нестримна потреба в об'єктах, які б задовольняли еротичні бажання;

потім виникає необхідність відмовитися від них, тому що вони не завжди наявні і треба визнати можливість їхньої відсутності. Спосіб відмови від об'єктів – саме як від об'єктів любові – полягає у включенні їх в еґо або в Я. Отже, еґо формується завдяки відкриттю об'єктів у самому собі. Це також є методом ідентифікації, за допомогою якого формується еґо.

Еґо, яке формується з втрачених об'єктів любові, прагне себе зробити об'єктом любові. Ідентифікації з батьком чи матір'ю, що є результатом зникнення едипового комплексу, необов'язково є компенсацією втраченого об'єкта (хоча в негативному сенсі едипового комплексу вони є саме такими). Оскільки позитивний едипів комплекс хлопчика зруйновано, він відмовляється від матері як від об'єкта, але ідентифікує себе з батьком – це новий тип ідентифікацій, який треба відрізнити від ідентифікації, що існували раніше і визначали втрачений об'єкт, – цей новий тип – Суперего. Відповідно до Суперего, хлопчик мусив бути схожим на батька, але не занадто, тому що він не може зайняти місце біля матері. Отже, Суперего сформоване комплексом ідентифікацій з об'єктами, до яких лібідні імпульси Ід були найбільш прив'язані, і заборонаю цієї прив'язаності містили у зміненому вигляді найсильніші з несвідомих імпульсів. Цей несвідомий аспект Суперего, його глибокий зв'язок з Ід і внутрішнім психічним світом, який воно представляє, робить Суперего спадкоємцем культурних здобутків людства. Інакше кажучи, долаючи едипів комплекс, в індивіда формується Суперего, через яке відбувається залучення до культури людства.

Комплекс кастрації

Це поняття поряд із розглянутими дозволяє пояснити психологічні відмінності між статями. Фройд дав характеристику дівчинці і змусив хлопчика відмовитися від свого інцестуального бажання до матері. Дівчинка відчувала себе нижчою істотою, тому що в неї не було чогось, а хлопчик був принижений перед фалічно могутнішим батьком. Комплекс кастрації покладає край едиповому комплексові хлопчика і, попри це, його дитинству. Здається, що цей

факт є основою всіх неврозів, він визначає характер усіх снів і збочень, пояснює меншовартість соціального статусу жінок через відсутність пеніса та возвеличення чоловіка через те, що вони є його гордими володарями.

Від періоду мінімальних відмінностей між хлопчиками і дівчатками і до статевого дозрівання, повертаючись назад через поняття паралельності їхнього едипового комплексу, Фройд просунувся до твердження про вирішальну відмінність у центрі его, бо саме воно формує і визначає місце его у світі. Сутністю цієї відмінності і є комплекс кастрації. На фалічній стадії дівчинка усвідомлює відсутність фалоса і починає заздрити. Хлопчик, який бачить, що дівчинка не має фалоса, починає боятися втратити його. Це і є момент поділу статей. Жінка від самого початку змушена почувати себе обділеною, хоча те, що є природним дефектом, на відміну від інших утрат, є культурною необхідністю. Вона висуває вимоги через цю ваду; так само, як і чоловік намагається принизити її через це. Жінка через відсутність фалоса стає заздрісною, вона вимагає привілеїв і поклоніння як компенсацію. Отже, у хлопчика комплекс кастрації руйнує едипів комплекс, дівчинка – у відчаї і злобі відвертається від матері, звертаючись до батька. Саме різниця у взаємоз'язках едипового комплексу і комплексу кастрації накладає відбиток на характерні риси жінки як соціальної істоти.

Психоаналітична теорія вказує на різні процеси, щоб пояснити гендерний розвиток хлопчиків та дівчат. Спочатку як хлопчики, так і дівчата, як вважають автори психоаналізу, ототожнюються з матерями. Проте у віці від 3 до 5 років це змінюється, і діти ідентифікують себе із одностатевим батьком чи матір'ю. Ідентифікація із одностатевим батьком чи матір'ю передбачається для вирішення конфлікту у дитячому досвіді внаслідок еротичної прив'язки до батьків протилежної статі та заздрощів до одностатевих. Ця прив'язка викликає багато тривожності у дітей, оскільки вони бояться відплати від батьків тієї ж статі. Відсутність видимих геніталій у дівчаток викликає занепокоєння кастрації у хлопчиків.

Дівчатка стикаються з більш складною ситуацією. Вони відчують обурення, бо позбавлені члена, і бояться відплати від матері за свої задуми щодо батька. Конфліктні відносини вирішуються через ідентифікацію з одностатевими батьками. Процес ототожнення зображується як такий, у якому діти беруть на себе загальний характер прийняття характеристик і якостей батьків тієї ж статі. Через цей процес ідентифікації діти стають статеві типізованими. Оскільки ідентифікація батьків з дитиною однієї статі є сильнішою у хлопчиків, ніж у дівчаток, хлопчики, як очікується, будуть строгіше оцінюватися за ознакою статі.

Згідно з З. Фройдом, гендерна диференціація пояснюється на основі комплексу кастрації: дівчинка у цьому визначенні – кастрований хлопчик, у неї комплекс проявляється через заздрість до пеніса. У той же час, на його думку, визначальним у формуванні статі людини є не анатомічні властивості дівчат і хлопців, а внутрішній і необ'єктивований стан страху, який є константним для природи людини незалежно від статі. Іншими словами, поняття кастрації у З. Фройда наділене амбівалентним значенням у контексті маркування гендерної ідентичності людини: з одного боку, воно зводить гендерні відмінності до анатомії, а з іншого – проблематизує це значення, зрівнюючи жіночу і чоловічу суб'єктивність сферою символічної загрози (кастрації).

Хоча психоаналітична теорія мала суттєвий ранній вплив у психології розвитку, існує невелика кількість емпіричних даних, що підтверджують її. Чітка взаємозалежність між ідентифікацією з одностатевим батьком та прийняттям гендерної ролі ніколи не була перевірена емпірично (Hetherington, 1967; Kagan, 1964; Payne, Mussen, 1956). Діти, швидше за все, моделюють свою поведінку за моделями, що стимулюють сприйняття, або соціально потужними, ніж на основі загрозливих моделей, з якими вони мають суперечливі відносини (Бандура, Росс, Росс, 1963).

Відсутність емпіричної підтримки класичної психоаналітичної теорії призвела до різноманітних її переформулювань. У гендерній

сфері Чодороу (1978) запропонувала розглядати гендерну ідентифікацію, яка починається в дитинстві, а не на пізнішому фалічному етапі (3-5 років), як це пропонував Фройд. Діти і чоловічої, і жіночої статі спочатку ототожнюються зі своїми матерями. Однак, оскільки мати є такої ж статі, що і її дочка, очікується, що ідентифікація між матерями та їхніми доньками буде сильнішою, ніж між матерями та синами. У ході розвитку дівчатка продовжують ототожнюватися зі своїми матерями і також психологічно зливаються з ними. Як наслідок, самовідчуття дочки характеризується взаємністю та відчуттям спорідненості, яка орієнтує її на міжособистісні відносини. Ця міжособистісна орієнтація є основною причиною, чому жінки хочуть материнства. Вони прагнуть відновити відчуття міжособистісної зв'язності, що нагадує їхні стосунки з матерями, але відсутні у дорослих стосунках із чоловіками. Ця картина розвитку контрастує з хлопчиками, які все більше відокремлюються від своїх матерів і визначають себе в плані відмінності від жінок. Вони починають принижувати жіночність, намагаючись установити свою самостійність та індивідуальність. Однак емпіричні висновки не підтверджують теорію Чодороу (1978) більше, ніж класичну психоаналітичну теорію. Немає жодних доказів того, що прив'язаність є сильнішою між матерями та дочками, ніж матерями та синами (Sroufe, 1985). Не існує жодних доказів того, що жіночі реляційні потреби та почуття благополуччя реалізуються лише через те, що вони є матерями. Бернард (Bernard, 1972) зазначив, що жінки, чия виняткова роль полягає у ролі дружини-матері, мають більш високі показники психічної дисфункції, ніж бездітні одружені, одинокі жінки та працюючі матері. Нарешті, ця теорія не охоплює тих жінок, які прагнуть до більшої незалежності та рівності між статями (Sayers, 1986).

2.5 Альтернативні теорії гендеру: феміністична перспектива у психоаналізі

Психоаналітичний підхід Карен Хорні в інтерпретації гендерних відмінностей

Теорії Карен Хорні створили основу для перегляду психоаналітичного розуміння статі і для психоаналітичного дисидентства у питанні статі. Ідеї К. Хорні тривалий час ігнорувалися, проте сьогодні вважаються актуальними. Психологія жінок до початку перетлумачення психоаналітичних позицій Хорні розглядалася тільки з точки зору чоловіків. Позиція чоловічого домінування об'єктивно значуща в особистісних, чуттєвих відносинах чоловіків та жінок.

Взаємини чоловіків та жінок

У своїх ранніх есе про жіночу психологію Хорні намагалася показати, що дівчата і жінки мають притаманну їм конституцію і патерни розвитку, які повинні бути зрозумілими, усвідомленими. При цьому слід урахувувати жіночу позицію, яка передбачає не тільки жіночу неповноцінність у порівнянні з чоловіками. Хорні доводила, що психоаналіз створений в умовах культури з чоловічою домінантою і є продуктом чоловічого генія (Фройда). Він розглядав жінок як неповноцінних чоловіків. Чоловіча точка зору щодо жінок є частиною теорії психоаналізу і висвітлена як наукове уявлення про жіночу природу. Дослідниці було складно пояснити, чому чоловіки бачать жінок саме так, а не інакше. Вона зробила висновок, що чоловіки заздять вагітності, дітонародженню і материнству, заздять жіночим грудям і процесу смоктання, у них виникають несвідомі прагнення принизити цінність жінки. Чоловічий творчий імпульс вона пояснює як надкомпенсацію за їх несуттєву роль у процесі продовження роду. Заздрість до матки у чоловіків сильніша, ніж так звана заздрість до пеніса у жінок, оскільки чоловікам потрібно значно більше принизити цінність жінок, ніж жінкам важливу роль чоловіка у дітородному процесі.

Карен Хорні намагалася пояснити, чому створена чоловіча ідеологія намагалася трактувати жінок як «істот другого сорту». У такій ідеології відмінність трактується як неповноцінність і доводиться, що ця відмінність незмінна, базова. Хорні здійснює спроби пояснити чоловічий страх перед жінками дитячими побоюваннями хлопчиків щодо відмінностей їх геніталій від материнських. Жінка представляє собою загрозу не кастрації, а приниження чоловічої гідності, загрозу чоловічій самоповазі. По мірі того, як хлопчик виростає, він продовжує переживати приховану тривогу з приводу розмірів свого пеніса чи потенції. Жінка не переживає такого роду тривог, тому що вона «виконує свою роль своїм існуванням» (Horney, с. 145) і не змушена підтверджувати свою жіночність. Як зазначає Хорні, у жінок все-таки існує відповідний страх перед чоловіками. Чоловік долає свою тривогу ефективною діяльністю, пошуком сексуальних перемог, приниженням сексуального об'єкта. Карен Хорні пише про те, що жінку вважають компетентною тільки у сфері еросу, і що духовні питання не характерні для її внутрішньої суті, вона не гармоніює з культурними віяннями. Відповідно, вона є істотою другого сорту... Криваві трагедії менструації і дітонародження перешкоджають досягненням цілей життя. Тому кожен чоловік у своїх молитвах дякує Богові, що він не є жінкою (Horney, 1967, с. 114).

Культурні фактори

У своїх роздумах про жіночу психологію Хорні відійшла від фрейдівської переконаності в «анатомії долі», приділяла значну увагу культурним факторам і розглядала їх у якості джерела жіночих проблем та проблем ідентичності жінки в цілому. Вона погоджувалася, що маленькі дівчатка мають задрість до пенісу, проте не вважала цей факт психологічно значущим. Як зазначає Хорні, насправді жінки заздять чоловічим привілеям, їм потрібно більше можливостей для розвитку загальних для всіх здібностей і нормальних людських якостей. Патріархальний ідеал жінки

необов'язково повинен збігатися з її вродженим характером. Однак культурна сила цього ідеалу змушує жінок жити відповідно донього.

Карен Хорні намагалася заперечувати тезу психоаналітиків, що мазохістські тенденції притаманні тільки жіночій природі. Вона визначила кілька соціальних умов, які спонукають жінок бути схильними до мазохізму більше, ніж чоловіків. Крім того, її дослідження ілюструють, що ці умови не універсальні і що у деяких суспільствах вони менш сприятливі для розвитку жіночої індивідуальності, ніж інші. Вона охарактеризувала культуру як чоловічу і тому в цілому несприятливу для розкриття жіночої індивідуальності. Тому неважливо, що жінку можуть високо оцінювати як матір чи кохану, тим не менш у духовному і загальнолюдському плані чоловіки завжди будуть оцінюватися вище. Такі установки впливають на розвиток дівчинки (Horney, 1967).

Комплекс маскулінності

Карен Хорні не заперечувала, що жінки часто заздять чоловікам і не задоволені своєю жіночою роллю. Вона спробувала описати комплекс маскулінності, визначаючи його як комплекс почуттів і фантазій, які розвиваються у жінок у відповідь на відчуття дискримінації. Це заздрість до чоловіка, бажання стати чоловіком шляхом відкидання жіночої ролі (Horney, 1967, с. 74).

У попередніх своїх дослідженнях Хорні дотримувалася думки, що у жінок обов'язково утвориться комплекс маскулінності від потреби позбутися почуття провини і тривоги, які є наслідком едипової ситуації. Вона дійшла висновку, що комплекс маскулінності неминучий, оскільки є продуктом культури з чоловічою домінантою і результатом тих чи інших сімейних обставин. Дівчинці від народження опосередковано вказують на її неповноцінність, і переживання цього постійно стимулює її комплекс маскулінності (Horney, 1967, с. 69).

Міркуючи про сімейні обставини, Хорні зосередила увагу на стосунках дівчинки з чоловіками у сім'ї. Однак пізніше вона віднесла комплекс маскулінності, а також почуття неповноцінності, мстивість,

змагальність щодо чоловіків до стосунків дівчинки з жінками у сім'ї. Особливу роль у розвитку цього комплексу відіграють, на думку Хорні, стосунки з матір'ю. Авторка теорії зазначає, що дівчинка може доволі обгрунтовано незлюбити свій власний жіночий світ дуже рано через те, що її налякала власна матір або вона пережила жорстоке розчарування від спілкування з братом чи батьком. Вона могла мати ранні сексуальні контакти чи виявити, що брата люблять у сім'ї більше, ніж її (Horney, 1967, с. 179).

Переоцінка любові

Карен Хорні у праці «Переоцінка любові» (1934) здійснює спробу пояснити причини одержимості бажанням жінок бути з чоловіками і одночасно неможливість налагодити з ними стосунки. Таку одержимість Хорні пояснює переживанням дівчинкою у дитинстві другорядності. Для долі дівчинки типовим є переживання фрустрації любові до батька. Проте для таких жінок наслідки виявляються надзвичайно суворими через присутність сестри чи матері, які еротично домінують у такій ситуації. У відповідь на відчуття поразки дівчинка намагається уникнути суперництва за чоловіка або у ній розвивається прагнення до суперництва з іншими жінками, у якому вона намагається продемонструвати свою еротичну привабливість. Завоювання чоловіків дає їм не тільки відчуття того, що Хорні називає «мстивим тріумфом», але й спосіб боротьби з тривогою і ненавистю до себе. Не впевнена у собі дівчинка хвилюється, їй здається, що вона не зовсім нормальна, і така тривога часто виражається у страхах, що щось не так з її геніталіями, чи вона некрасива і тому не може бути привабливою. У якості захисної реакції вона може приділяти непропорційно велику увагу своїй зовнішності або хотіти стати чоловіком. Найголовніше для неї – довести, що, незважаючи на свої недоліки, вона дійсно може привертати увагу чоловіка. Бути без чоловіка соромно, мати чоловіка – ознака нормальності (Horney, 1934, с.197-198).

Становище таких жінок непросте. Хоча стосунки з чоловіками мають для них першочергове значення, ці стосунки не можуть

задовольняти їх. Такі жінки втрачають інтерес до чоловіків, як тільки досягають мети – завойовують їх увагу. У них є страх розчарування і приниження, які, як їм видається, загрожують їм, якщо вони відчують, що полюбили чоловіка. Не знайшовши у дитинстві взаємної любові у батька чи брата, вони намагаються підтвердити свою цінність еротичними досягненнями, стаючи при цьому нечутливими й уникаючи міцних емоційних зв'язків. Такі жінки можуть часто змінювати партнерів, щоб не переживати внутрішнього болю від покинутості ними, оскільки не вірять, що їх можна дійсно кохати. Найбільше бажання у таких жінок – помститися за пережиті дитинстві поразки, адже вони відчували себе у дитинстві покинутими і відкинутими (Horney, 1967, с. 206).

Пережите у дитинстві сексуальне збудження залишає після себе слід, задоволення, яке перевершує задоволення, отримане із будь-якого іншого джерела. Саме такі спогади, на думку Хорні, змушують деяких жінок вважати сексуальне задоволення еліксиром життя, який може дати тільки чоловік і без якого вони не можуть існувати (Horney, 1967, с. 204).

Отже, на думку Карен Хорні, стандарти мужності і жіночності неприродні. Відмінності між статями хоча й існують, але неможливо визначити, у чому саме вони полягають до тих пір, поки спочатку не розгорнемо наш потенціал як людської істоти (Horney, 1994, с. 238).

Статева нейтральність

Хорні прагнула осмислити феномен жіночності, зазначаючи, що роль культури у формуванні жіночої душі не дозволяє виділити у ній виключно жіноче начало. Вона наполягала на тому, що якщо звільнити жінку від концепції жіночності, яка нав'язана їй культурою з маскулінною домінантою, то стане можливим побачити її реальні психологічні відмінності від чоловіків. Авторка зазначала, що головна мета полягає не у тому, щоб ідентифікувати виключно жіноче, а у тому, щоб заохочувати розвиток особистостей обох статей (Horney, 1994, с. 238). Тому вона пізніше і почала розвивати теорію,

яка може застосовуватися для трактування поведінки як жінок, так і чоловіків.

Теорія материнства Ненсі Чодороу

Чи не найбільш вражаючим та багатообіцяючим у феміністичному психоаналізі є дослідження передедіпівської фази та процесу психосексуальної диференціації Ненсі Чодороу. Книга «Відтворення материнськості: психоаналіз і соціологія роду» (1978) Ненсі Чодороу мала величезний вплив на жіночі студії. Чодороу переглядає традиційну психоаналітичну концепцію розрізнення, процесу, шляхом якого дитина усвідомлює себе окремо, розвиває Его. Оскільки розрізнення відбувається стосовно матері (головний опікун), ставлення до матері «виникає у найраннішому розрізнюванні себе»; «мати, яка є жінкою, стає і залишається для дітей обох статей «іншою» чи об'єктом». Нове розуміння психосексуального розвитку ґрунтується у феміністських дослідниць на абсолютно інших трактуваннях фемінності. Зокрема, такі відомі представниці феміністського психоаналізу, як Ненсі Чодороу, Люсі Ірігаре і Елен Сиксу, підкреслюють роль доедипальної фази у розвитку особистості, ідентичності, коли структура суб'єкта ще не знає поділу на чоловіче і жіноче і знаходиться у симбіотичному зв'язку з мамою. Ця стадія у розвитку ідентичності для феміністських дослідниць втілює можливість «нерепресованої жіночності» і дозволяє розробити топологію жіночої суб'єктивізації як принципово відмінної від чоловічої. При цьому постлаканівський феміністський психоаналіз відмовляється користуватися абстрактними психоаналітичними категоріями: наприклад, у роботах Ненсі Чодороу абстрактний фрейдівський батько часто втілюється у фігуру реального інтимізованого і персоніфікованого батька.

У своїй праці «Відтворення материнства» при дослідженні структури жіночої особистості Чодороу відводить провідну роль матері, а не батькові. Доедипальні стосунки мати/дочка, на думку Чодороу, більш суттєві для формування особистості дитини, ніж соціально-статеві ролі і відмінності. Саме на цій стадії дитина має

здатність виділяти себе як суб'єкта і формувати ідею зовнішнього об'єкта (матері) щодо себе. Специфіка цієї стадії у розвитку людини полягає у тому, що цей ранній тип ідентичності належить до рівня невербальних і не усвідомлюваних людиною стосунків. А диференціація статей і відповідних їм соціостатевих ролей, на думку авторки теорії, обумовлена не біологічними, а соціальними контекстами – соціальним створенням і відтворенням людини. Артикуляцію сексуальних диференціацій людини Чодороу розглядає як спосіб управління індивідами і їх здатністю до відтворення. Вона також пропонує пов'язувати психічну конструкцію гендерних відмінностей із контекстом соціального розвитку ідентичності для того, щоб визначити можливості соціальних змін. При цьому дослідниця пропонує у доедипальній фазі розвитку ідентичності спеціально виділяти стосунки мати/дочка на протигагу фрейдівським структурам едипальних стосунків мати/син чи батько/син. Чодороу вважає, що материнство включає жінку у ситуацію «подвійної ідентифікації»: у стосунки зі своєю мамою і в стосунки зі своєю дитиною, які повторюють конструкцію перших стосунків (Chodorow N., с. 111–129). Така особливість зумовлює посилений ефект комунікації мати/дочка порівняно зі стосунками мати/син. У результаті суб'єктивність дівчинки передбачає менш чіткі межі у її суб'єктивній структурі, яка більш відкрита, ніж структура чоловічої ідентифікації. Тому жіночий тип комунікаційних зв'язків є більш інтимізованим і особистісним, ніж абстрактний чоловічий. Цей тип стосунків Чодороу називає «відтворення материнства», яке і здатне до подолання гендерних відмінностей у процесі створення ідентичності. Таким чином, на думку Чодороу, розуміння психічних структур фемінності і маскулінності у термінах «відтворення материнства» дозволяє переглянути і трансформувати патріархальну концепцію статевого розподілу праці. Статевий розподіл праці і його стереотипи у сучасних соціальних умовах стають доволі дискомфортними, створюючи кризу у системі економічного

виробництва, чому протистоїть гендерна суб'єктивізація за типом «відтворення материнства».

Постструктуралістські феміністські дослідниці критикують Чодороу за те, що, на їхню думку, замість однієї гендерно орієнтованої моделі – чоловічої – пріоритету набуває інша – орієнтована на доедипальні стосунки. На їхню думку, цей підхід і надалі трактує класово і расово специфічні соціальні стосунки через певні психосексуальні структури, зокрема структуру «відтворення материнства». Тому всередині постлакранівського феміністичного психоаналізу виникає нова концептуальна тенденція – реконструкція сексуальності як такої.

2.6 Когнітивні теорії формування гендерної ідентичності

Відповідно до теорії когнітивного розвитку, гендерна ідентичність постулюється як основний організатор та регулятор дитячого гендерного наочіння (Кольберг, 1966). Діти розвивають стереотипні уявлення про стать на основі того, що вони бачать і чують навколо себе. Як тільки вони досягають гендерної стабільності, впевненості у тому, що їхня власна стать є фіксованою та незворотною, вони позитивно оцінюють свою гендерну ідентичність та прагнуть поводитися лише так, як це відповідає їхній концепції. Когнітивна узгодженість приємна, тому людина намагається поводитися так, щоб відповідати своїй самооцінці. Кольберг виділив наступні когнітивні процеси, які створюють і підтримують таку послідовність: «Я хлопчик, тому хочу поводитися як хлопчик і отримати згоду на те, щоб робити те, що роблять хлопчики» (Kohlberg, 1966, стор. 89). З цієї точки зору, більша частина поведінки дітей спрямована на підтвердження їх гендерної ідентичності. Як тільки діти встановлюють знання власної статі, взаємодія між своєю поведінкою (як дівчини) та думками («я дівчина») веде до стабільної гендерної ідентичності, дитина досягає гендерної незворотності. Кольберг визначив гендерну незворотність як усвідомлення того, що стать є постійним атрибутом, прив'язаним

до основних біологічних властивостей, і не залежить від зовнішніх характеристик, таких як довжина волосся, стиль одягу або вибір гри (Kohlberg, 1966). Розвиток гендерної незворотності передбачає етапи: маркування гендеру – у 2-3 роки діти розуміють, хто вони є, до якої статі належать; гендерна стійкість – дошкільнята починають усвідомлювати, що гендер не змінюється з віком, дівчата стануть жінками, юнаки – чоловіками, хоча присутні думки, що якщо дівчинка носить коротку стрижку, то може стати хлопчиком, а хлопчик, який грається з ляльками – стане дівчинкою; гендерна незворотність – у віці 6-7 років діти у переважній більшості починають усвідомлювати, що належність до чоловічої чи жіночої статі не змінюється від роду занять, одягу, поведінки. (Slaby & Frey, 1975). Процес від найнижчих до більш зрілих форм гендерного розуміння позначається як процес формування гендерної ідентичності.

Проте теорія Л. Кольберга (1966) привертала значну увагу протягом десятиліть, її основні принципи не пройшли емпіричного підтвердження. Дослідження не підтвердили зв'язок між досягненням гендерної незворотності дітьми та поведінкою, пов'язаною з гендерною ознакою (Huston, 1983). Ще до досягнення гендерної сталості діти надають перевагу іграшкам, які традиційно пов'язані з їх статтю (Carter & Levy, 1988; Emmerich & Shepard, 1984; Levy & Carter, 1989; Lobel & Menashri, 1993; Marcus & Overton, 1978; Martin & Little, 1990), щоб моделювати статево типізовану поведінку (Bussey & Bandura, 1984) та отримувати за це винагороди від однолітків (Bussey & Bandura, 1992; Lamb & Roopnarine, 1979). Крім того, зростаюча обізнаність щодо гендерної сталості не підвищує переваг дітей для однотипних ролей та діяльності (Marcus & Overton, 1978; Smetana & Letourneau, 1984). Висновки інших досліджень також не підтримують основних положень цієї теорії. Адже, незважаючи на те, що гендерна незворотність досягається до 6-річного віку, 2-річні діти надзвичайно добре сортують фотографії жіночих і чоловічих іграшок, предметів одягу, інструментів та пристосувань із точки зору типової

гендерної відповідності (Thompson, 1975). Здатність дітей класифікувати власну та чужу стать, а також певні знання про стереотипи гендерної ролі – це все, що необхідно для того, щоб сформувалася гендерна модель. Ці кваліфікаційні навички очевидні у більшості дітей 3-х і 4-х років. Зрозуміло, що гендерна стійкість не є обов'язковою умовою гендерного розвитку. Однак вона регулює поведінку дитини, як свідчать інші дослідження.

У відповідь на негативні результати, показник статевої стійкості був змінений, щоб продемонструвати, що процедура оцінки, а не теорія, є причиною відсутності зв'язку між гендерною сталістю та гендерною поведінкою. Модифікації включали зміну формату запиту, використання більш реалістичних подразників, виявлення стилістичних пояснень та меншу залежність від вербальних відповідей (Bern, 1989; Johnson & Ames, 1994; Martin & Halverson, 1983; Siegal & Robinson, 1987; Шкрибало і Рубль, 1999). Хоча деякі з цих модифікацій показали, що діти усвідомлюють гендерну незворотність раніше, ніж запропонував Кольберг (1966), більшість дітей, молодші 4 років, повністю не розуміють поняття незворотності незалежно від форми її оцінки (Bern, 1989; Prey & Ruble, 1992; Slaby & Frey, 1975). Важливішою є відсутність взаємозв'язку між розумінням дітьми гендерної незворотності та виконанням статево типізованих гендерних ролей, незалежно від того, як оцінюється гендерна стабільність (Bussey & Bandura, 1984, 1992; Картер, 1987; Картер і Леві, 1988; Густон, 1983; Мартін і Малті, 1990).

Гендерні схеми. Теорія андрогінності (Сандра Бем)

Існує декілька теорій гендерних схем для пояснення гендерного розвитку та диференціації. Соціально-психологічні підходи, висунуті Берном, Маркусом та їх партнерами, зосереджувалися в основному на індивідуальних відмінностях гендерної схематичної обробки інформації (Bern, 1981; Markus, Crane, Bernstein, Siladi, 1982). Мартін і Халверсон (1981) підкреслили аспекти схеми розвитку та функціонування. Ця теорія має багато спільного з когнітивною теорією розвитку, але дещо відходить від неї. Замість того, щоб

вимагати досягнення етапу гендерної незворотності для розвитку гендерних орієнтацій, потрібне лише оволодіння гендерною ідентичністю – здатність дітей позначати себе та інших як чоловіків чи жінок вважається необхідною для початку розробки гендерної схеми (Martin, Halverson, 1981). Після того, як це сформовано, вважається, що схема розширюється і включає знання про діяльність та інтереси, особистість, соціальні атрибути та скрипти про діяльність, пов'язану з гендерними ознаками (Levy, Fivush, 1993; Martin, 1995; Martin, Halverson, 1981). Схема сформована у взаємодії з середовищем, але процес, за допомогою якого гендерні ознаки, що складають структуру знань схеми, залишається невизначеним. Як тільки схема буде розроблена, очікується, що діти поводитимуть себе так, як це відповідає традиційним гендерним ролям. Мотиваційна сила, спрямована на поведінку, пов'язану з гендерною поведінкою дітей, як і в когнітивній теорії розвитку, спирається на відповідність гендер-маркеру, згідно з яким діти хочуть бути подібними до інших дітей відповідної статі. Наприклад, ляльки призначаються «для дівчат», а «я дівчина», що означає «ляльки для мене» (Martin, Halverson, 1981, с. 120). Проте емпіричних підтверджень, спрямованих на те, щоб пов'язати гендерну схему з поведінкою дітей молодшого віку, немає. Результати емпіричних тестів ставлять під сумнів визначальну роль гендерної схеми. Докази, що пов'язують маркування гендерних ознак з діяльністю та спілкуванням з однолітками, відрізняються у різних дослідженнях. Деякі дослідження знайшли окремі зв'язки (Fagot, Leinbach, 1989), інші повідомляють про суперечливі результати в різних вимірах гендерної поведінки (Martin, Little, 1990), а інші не знайшли жодного зв'язку (Fagot, 1985; Fagot, Leinbach, Hagen, 1986). Навіть у дослідженнях, у яких виявлено взаємозв'язки, треба з'ясувати, чи гендерне маркування пов'язане з гендерними ознаками, є причинно зумовленим, чи є лише коефіцієнтами соціальних впливів та когнітивних здібностей. Батьки оцінюють поведінку власних дітей, що має гендерні ознаки, під впливом соціальних настанов, гендерних

стереотипів (Fagot, Leinbach, 1989). Отже, гендерне маркування може бути результатом батьківського впливу. Знання гендерних стереотипів, які є узагальненими уявленнями про атрибути чоловіків і жінок, так само не пов'язані з гендерною поведінкою (Huston, 1983; Martin, 1993; Signorella, 1987). Дитячі уподобання щодо виконання гендерної діяльності виникають, перш ніж діти дізнаються про гендерний зв'язок таких видів діяльності (Blakemore, Larue, Olejnik, 1979; Martin, 1993; Perry, White and Perry, 1984; Weinraub, 1984). Гендерна схема є більш загальною структурою знань про мужність і жіночність. Теорія гендерних схем передбачає, що чим більш складними гендерними знаннями володіють діти, тим тісніші повинні бути зв'язки з гендерними факторами. Проте це гіпотетичне співвідношення не отримує ніякої емпіричної підтримки (Martin, 1991). Наприклад, дорослі можуть повністю усвідомлювати гендерні стереотипи, але це не дає додаткових прогнозів поведінки, пов'язаної з гендерними ознаками, оскільки такі знання зростають. Ці різноманітні результати досліджень не можуть підтвердити ідею, що гендерні знання визначають гендерну поведінку.

Теорія гендерних схем створила основу для вивчення когнітивної обробки гендерної інформації, коли формуються гендерні схеми. Зокрема, вона продемонструвала, як гендерно-схематична обробка впливає на увагу, організацію та збереження інформації, що стосується гендерних питань (Carter, Levy, 1988; Ruble, Martin, 1998). Інші теорії гендерної схеми, орієнтовані на дорослих, аналогічно демонстрували гендерні упередження при обробці інформації (Bern, 1981; Markus, 1982). Чим більше характерна або доступна схема, тим більше відповідно до неї люди будуть сприймати інформацію, що стосується гендеру. Проте гендерно-схематична обробка не має відношення до гендерної поведінки дітей чи дорослих або виявлених суперечностей між різними показниками гендерної схематизації (Bern, 1981; Carter, Levy, 1988; Edwards, Spence, 1987; Signorella, 1987). Гендерна схема не є монолітною. Діти не класифікують себе як «я дівчинка» або «я хлопчик» і діють відповідно до цієї схеми

незмінно в різних ситуаціях та сферах діяльності. Швидше за все, їх поведінка залежить від різних обставин. Така варіативність присутня і у дорослих. Жінка може бути строгим керівником на робочому місці, але традиційно жіночною при виконанні обов'язків вдома. У дослідженнях гендерної диференціації студентів також виявлено суперечливу гендерну поведінку, яка пояснюється «мінливим Я» Літона (1994), що проявляється у виконанні ролей відповідно до ситуації, а не гендеру (Епстайн, 1997). Хоча, як зазначає А. Бандура, з теорією множинної саморегуляції є також проблеми (Бандура, 1997, 1999). Це вимагає регресії до вершини себе для того, щоб спрямовувати гармонійне підпорядкування. Існує дійсно лише одна людина, яка може робити різноманітні дії, речі, розбіжні з тендером, у різних випадках і за різних обставин. Вибіркове залучення та відключення механізмів саморегуляції передбачає різницю у поведінці, включаючи суперечливі стилі поведінки (Бандура, 1986, 1991). Наступним обмеженням теорії гендерних схем є те, що вона не може пояснити виявлену асиметрію між хлопчиками та дівчатами. Хлопчики та дівчата відрізняються настільки, наскільки вони віддають перевагу одностатевій діяльності, наслідують одностатеві моделі і граються з однолітками, проте більшість досліджень не виявило відмінностей у гендерних стереотипних знаннях дівчаток та хлопчиків (Reis, Wright, 1982; Сербін, Gulko, 1993). Обидві теорії (когнітивно розвивальна та гендерних схем) зосереджені на гендерних концепціях, але не приділяють великої уваги механізмам, за допомогою яких гендерні концепції перетворюються на поведінку за гендерною ознакою. Також вони не визначають мотиваційний механізм дії відповідно до концепції гендеру. Знання стереотипу не обов'язково означає, що хтось прагне поводити себе відповідно до нього (Бандура, 1986). Наприклад, у людини похилого віку не змінюється самооцінка від того, чи вона приймає негативну стереотипну поведінку похилого віку, чи ні. Свідчення того, що гендерна концепція недостатня для пояснення варіативності поведінки, пов'язаної з гендерною ознакою, не слід розуміти як

заперечення когнітивних детермінант. Як буде пояснено в наступних розділах, соціальна когнітивна теорія поставила різні мотиваційні та саморегуляційні механізми, ключові в когнітивній діяльності, яка регулює розвиток і функціонування гендеру. Серед них, зокрема, розуміння особистої ефективності, оцінних стандартів, прагнень, очікуваних результатів, пов'язаних із ціннісною системою та сприйняттям соціально-структурних можливостей та обмежень.

2.7 Гендер у теорії соціального навчіння

Соціальна когнітивна теорія визнає впливову роль еволюційних факторів у адаптації та зміні людини, але відкидає однобічний еволюціонізм, у якому соціальна поведінка є продуктом еволюціонізованої біології, однак соціальні та технологічні інновації, які створюють новий вплив на навколишнє середовище для адаптації, не впливають на біологічну еволюцію (Bandura, 1999). У двоспрямованому погляді Альберта Бандури – канадського психолога, засновника соціально-когнітивної теорії – на еволюційні процеси підкреслено, що еволюційні впливи сприяли зміні тілесних структур та прямоходінню, що сприяло розробці та використанню інструментів, дозволило індивіду маніпулювати, змінювати та створювати нові умови навколишнього середовища.

А. Бандура у соціально-когнітивній теорії звертає увагу на ряд відмінних людських атрибутів, п'ять основних здібностей: символічні здібності, які створюють можливості людини обмірковувати і кодувати ознаки довкілля із використання мови як основного засобу символічної системи; «вікаріус» – здатність у процесі соціального навчання здобувати знання і навички через спостереження за поведінкою інших людей; здатність до антиципації майбутніх результатів і планування стратегій їх досягнення; здатність до саморегуляції, тобто до здійснення контролю над власними вчинками й емоціями шляхом моніторингу досвіду, оцінки дій у відповідності з певними стандартами і цілями на майбутнє; здатність до саморефлексії – усвідомлення не тільки довкілля, але й себе як

суб'єкта активності. Одним із результатів цієї здатності є формування впевненості у власній ефективності, тобто спроможності досягати цілі діяльності. Ідеї суб'єктної ефективності і впевненості в суб'єктній ефективності (Bandura, 1999) є центральними, як стверджують Мішель і Шода, у соціально-когнітивному підході до аналізу особистості (Mischel, W., Shoda, Y., 1995, С. 246–86).

На відміну від радикальних біхевіористів, А. Бандура вважає, що на формування особистості впливають такі чинники: поведінка людини, її індивідуальні характеристики (особливо важливу роль тут відіграє мислення) та вплив навколишнього середовища. Слід зазначити, що у теорії А. Бандури велика увага надається здатності людини мислити та пізнавати і набагато менша факторам навколишнього середовища.

Людська поведінка, згідно з соціально-когнітивною теорією, здебільшого засвоюється шляхом опанування певних **патернів** (зразків). На підставі численних досліджень учений дійшов висновку, що людям не завжди потрібний для наučіння власний досвід, вони можуть навчатися і на чужому досвіді. **Научіння способом спостереження** необхідне в таких ситуаціях, коли власні помилки можуть призвести до досить неприємних або навіть фатальних наслідків. За допомогою вербальних і образних репрезентацій особистість аналізує, моделює і зберігає чужий досвід так, щоб він міг слугувати орієнтиром для майбутньої поведінки. Саме на основі таких механізмів А. Бандура пояснює процес гендерної ідентифікації. Дослідник виявив, що в якості взірця для наслідування індивід обирає людей своєї статі і приблизно того ж віку, які з успіхом вирішують проблеми, аналогічні тим, що постають перед нами. Було помічено, що дитина більше схильна імітувати поведінку тих дорослих, із якими контактує частіше. Дослідження показали, що діти, як правило, імітують спочатку дорослих, а згодом тих однолітків, чия поведінка призвела до успіху. Бандура також виявив, що діти іноді імітують навіть ту поведінку, яка не мала успішного наслідку, тобто вони засвоюють нові моделі поведінки

«про всяк випадок». Найближче оточення дитини підкріплює статево типову поведінку та карає за гендерно нетипову, у такий спосіб диференціюючи осіб різної статі. У процесі міжособистісної взаємодії із батьками у дитини вибудовується власна модель поведінки. Діти завдяки підкріпленню та навчанню через спостереження, імітування засвоюють гендерні схеми, так само як навчаються іншим видам соціальної поведінки. Батьки, інші дорослі виконують відповідні гендерні ролі, і в процесі взаємодії дитина починає розуміти, що в її культурі вважається нормальним у поведінці чоловіків та жінок. Згодом статево типова поведінка структурується і входить до соціального досвіду дитини. А. Бандура та його колеги стверджують, що батьки починають «тренувати» дитину, перш ніж вона сама зможе спостерігати та розрізняти поведінку обох статей (Bandura, 1999). Дослідники стверджують, що від народження між хлопчиками і дівчатками більше подібностей, ніж відмінностей, однак їх виховують по-різному.

Рольова диференціація починається відразу після народження дитини, коли дітей одягають у різнокольоровий одяг: дівчаток – у рожевий, хлопчиків – у блакитний. Вибором імені, різницею в одязі та наборах іграшок батьки намагаються чітко вказувати на стать дитини – як самій дитині, так і тим, хто її оточує. Головний принцип наочності гендерній поведінці – це диференціація статевої ролі через спостереження, нагородження, покарання, шляхом прямого і непрямого зумовлення. Дорослі диференціюють призначення хлопчиків і дівчаток у сім'ї. Хлопчиків спрямовують на кар'єру, професійні, соціальні ролі: «Будеш добре вчитися, станеш директором заводу, президентом тощо». Рольові спрямування дівчаток часто обмежуються створенням сім'ї, побутовими обов'язками: «Вчися, донечко, прибирати, бо ти повинна бути гарною господинею».

Всупереч традиційній теорії ідентифікації (Дж. Каган, П. Массен, Н. Авдєєва та ін.), згідно з якою дитина приймає одного з членів родини за модель і ототожнює себе з цією моделлю, Д. Перрі

твердить, що моделлю своєї статі, яку дитина наслідує, є деяка абстракція, створена нею на підставі спостережень за відповідною цій статі поведінкою (Perry D. G., Bussey K., 1979, с. 1699-1712). Отже, дитина наслідує модель настільки, наскільки вважає її поведінку відповідною статі, і відмовляється від моделей, які заперечують значущі дорослі. Узагальнення цих моделей дозволяє дитині засвоїти схему, яка пропонується їй дорослим.

Разом зі схемою дитина інтерналізує цінності та установки дорослих, розширює запас свого соціального знання. Вирішальну роль у цьому процесі відіграє абстрагування від ролей і установок в узагальненій ситуації. Наслідуючи зразки, демонструючи гендерний дисплей, дитина приєднується до тих «всіх», які діють правильно та ідентифікують себе зі спільнотою інших людей. Батьки пред'являють дітям гендерні очікування, «фонові очікування», апелюючи до узагальненого іншого – пояснюючи, що хлопчики не повинні плакати, а дівчатка проявляти агресію.

Цей аргумент підтверджується експериментальними дослідженнями Д. Мастерсона і В. Файєрбраєна, які з'ясували, що стать моделі не мала прямого впливу на наслідування дітьми її поведінки. Важливим фактором, що впливає на надання переваги тій чи іншій моделі самовиявлення, гендерного дисплею та їх наслідуванню, є вербальна інформація про відповідність поведінки гендеру (Masters J. C. 1979, с. 364-371), вербальна фіксація на одних конвенційних актах, які зафіксовані у суспільстві, групі, спільноті як статево типові, та інших, які тлумачаться як нетипові. Діти легко імітують також і агресивну поведінку. Так, батьки агресивних підлітків є для них зразком такої поведінки, заохочуючи їх до проявів агресії поза домівкою. Дослідження Бандурою причин агресивності в сім'ї продемонстрували роль імітації у формуванні певних моделей поведінки у дітей. При цьому вчений дійшов висновку про те, що разові підкріплення ефективніші (в усякому разі для розвитку агресії), ніж постійні.

Отже, у соціально-когнітивній теорії передбачається, що научіння відбувається лише тоді, коли включаються детермінанти регуляції індивідної поведінки у формі двох видів підкріплень – «непрямого (зовнішнього) підкріплення» і «самопідкріплення». **Непряме підкріплення** виникає тоді, коли поведінка обраної «моделі» є ефективною. Тобто якщо поведінка обраної «моделі» нагороджується, а не карається, то її дії доцільно імітувати. **Самопідкріплення** у соціально когнітивній теорії означає, що особистість сама себе заохочує і винагороджує, і цей процес вона здатна контролювати. Самопідкріплення особистість використовує кожного разу, досягаючи встановленої нею норми поведінки. Системи самопідкріплення засвоюються, на думку А. Бандури, на основі принципів научіння, ідентичних тим, які відповідають за засвоєння інших типів поведінки. Вченим було сформульовано висновок про те, що значну роль у соціальному научінні людини відіграють когнітивні процеси. Ця теорія дозволяє пояснити не тільки механізми засвоєння гендерних ролей, формування гендерної поведінки, але й створює теоретичне обґрунтування для пояснення різних моделей гендеру, а також роль індивіда, його активності у процесі гендерної соціалізації.

Статеві ролі та поведінка включають складні компетенції, інтереси та ціннісні орієнтації. Тому теорія гендерної диференціації, як зазначає А. Бандура, повинна пояснити детермінанти та механізми формування гендерних ролей та поведінки з гендерними ознаками. У соціальній когнітивній теорії гендерний розвиток визначається трьома основними способами впливу та способом, яким передана когнітивно оброблена інформація.

Перший спосіб – через моделювання. Велика кількість гендерної інформації подається у вигляді моделей із свого найближчого оточення, такого як батьки та однолітки, а також значущі особи в соціальному, освітньому та професійному контекстах. Крім того, засоби масової інформації забезпечують повсюдне моделювання гендерних ролей та поведінки.

Другий спосіб – це активний досвід. Він спирається на розпізнавання зв'язків гендерної поведінки з результатами, що виникають унаслідок своїх дій, та соціальними санкціями, які існують у суспільстві. Тому оцінні соціальні реакції оточення є важливими джерелами інформації для побудови гендерних концепцій особистості. Кожна людина має уявлення про те, що є правильним для кожної з двох статей.

Третій спосіб впливу – це пряме навчання, яке слугує зручним способом інформування людей про різні стилі поведінки та їх зв'язок із гендерними типами. Більше того, пряме навчання використовується для узагальнення інформації про конкретні зразки моделей і наслідків поведінки.

Вплив цих трьох способів залежить від стану розвитку особистості та соціальної структуризації досвіду. Тому деякі режими впливу більш впливові в певні періоди розвитку, ніж в інші. Моделювання є в усьому світі у різних культурах від народження дитини. Діти дуже уважно моделюють поведінку дорослих (Bandura, 1986; Uzgiris, Kuper, 1992). Оскільки діти мають здатність рухатися та компетентність, як діяти у навколишньому середовищі, вони починають приймати поведінку, яка є гендерно відповідною. Відповідно до цього регулюють свою поведінку. Дорослі починають пояснювати дітям, яка поведінка для них є типовою, а яка – неприйнятною для їх статі. Швидкість набуття гендерного досвіду залежить від способу впливу. Навчання гендерних моделей за допомогою способу моделювання відбувається швидше, ніж від власного досвіду (Bandura, 1986; Debowski, Wood, Bandura, 1999). У моделюванні гендерні атрибути вже об'єднані в структуровану форму. При активному навчанні результати відповіді є незбагненим способом інформування виконавців про те, чим є належна модель поведінки.

Навчання гендерній поведінці можливе також через засвоєння рольової поведінки, шляхом вербальних стимулів, однак її навчальна функція ослаблена абстрактністю та складністю мови, особливо для

маленьких дітей. Отже, словесна інструкція має менший вплив на набуття гендерної поведінки, ніж моделювання (Rosenthal, Zimmerman, 1978).

Ці різні способи впливу здебільшого орієнтовані на заохочення традиційних форм гендерної поведінки. Однак через зміну поглядів на гендер у наближеного оточення дитини зростає різноманітність джерел впливу, які не завжди функціонують узгоджено (Бандура, 1986; Лорбер, 1994). У батьків, однолітків, вчителів та в засобах масової інформації існують розбіжності у гендерних стилях поведінки, які вони пропагують, а також між тим, що вони проповідують та практикують. Гендерний розвиток є простим в умовах високого соціального консенсусу щодо гендерної поведінки та ролей. Диспропорція впливу ускладнює розвиток особистих стандартів поведінки (Бандура, 1986; Макманіс і Ліберт, 1968; Розенхен, Фредерик, Берроуз, 1968). Різні форми соціального впливу діють на чотири основні аспекти розвитку і функціонування гендеру: на розвиток гендерних знань, компетенцій та трьох основних соціально-пізнавальних регуляторів гендерної поведінки, що включають очікування щодо гендерної поведінки, виконання гендерних ролей, стандарти самооцінки та переконання щодо самореалізації.

Вплив моделювання на гендерний розвиток

Моделювання є одним із найпоширеніших та найпотужніших засобів передачі цінностей, ставлень і моделей мислення та поведінки (Бандура, 1986; Розенталь і Циммерман, 1978). Моделювання – це не просто процес відповіді, як це зазвичай вважається. У моделюванні передаються правила та структури, втілені в прикладах для генеративної поведінки. Цей вищий рівень навчання досягається шляхом абстрактного моделювання. Шаблони дій, що регулюються правилами, відрізняються специфічним змістом та іншими деталями, але вони втілюють одне і те ж основне правило: коли спостерігачі витягують правила та структуру, що лежать в основі моделей діяльності, вони можуть створювати нові моделі поведінки, які

відповідають структурним властивостям, але виходять за рамки того, що вони бачили або чули. Отже, соціальна когнітивна теорія характеризує навчання за взірцем як моделювання, а не імітацію, що має на увазі лише імітацію конкретної дії на прикладі. Моделювання виконує різноманітні функції у гендерному розвитку. Розглянемо спочатку функцію набуття.

Набуття гендерних концепцій

У соціально-когнітивному аналізі спостерігального навчання (Bandura, 1986) моделювальні впливи діють в основному через їх інформаційну функцію. Спостерігальне навчання регулюється чотирма процесами. Процеси спостерігання визначають вибірковість спостереження при великій кількості модельованих видів діяльності та інформації з поточних модельованих подій. Численні чинники впливають на дослідження та конструювання того, що моделюється в соціальному та символічному середовищах. Все починається зі змодельованих дій (афективна валентність, складність, перевага, доступність, функціональне значення), наступні атрибути – набір сприйняття, когнітивні можливості, когнітивні передумови, рівень збурення. Далі – когнітивні структури когнітивних навичок, коректування і зовнішні показники, сенсорний контроль. Деякі з цих детермінант стосуються когнітивних навичок, передумов і переваг оцінок спостерігачів. Інші пов'язані з особливостями, привабливістю та функціональною цінністю самих змодельованих дій. Моделі демонструють дії, які вважаються доцільними для обох статей. Діти можуть вивчати гендерні стереотипи, спостерігаючи диференційовані показники чоловічих і жіночих моделей. Обидві статі вивчають чоловічі та жіночі стереотипи з моделей спостереження (Bussey, Bandura, 1984, 1992). Однак те, наскільки вони вивчають подробиці стилів поведінки та наслідують їх, залежить від їх сприйнятої ефективності, здатності до імітації, а також від когнітивних компетенцій щодо гендерної поведінки.

Спостерігачі приділяють більше уваги, дізнаються більше про змодельовану поведінку, яку вони вважають особисто актуальною

(Kanfer, Duerfeldt, Martin, Dorsey, 1971). Оскільки дотримання гендерних ролей зумовлює стресові ситуації у хлопчиків більше, ніж у дівчат протягом усього життя, хлопці, як правило, приділяють більше уваги статево типовим моделям, ніж дівчата (Slaby, Prey, 1975).

Вибіркова увага спостерігачів гендерних моделей частково залежить від умов, за яких відбувається спостереження. У лабораторних умовах діти однаково вивчають моделі поведінки різних статей (Bussey, Bandura, 1984), що зумовлено відсутністю варіативності представлених моделей. Коли діти мають змогу вибрати моделі, з якими вони можуть ідентифікуватися, то виявлено ще більші відмінності в тому, які моделі обирають діти для спостереження (Бандура, 1986). Тому такі дослідження можуть призвести до оманливих результатів щодо вибору моделі для наслідування.

Інші фактори, які впливають на те, на чому діти акцентують увагу при виборі моделі для навчання, наслідування, стосуються структурних механізмів взаємодії людей та асоціативних мереж. Ці соціальні механізми значною мірою визначають типи моделей, до яких люди мають доступ. Суспільство відрізняється настільки, наскільки гендер є основною категорією, чи домінують традиційна гендерна поведінка і ступінь стратифікації та сегрегації за статтю. Соціальні розшарування та розмежування за статтю обмежують можливості вивчення різних стилів поведінки та ролей.

У більшості західних суспільств, організованих навколо гендеру, не існує дефіциту моделей, що демонструють традиційну гендерну поведінку. Ступінь моделювання егалітарних ролей не однаковий у різних суспільствах і спільнотах. У більшості суспільств висока соціальна диференціація між статями робить різницю у гендерній поведінці легко помітною.

Хоча безпосередні моделі, з якими стикаються спостерігачі, можуть мати значний вплив, телевізійне моделювання значно розширило коло моделей, доступних для дітей та дорослих. У ЗМІ

різко диференціюються статі, але їх ролі, як правило, стають більш традиційними, ніж є насправді.

Дотепер обговорення було акцентоване на факторах, що регулюють процеси зосередженості на тих чи інших моделях. Люди не можуть значно впливати на моделювання подій, якщо вони не пам'ятають їх. Друга підфункція, що керує спостерігальним навчанням, стосується когнітивних репрезентативних процесів. Збереження передбачає активний процес трансформації та реструктуризації інформації про події для представлення пам'яті у вигляді правил і концепцій стилів поведінки. Збереження значно посилюється символічними перетвореннями моделізованої інформації в коди пам'яті та пізнавальною репетицією репрезентацій (Bandura, Jeffery, 1973; Carroll, Bandura, 1990; Gerst, 1971).

Третя підфункція, що керує спостерігальним навчанням, включає процеси поведінкового виробництва, в результаті чого символічні концепції перетворюються на відповідні дії. Це досягається за допомогою процесу узгодження концепції з відповідним стилем поведінки, адекватність поведінки оцінюється шляхом порівняння з концептуальною моделлю (Carroll, Bandura, 1990). Потім поведінка модифікується, якщо це необхідно, на основі порівняльної інформації з концепцією.

Четверта підфункція моделювання стосується мотиваційних процесів. Соціальна когнітивна теорія розрізняє набуття та виконання стилів поведінки, оскільки люди не виконують все, чому вони навчаються. Наприклад, хлопчики багато чого дізнаються про домашню роль через повторне материнське моделювання, але рідко приймають подібні моделі в повсякденному житті. Коли діти стикаються з агресивними моделями, хлопці використовують цей стиль поведінки частіше, ніж дівчатка (Бандура, 1965). Спостерігальне навчання гендерній поведінці регулюється трьома основними типами спрямування: прямим, залежним і самооцінним. Люди, швидше приймають змодельовані стилі поведінки з цінними результатами, ніж якщо вони мають незручні чи каральні наслідки

(Bandura & Barab, 1971; Hicks, 1968). Люди мотивуються успіхом інших, які є схожими на них самих. Оцінні реакції на власну поведінку також регулюють засвоєння моделей поведінки.

Різниця між набуттям та вибором має вирішальне значення для оцінки прийняття гендерних моделей поведінки. Під дією різних чоловічих і жіночих моделей діти моделюють свою поведінку (Bussey, Bandura, 1984).

Регулятори гендерної поведінки

Соціальна когнітивна теорія розглядає чинники, що регулюють поведінку, пов'язану з гендерними ознаками, і зміни їх відносно впливу у процесі розвитку. Ці чинники включають механізми саморегулювання, що спираються на соціальні санкції (Бандура, 1986). Крім того, уявлення про самореалізацію відіграють ключову роль як у набутті, так і в регулюванні гендерних ролей та стилів поведінки.

Соціальний когнітивний аналіз розвитку та функціонування гендерної ролі

Маленькі діти надають перевагу гендерно типовій поведінці задовго до того, як вони дізнаються про неї. Крім того, знання гендерних стереотипів не завжди передбачає їх детермінантну дію на поведінку.

Когнітивно-розвивальні та схематичні теорії покликаються на знання гендерної ідентичності або стабільності як внутрішньо-психічної детермінанти гендерної поведінки. Тобто досягнення гендерної самосвідомості призводить до наслідування «дівчачої» або «хлопчачої» моделі. Поведінка, не прогнозована гендерною самосвідомістю, лише ставить під сумнів нормативні принципи теорії. Зрозуміло, що й інші мотиваційні та регуляторні механізми визначають гендерну поведінку.

Диференціація гендерних ролей є соціоструктурним явищем, а не просто внутрішньопсихічним. Розвиток і функціонування людини відбувається у широкій мережі соціальних впливів, а не в соціально ізольованому когнітивізмі. Якщо виконання «дівчачих» та

«хлопчачих» моделей не має різноманітних соціальних наслідків, гендерне маркування втрачить своє значення. Соціоструктурні та психологічні теорії часто розглядаються як суперечливі концепції людської поведінки, які аналізують різні причини відмінностей. Функціонування людини не може бути повністю зрозумілим виключно з точки зору соціоструктурних факторів чи психологічних чинників. Повне розуміння вимагає інтегрованої перспективи, у якій соціальні впливи діють через психологічні механізми, щоб формувати поведінкові наслідки.

Формування гендерної поведінки у ранньому віці (передгендерний період)

Ще до того, як діти навчаться позначати себе та інших осіб за статтю після другого року життя, вони можуть диференціювати статеві стосунки та діяти згідно з традиційними практиками, пов'язаними з гендерними факторами. Протягом першого року життя діти можуть розрізняти обидві статі, а на другому році вони поводять себе відповідно до своєї статі та надають перевагу діяльності, пов'язаній із нею (Blakemore, 1979; Fagot, 1974; Fein, Johnson, Коссон, Stork, Wasserman, 1975). До семи місяців діти можуть виявляти відмінності між чоловічими та жіночими обличчями (Корнель, 1974; Pagan, 1976; Fagan, Sheperd, 1982; Pagan, 1979), а також між чоловіками та жінками (Miller, 1983; Miller, Younger, Mose, 1982).

Розглянемо поширені соціальні впливи, які зумовлюють розвиток гендерної орієнтації з самого початку життя. Батьки не призупиняють вплив гендерних орієнтацій до тих пір, поки діти не зможуть ідентифікувати себе як дівчинку чи хлопчика. Вони структурують відповідно фізичне середовище та свої соціальні реакції на поведінку та діяльність. Батьки виявляють гендерні переконання щодо своїх новонароджених, навіть якщо немає об'єктивних відмінностей у розмірах тіла чи діяльності. Батьки новонароджених дівчаток оцінюють їх як витонченіших, слабких, м'якших та делікатніших, ніж батьки новонароджених хлопчиків (Karraker, Vogel & Lake, 1995; Rubin, Provenzano Luria, 1974). Дітей

по-різному одягають, зачісують, купують різні іграшки. На цій основі діти починають використовувати диференційні фізичні атрибути як ознаки статі (Catcher, 1955; Thompson, Bentler, 1971).

Навчання гендерній ролі відбувається у грі. Батьки стереотипно облаштовують кімнати своїх синів навчальними матеріалами, машинами, транспортними засобами та спортивним спорядженням, а дочок, відповідно, – ляльками, будиночками для ляльок, побутовими предметами та кольоровими меблями (Pomerleau, Bolduc, Malcuit, Cossette, 1990; Rheingold, Cook, 1975). Хлопчики мають більше різноманітних іграшок, ніж дівчата. Ці матеріали відтворюють діяльність хлопчиків та інтереси до гендерних ролей, які зазвичай виконуються поза домом. На відміну від них, дівчатам дають іграшки, спрямовані на внутрішні ролі, такі як домашнє господарство та догляд за дітьми. Батьки також частіше купують гендерно традиційні, ніж гендерно нетрадиційні іграшки, які вимагають їх діти (Etaugh, Liss, 1992). Таким чином, іграшки, обладнання спонукають дітей грати у відповідні ігри і відтворювати відповідні гендерні ролі. Диференціація статей виходить за рамки одягу, уявної гри та інших ігрових дій. Кожного разу, коли виникають належні умови, батьки та дорослі вказують дітям про види поведінки, які очікуються від дівчат та хлопців, і оцінюють те, як вони виконуються. Матері реагують негативно, коли їхні діти займаються нетиповими гендерними діями (Leaper, Leve, Strasser, Schwartz, 1995).

Можливість диференціювати обидві статі та пов'язувати їх із різними видами діяльності та відповідними з ними соціальними санкціями – це все, що необхідне для того, щоб діти почали вивчати стереотипи гендерної ролі. Діти вибирають діяльність, яка відповідає гендерним стереотипам, перш ніж вони мають уявлення про стать. Цей рівень гендерного розуміння передує гендерній самоідентифікації, яка вже включає абстракцію набору гендерних атрибутів, інтегрованих у більш загальну структуру знань.

Самокатегоризація та набуття знань гендерної ролі

Оскільки діти стають більш здатними до пізнання, їхні знання про гендер виходять за рамки невербальної категоризації людей та предметів, до маркування людей, об'єктів та стилів поведінки за статтю. Коли діти починають усвідомлювати мову, вони помічають, що словесне маркування в чоловічих та жіночих термінах широко використовується оточенням. Діти дізнаються, як характеризуються хлопчики та дівчатка, матері та батьки, жінки та чоловіки. Гендерне маркування надає перевагу не лише сортуванню людей за ознакою статі, а й сукупності ознак і заходів, що характеризують кожну стать.

Гендерне маркування набуває великого значення, оскільки багато чого залежить від нього, підкреслюючи гендер не лише як важливу категорію для сприйняття світу, але і як основу для класифікації себе. Як тільки така самокатегоризація настає, образ набуває нового значення, особливо тому, що діти все більше вважають, що соціальний світ навколо них значно структурований навколо цієї категоричної диференціації. Соціальна когнітивна теорія вказує на те, що через когнітивну обробку переживань діти починають класифікувати себе як дівчат чи хлопчиків, отримують знання про атрибути і ролі статі та засвоюють правила щодо того, які види поведінки вважаються доречними для певної статі. Проте, на відміну від теорії гендерної константності та теорії схеми, соціально когнітивна теорія не розглядає гендерні концепції з автоматичними директивними і мотиваційними властивостями. Набуття гендерної концепції та оцінювання атрибутів, що визначають цю концепцію, є різними процесами, керованими різними детермінантами. У попередніх розділах ми продемонстрували, як механізми саморегулювання діють через сприйняту поведінку, очікувані соціальні санкції та сприйняті перешкоди, які мотивують та керують гендерною поведінкою, а не гендерне маркування. Подібно до того, як концепція власного гендеру не заважає персоніфікувати стереотип, який він охоплює, самооцінка гендеру не обов'язково створює позитивну оцінку атрибутів і ролей, традиційно пов'язаних із нею. На

оцінювання атрибутів та ролей, а також прагнення їх прийняти, впливає цінність, яку надає їм суспільство. Суспільства, яким підпорядковані жінки, можуть привести багатьох із них до девальвації їх власної гендерної ідентичності. Хлопчики надають перевагу моделям чоловічої статі, але дівчатка, котрі цілком усвідомлюють свою статеву сталість, не демонструють ексклюзивне моделювання одностатевого типу (Bussey, Bandura, 1984, 1992; Frey, Ruble, 1992; Luecke-Aleksa, Anderson, Collins, Schmitt, 1995; Slaby, Frey, 1975). Отже, жінки мають певний стимул до спроб підняти свій статус шляхом оволодіння діяльністю та інтересами, традиційно означеними як чоловічі.

Навіть у дошкільному віці дівчата демонструють більше моделювання за іншою статтю, ніж хлопчики. У соціальній сфері в моделюванні агресії існують значні гендерні відмінності, які широко розглядаються як основний атрибут чоловічої сили. Агресивне моделювання чоловіків поширюється на хлопчиків. Навіть у найбільш ранньому віці хлопчики більше наслідують модельовані стилі агресії, ніж дівчатка, а тим більше, якщо вони моделюються чоловіками (Bandura, Ross, 1961, 1963). Більше того, хлопчики краще реагують на зауваження чоловіків щодо зміни чи припинення агресивної поведінки. Незважаючи на те, що хлопчики більше схильні, ніж дівчатка, приймати модельовані агресивні стилі поведінки, відмінності відображають насамперед диференційовану стриманість, а не диференційоване набуття. Коли дівчаткам пропонують позитивні стимули для відтворення нових моделей агресії, які вони бачили, результати показують, що дівчатка навчаються приблизно стільки ж часу, скільки й хлопчики, агресивним моделям поведінки (Бандура, 1965).

У своєму аналізі засобів масової інформації Гербнер та його колеги задокументували, що телевізійні драми відображають ідеологічні орієнтири та владні відносини в суспільстві (Гербнер, Гросс, Морган та Синьореорі, 1986). Основні повідомлення, які вони передають, формують публічні образи реальності. У гендерних

прикладом агресії у стосунках із дорослими чоловіки зазвичай є агресорами, тоді як жінки частіше отримують роль безпорадних жертв (Gerbner, 1972; Milkie, 1994).

Відповідно до соціальної когнітивної теорії (Бандура, 1973; Перрі, Перрі і Болдізар, 1990), гендерні відмінності варіюються залежно від очікуваних наслідків агресії. Особисті та соціальні санкції за агресію відрізняються залежно від статевого статусу (Eagly, Steffen, 1986). Дівчатка очікують більших санкцій від батьків і однолітків за агресію (Perry, Perry, Weiss, 1989). Як наслідок, дівчатка користуються більше, ніж хлопчики, непрямими засобами агресії (Crick & Grotpeter, 1995; Lagerspetz, Vjorhqvist, Peltonen, 1988).

Гендерні відмінності в агресивності також частково відображають відмінності сприйманої саморегулятивної ефективності. Дівчата демонструють значно більший ефект протистояння тиску однолітків проти небажаної поведінки (Carpaga, Pastorelli, 1999). Більше того, хлопці більше готові відмовитися від моральних санкцій, ніж дівчата (Бандура, Барбаранлей, Капрара та Пастореллі, 1996, Kwak, Bandura, 1997). Чим вище моральне розмежування та чим слабша здатність до саморегулювання, тим важче залучення до антисоціальної поведінки (Kwak, Bandura, 1997).

Від соціальних санкцій до саморегуляції

Зміни в розвитку, що розглядаються в соціальній когнітивній теорії, стосуються не лише атрибутів та видів діяльності, що стають гендерними, а й механізмів, за допомогою яких така поведінка регулюється (Бандура, 1986, 1991). З розвитком саморефлексивних можливостей регулювання поведінки поступово змінюється із зовнішнього напрямку та санкцій до саморегуляції, що визначається особистими стандартами. На основі досвіду поведінки маленькі діти отримують все більше знань про можливі наслідки гендерної поведінки і відповідно регулюють свої дії. Дослідження Бассей та Бандури (1992) наводять ствердні докази соціально керованого контролю за гендерною поведінкою в ранньому розвитку. Дівчаток оцінювали за їх гендерними знаннями, соціальними реакціями на

гендерну поведінку однолітків, особистими стандартами та самосвідомістю – оцінні реакції на гендерну поведінку та їх фактичну поведінку за статевою ознакою в різних ситуаційних умовах. Результати цього дослідження мають важливе значення для теорій гендерної стабільності та гендерних схем. Діти, які навіть не досягли гендерної ідентичності, не кажучи вже про гендерну постійність, продемонстрували явну перевагу. Хоча вони не могли позначати об'єкти, гендерно пов'язані, однак вони цілком усвідомлювали соціальні стандарти, пов'язані з гендерними ознаками, і не схвалювали поведінку однолітків, яка не відповідає їх гендеру. Навіть наймолодші діти ставилися до однолітків за статтю стереотипно, незважаючи на обмеженість гендерних знань. Вони регулювали власну поведінку за допомогою реакцій, на які очікували від інших, здійснюючи такі жорсткі заходи, як припинення діяльності, пов'язаної з іншою статтю. Жодний рівень гендерної ідентичності, стабільності, сталості та гендерні класифікаційні знання ще не передбачають гендерної поведінки.

Від гендерної класифікації до навчання гендерній ролі

Вивчення гендерної ролі вимагає розширення гендерних концепцій, що включає кластери поведінкових атрибутів та інтересів, які формують стилі життя, а також соціальні та професійні ролі. Знання про гендерні ролі передбачає більш високий рівень організації та абстрагування, ніж просто категоризація осіб, об'єктів та видів діяльності за ознакою статі. Для подальшого ускладнення стилістичні форми поведінки, які традиційно типізують орієнтації чоловіків та жінок, не є рівномірно пов'язаними між собою. Багато чоловіків манірні, а деякі жінки агресивні.

Вплив батьків на подальший розвиток гендеру

У попередньому розділі ми показали, що батьки відіграють активну роль у визначенні гендерного розвитку дітей шляхом структурування, спрямування, моделювання, маркування та реагування на поведінку, пов'язану з гендерною ознакою. У міру збільшення пізнавальних можливостей дітей батьки розширюють

концепцію гендеру, вказуючи дітям на гендерні стилі поведінки та ролі, які виходять за рамки простої класифікації предметів, людей та окремих видів діяльності в категоріях чоловіків і жінок. Поведінкові стилі – це кластери атрибутів, організовані послідовно. Дівчата заохочуються бути привабливими та ввічливими, а хлопчики – винахідливими та незалежними (Х'юстон, 1983; Заон-Ваксіер, Коул, Барретт, 1991). Батьківські бесіди з дітьми мають різні форми для синів і дочок (Dunn, Bretherton, Munn, 1987). Матері не лише більше розмовляють із дочками, аніж із синами, але й використовують більше підтримувальних форм мовлення з доньками, ніж із синами. Розмови з дочками містять більше емоційних сигналів, особливо в дискусіях про міжособистісні відносини (Flannagan, Perese, 1998). Батьки більше задоволені дівчатками, ніж хлопчиками, на основі спостереження за гендерною поведінкою (Campenni, 1999). Отже, на ранній стадії гендерного розвитку батьки відіграють ключову роль.

Вплив однолітків на гендерний розвиток

Оскільки дитячі соціальні світи розширюються поза домом, групи стають ще однією агенцією гендерного розвитку. Ровесники є джерелами соціального навчання. Вони моделюють і санкціонують стилі поведінки та слугують еталоном для порівняння й оцінки з метою підтвердження особистої ефективності (Bandura, 1997; Schunk, 1987). У соціально структурованій діяльності діти селективно асоціюються з одногруповими товаришами (Huston, 1983). Гендерна сегрегація може збільшити вплив однолітків шляхом створення високодиференційованого середовища для хлопчиків та дівчат. Деякі дослідження показали, що сегрегація трапляється раніше у дівчаток, ніж у хлопчиків (LaFreniere, Strayer, Gauthier, 1984; Moller, Serbin, 1996; Yee, Brown, 1994), хоча в інших дослідженнях не було виявлено гендерних відмінностей, коли вона починається (Fagot & Паттерсон, 1969; Джеклін і Маккой, 1978; Массобу & Jacklin, 1987). Для дітей шкільного віку сегрегація відбувається не тільки в ігрових групах, але й у виборі друзів (Хайден Томсон, Рубін, Гімель, 1987). У цих взаємодіях діти винагороджують один одного за гендерно відповідну

діяльність і карають гендерну поведінку, яка вважається недоцільною для своєї статі (Lamb, Easterbrooks, Holden, 1980). Вони застосовують однакові негативні санкції для гри з однолітками іншої статі (Thorne, 1986). Відповідно до практики батьків, негативні санкції однолітків щодо гендерної поведінки сильніші у хлопчиків, ніж у дівчаток (Цукер, Уілсон-Сміт, Куріта та Стерн, 1995). У хлопчиків набагато більше шансів бути підданими критиці за діяльність, яка вважається жіночою, ніж у дівчат, які займаються типовими для чоловіків діями (Fagot, 1985).

У соціальній когнітивній теорії група однолітків функціонує як взаємозалежна підсистема гендерної диференціації, а не соціально незмінна (Бандура, 1986; Bandura, Walters, 1959). Однолітки – це як результат, так і виробник гендерної диференціації. Діти навчаються в дуже ранньому віці статево типової поведінки. Соціально орієнтовані орієнтації призводять до того, що гендерна диференціація заохочується та забезпечує відповідність поведінки, яку очікують від певної статі.

Медіапрезентація гендерних ролей

Крім навчання і соціального санкціонування батьків та однолітків щодо моделювання гендерних ролей, діти постійно піддаються впливу моделей гендерної поведінки через читання літератури, історію, відеоігри, телебачення (Courtney, Whipple, 1974; Dietz, 1998; Harris, Voorhees, 1981; Jacklin, Mischel, 1973; Miller, Reeves, 1976; Thompson, Zerbinos, 1997; Turner-Bowker, 1996). Чоловіків, як правило, зображують директивними, схильними ризикувати, діяльними та у дозвіллі. На відміну від цього, жінки зазвичай демонструються як діяльні, але залежні, емоційні. Ці стереотипні зображення гендерних ролей не обмежуються Північною Америкою. Подібні стереотипи гендерних ролей були зафіксовані в телевізійному ефірі Великобританії, Австралії, Мексики та Італії (Bretl, Cantor, 1988; Furnham, Voli, 1989; Gilly, 1988; Mazzella, Durkin, Cerini & Buralli, 1992). Перебільшені гендерні стереотипи властиві для демонстрації професійних ролей у телевізійному просторі.

Чоловіків зображують у кар'єрних змаганнях, прагненні до високого статусу, тоді як жінок значною мірою обмежують сімейними ролями або діяльністю з низьким рівнем статусу (Durkin, 1985). На сучасному комп'ютеризованому робочому місці чоловіки виступають як керівники та експерти, тоді як жінки – канцелярські працівники або просто привабливі працівники обслуги (Ware, Stuck, 1985).

Гендерні стереотипи реплікуються також на телевізійній і радіорекламі. Жінок, як правило, демонструють споживачами рекламованої продукції. Чоловіки, навпаки, більш імовірно будуть зображуватися як авторитетні продавці рекламованих продуктів (Gilly, 1988; Манстед і МакКуллох, 1981; Mazzella, 1992). Коли жінки і беруть участь у теле- та радіопродажах, вони зазвичай рекламують продукти харчування та косметику, а не комп'ютери, акції та облігації або автомобілі, як це роблять чоловіки. Незважаючи на те, що деякі зміни відбулися, гендерна диференціація зайнятості менш виражена, однак багато стереотипів все ще залишається у професійних ролях чоловіків та жінок, представлених у телевізійних та друкованих засобах масової інформації (Bretl, Cantor, 1988; Kang, 1997; Манстед та МакКуллох, 1981; Mazzella, 1992).

У соціальній сфері деякі з найважливіших гендерних стереотипів телевізійних портретів були пом'якшені. Однак замість моделювання спільних здібностей, прагнень та ролей обох статей, жінок зображують наслідувачами чоловічої моделі, що іноді виглядає комічно (St. Peter, 1979).

Із раннього дошкільного віку діти дивляться велику кількість телевізійних програм щодня (Райт, Х'юстон, 1983). Враховуючи представлення у засобах масової інформації гендеру в різних сферах життя, глядачі телебачення піддаються стереотипному моделюванню гендерної ролі. Тому ті, хто проводить багато часу перед телевізором, демонструють більш стереотипні уявлення про гендерну роль, ніж ті, хто проводить мало часу за переглядом телепередач (McGhee, Frueh, 1980). Повторне символічне моделювання егалітарних рольових занять чоловіків та жінок незмінно знижує стереотипність гендерних

ролей у маленьких дітей (Flerx, Fidler, Rogers, 1976; Ochman, 1996; Thompson, Zerbinos, 1997).

Вплив освітньої практики на гендерний розвиток

Школа функціонує як ще один основний засіб для розвитку гендерних орієнтацій. Що стосується формування гендерних ознак, то вчителі критикують дітей за участь в іграх, які вважають невідповідними для їх статі (Fagot, 1977). Як і у випадку з батьками та однолітками, вчителі сприяють шляхом соціальних санкцій чіткішій гендерній диференціації для хлопчиків, ніж для дівчат. Вчителі також приділяють більше уваги хлопцям, ніж дівчатам, і ширше взаємодіють з ними (Ebbeck, 1984; Morse, Handley, 1985). Із дитячого садка до початкових шкільних років хлопчики отримують більше похвали та критики від учителів, ніж дівчата (Cherry, 1975; Simpson & Erickson, 1983). Характер соціальних санкцій також залежить від статі. Хлопчиків, швидше за все, будуть хвалити за успіхи в науці та критикувати за неефективну поведінку, тоді як дівчаток, як правило, хвалять за правильність та належність поведінки і критикують за академічні невдачі. Ця диференційна структура соціальних санкцій, яка може покращити самореалізацію хлопчиків, але шкодить дівчаткам, триває протягом шкільних років (Еклс, 1987).

Стереотипні гендерні професійні орієнтації тісно пов'язані з переконаннями. Дівчата вважають себе ефективними у сфері обслуговування, канцелярській справі, піклувальних та навчальних заняттях, тоді як хлопці визнають себе більш ефективними у кар'єрі в галузі науки, техніки, комп'ютерних систем та фізично активних занять.

Гендерна упередженість у формуванні компетенцій діє як у школі, так і вдома. Учителі часто в академічному плані мають менші очікування від дівчат. Учителі схильні приписувати невдачі у навчанні соціальним та мотиваційним проблемам хлопчиків, а недоліки у розвитку дівчатам (Dweck, 1978). Дівчата мають вищі ефективність та оцінки з математики в класах, де вчителі

підкреслюють корисність навичок, заохочують кооперативне або індивідуальне навчання, а не конкурентне навчання, що і мінімізує соціальну порівняльну оцінку здатності учнів (Eccles, 1989).

Незважаючи на відсутність гендерних відмінностей в інтелектуальній діяльності, є різниця в навчальних курсах для хлопчиків і дівчат, пов'язана з тим, як вони розуміють свої можливості цих різноманітних академічних галузях (Benbow, Stanley, 1980; Eccles, 1987; Halpern, 1992; Hogrebe, Nest & Newman, 1985, Hyde, Fennema, Lamon, 1990; Hyde, Linn, 1988; Raymond & Benbow, 1989; Steinkamp, Maehr, 1983; Walkerdine, 1989). Жінки значно менше залучені до вивчення математики, науки та комп'ютерних курсів вищого рівня; вони проявляють менший інтерес до цих предметів і вважають їх менш потрібними для життя, ніж чоловіки. Така диференціація у підготовці зумовлена не відмінностями у здібностях, а різницею у підтримці та заохоченні вчителів, однолітків та батьків займатися математикою та науковою роботою. Хлопці та дівчата спочатку не відрізняються своїми математичними здібностями, але дівчата починають втрачати довіру до них і все більше відрізняються від хлопчиків, коли переходять у середню школу. Домінантна соціально-виховна практика здійснює вплив на особисту ефективність. Дівчата мають нижчу цінність математичної ефективності, ніж хлопчики, навіть якщо вони виконують завдання так само. Жінки не тільки втрачають віру у свої математичні здібності, але й не бачать користі від них. Уникнення математичної діяльності зрештою перетворює гендерні відмінності з потенційних на реальні.

Гендерна практика професійних систем

Професійні заходи становлять основну частину повсякденного життя і слугують важливими джерелами особистої ідентичності. Гендерні практики сімейних, навчальних, експертних та медіа-підсистем суттєво повторюються в організаційній структурі та практиці. Вони передбачають значну сегрегацію робочих місць за статевими принципами, концентрацію жінок на посадах нижчого

рівня, несправедливу заробітну плату, обмежені можливості для мобільності на вищих рівнях та деформації влади в робочих стосунках, які створюють перешкоди для справедливої участі в організаційних заходах (Eccles, Hoffman, 1984; Стокард та Джонсон, 1992).

Занадто часто це призводить до девальвації не тільки жіночої праці, але й «фемінізованих» професій (Reskin, 1991). Коли дружина та чоловік працюють, професійні заняття жінки, як правило, розглядаються як вторинні, призначені в основному для доповнення доходів домогосподарства.

В останні роки спостережено величезні зміни у ролі, яку виконують жінки, проте соціально-структурна практика доволі відстає (Bandura, 1997; Riley, Kahn, Foner, 1994). Низька народжуваність та збільшення тривалості життя створюють потребу в зайнятості, самореалізації, що забезпечують задоволення життям протягом багатьох років після того, як діти вирости і пішли з дому (Astin, 1984). Сучасні жінки здобувають якісну освіту, що створює ширший вибір варіантів, ніж це було історично доступним для жінок раніше. Вони зайняті у професійній діяльності не тільки з економічних причин, а й через особисте задоволення та ідентичність. Багато жінок має особисту ефективність, компетенцію та інтереси, щоб досягти відмінної кар'єри в професіях, у яких традиційно домінують чоловіки. Незважаючи на те, що обмеження доступу жінок до такої кар'єри зменшилися, залишається ще достатньо багато перешкод для її досягнення (Jacobs, 1989).

Соціальні зміни в організаційних практиках не відбуваються легко і швидко, оскільки люди часто захищають організаційні процеси та структури від змін (Bandura, 1997). Ми вже зазначали, що на попередніх етапах розвитку соціальний тиск на гендерну диференціацію сильніший для хлопчиків, ніж для дівчаток. Отже, дівчата більше схильні проводити заходи, які вважаються доцільними для хлопчиків, ніж хлопці готові прийняти діяльність, соціально пов'язану з дівчатами. Проте зусилля жінок, спрямовані на

досягнення високого статусу на роботі, зустріли значний опір. Жінки, які займаються чоловічими видами діяльності, оцінюються більш негативно, ніж жінки, які займаються традиційними заняттями, або чоловіки, які зайняті традиційно жіночими видами діяльності (Pfof, Fiore, 1990). Вони не розглядаються як компетентні, як люди, навички яких співвідносяться із чоловічими на тих самих позиціях (Alban-Metcalfе, West, 1991; Paludi, Strayer, 1985).

Такі жінки отримують меншу підтримку від співробітників та наставників, ніж чоловіки (Alban-Metcalfе, West, 1991; Davidson, Cooper, 1984). Вони виключаються з неформальних стосунків та заходів, де відбувається обмін важливою інформацією та ведуться комерційні операції (Kanter, 1977). Вони долають більше перешкод на шляху просування до вищого кар'єрного статусу.

Зміна гендерних ролей передбачає, як досягти балансу між сім'єю та робочими вимогами для жінок. Ефекти жонгливання подвійними ролями, як правило, мають негативний ефект, оскільки вимоги до конкурентних ролей породжують негатив та розбіжності. Дуже багато написано про роль жінки, її зайнятість у сімейному житті, але мало сказано, наскільки задоволення від роботи може покращити сімейне життя. Дослідження Озера (1995) висвітлює це питання. Одружені жінки, які проходили професійне, управлінське та технічне навчання, досліджувалися до народження першої дитини на рівень самооцінки щодо управління потребами їхньої сім'ї та професійного життя. Їх фізичне та психологічне благополуччя, а також напруженість, якої вони зазнали у результаті виконання подвійної ролі, вимірювалися після повернення на роботу. Життєвий дохід, професійне навантаження та розподіл відповідальності за дітей не вплинули на жіночий добробут чи емоційне навантаження. Вплив цих факторів проявлявся через самооцінку. Жінки, які мали змогу впливати на ефективність (тобто могли керувати різноманітними проблемами у сім'ї та на роботі, своїми робочими планами та допомагали чоловікам у догляді за дітьми), мали низький рівень фізичної та емоційної напруги, хороше самопочуття та більш

позитивне почуття благополуччя. Відсутні теоретичні обґрунтування, емпіричні дослідження позитивного впливу задоволення жінок роботою на їхнє сімейне життя. Незважаючи на те, що жінки, у дослідженні Озера (1995 р.), внесли приблизно половину сімейного доходу, вони виконували більшу частину обов'язків у домашньому господарстві та догляді за дитиною. Розподіл побутової праці та професійна зайнятість суттєво не змінилися в сім'ях, де працюють і чоловік, і дружина.

Гендерна диференціація визначає програму досліджень управління подвійними ролями. Численні дослідження вивчають, як забезпечити соціальну підтримку батьків, які займаються сімейними проблемами та працюють, від стресових факторів на робочих місцях, але відсутні дослідження про те, як батьки поєднують подвійні вимоги, домашню роботу та догляд за дітьми. Коли чоловіки та жінки поділяють сімейні обов'язки, їх критикують. Матері піддаються більше критиці, ніж батьки, за те, що вони занадто мало беруть участь у домашній роботі. Батьків критикують за те, що вони можуть брати більшу участь у сімейних справах, ніж у професійних (Deutsch, Saxton, 1998). Більш рівноправні системи зайнятості домашньою та професійною діяльностями вимагають як особистих, так і соціокультурних змін. Враховуючи поширені негативні санкції для чоловіків, які виконують домашні справи, починаючи від символічної гри у дитинстві до дорослого віку, ці практики гендерної соціалізації формують у чоловіків низьку ефективність поєднання батьківства і професіоналізації (Stickel & Bonett, 1991). Тому більшість чоловіків уникає виконання подвійних ролей, залишаючи поза увагою догляд за домом та дітьми.

Людський стрес розглядають як емоційне напруження, що виникає тоді, коли завдання, які повинен виконати індивід, вимагають від нього тих зусиль і здібностей, яких на даний момент у нього немає. Матсуї та Онглатко (1992) зазначають: те, що відчувається як професійний стрес, частково залежить від рівня сприйнятої самореалізації. Працівники-жінки, які мають низький

рівень почуття ефективності, зазнають стресу через вимоги до роботи та рольові обов'язки. Навпаки, люди з високим відчуттям ефективності фрустровані обмеженими можливостями для повного використання своїх талантів. Робоче місце, де заблоковано можливості, не реалізовано прагнення, що займають більшу частину повсякденного життя, можуть бути джерелом страждань людини.

Взаємозалежність гендерних підсистем

Дослідження, яке ми розглянули в попередніх розділах, описує вплив кожної з різних суспільних підсистем у диференціації гендерних атрибутів та ролей. У соціальній когнітивній теорії (Бандура, 1986, 1999) розвиток і функціонування людини дуже соціально взаємозалежні, контекстуалізовані й умовно проявляються. У повсякденному житті ці різні підсистеми, джерела впливу, діють взаємозалежно, а не ізольовано. Мультиваріативність та взаємність впливів значно збільшують складність розриву функціональних залежностей та їх зміну динаміки в ході розвитку. Подальший прогрес у розумінні джерел, соціальних функцій, особистих та соціальних наслідків гендерної диференціації вимагатиме більших зусиль для уточнення складної взаємодії різних підсистем впливу в рамках більшого суспільного контексту. Однак люди – це не просто продукти соціальних сил, що впливають на них. У тріадовій взаємності, наведеній соціальною когнітивною теорією, люди сприяють їх саморозвитку та соціальним змінам через свої дії в межах взаємопов'язаних систем впливу.

Вона базується на двох центральних принципах, обидва з яких дозволяють зробити важливі висновки для розуміння особистості і її гендерної поведінки. Перший принцип стосується «реципрокного детермінізму» – провідної ідеї конструювання пояснювальних моделей особистості. Соціально-когнітивна теорія базується на пояснювальному принципі «тріадного реципрокного детермінізму» (Бандура, 1999). Мова йде про три концептуально відмінні класи чинників, взаємовплив яких зумовлює розбіжності у поведінці людини.

Перший аспект тріадного детермінізму стосується взаємовпливів фізичного і соціального оточення; другий – когнітивних і афективних систем, які формуються у людини; третій – індивідуальної поведінки, яка спостерігається і сприймається у соціальному оточенні. Під детермінізмом А. Бандура розуміє залежність результатів поведінки від певних подій, однак визнає, що у випадку аналізу комплексного психологічного функціонування події породжують імовірнісні ефекти скоріше, ніж детерміновані.

Поняття реципрокності є, мабуть, найбільш важливим із трьох концептів, які включені А. Бандурою в поняття тріадного реципрокного детермінізму. Ідея полягає в тому, що, під час пошуку причин тієї чи іншої спрямованості особистісного функціонування, некоректно ставити запитання на зразок: «Які фактори – суб'єкт, середовище або дії суб'єкта – були причиною певного реагування?». Ці три фактори взаємопов'язані і кожний із них причинно впливає на інші. Таким чином, всі три елементи реципрокно детерміновані один одним. Довкілля, у якому перебувають і яке сприймають суб'єкти життєдіяльності, є таким, яким вони обирають його для себе і яке вони змінюють після того, як до нього входять. Системи гендерних уявлень, які є центральними для функціонування особистості, формуються і розвиваються через взаємодію суб'єкта з середовищем і рефлексією його на власну поведінку. Бандура базує свою теорію на розумових здібностях людини, що визначають потенціал для вибору нею певної лінії гендерної поведінки, яка може бути нетиповою для статі (Носенко Е. Л., 2010).

Розглянутий реципрокний детермінізм поведінки у тлумаченні А. Бандури суттєво відрізняється від детермінізму Скіннера. Бандура розумів, що поведінка формується чинниками оточення, але він також визнавав, що поведінка впливає на оточення і що внутрішні характеристики індивіда, такі як емоційний стан або переконання, також впливають на поведінку індивіда. І всі ці чинники – довкілля, поведінка, внутрішні особистісні цінності – реципрокно детермінують один одного. Бандура стверджував, що, у зв'язку з тим,

що люди є «мислячими, інформаційно інтерпретаційними особами», вони навчаються шляхом спостереження за поведінкою інших людей і можуть модифікувати власну поведінку шляхом привласнення досвіду інших людей. Навчання шляхом спостереження стало центральним конструктом у його первинній концептуалізації. Ця теорія відома як теорія соціального навчання. Бандура показав, що людина може навчитись чомусь (тобто створювати внутрішню репрезентацію поведінки) навіть без фактичного виконання такої поведінки. Він більш чітко окреслив набір когнітивних процесів, які дозволяють суб'єкту самостійно регулювати власну поведінку, що призводить до зсуву від опису в його теорії соціального навчання до теорії соціально-когнітивної перспективи.

Таким чином, модель тріадної взаємності відрізняється від тих, котрі сприяють теорії когнітивно розвивальної теорії та теорії гендерної схеми. У ній, крім когнітивних, важливе значення набувають інші фактори, зокрема мотиваційні, афективні та фактори зовнішнього оточення, які включені як детермінанти гендерного розвитку та функціонування, а також більш широкий спектр когнітивних факторів, ніж гендерні схематичні та стереотипні знання. Крім того, сила їх впливу на гендерну поведінку залежить від конкретної сукупності зовнішніх упливів, що діють у певній ситуації.

Вони включають навколишнє середовище, вибране оточення та створене середовище. Зміни навколишнього середовища вимагають підвищення рівня особистісного розвитку. У випадку навколишнього середовища певні фізичні та соціоструктурні умови залежать від людей: чи сподобаються вони їм, чи ні.

2.8 Психологічна теорія розвитку жінки К. Гіллган

Модель морального розвитку Керол Гіллган

Керол Гіллган (народилася 28 листопада 1936 р.) – американська феміністка, етик і психолог. Вона є професором Нью-Йоркського університету та запрошеним професором Кембриджського університету, викладає як запрошений професор

Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі. Керол Гілліган відома завдяки своїй науковій праці «Іншим голосом» (Gilligan, 1982). Феміністичний рух, який набув поширення на заході в 70-ті рр., знайшов своє обґрунтування у праці К. Гілліган, яка увійшла в історію як «найбільш прониклива книга про жінок, чоловіків і відмінності між ними» і претендує на відкриття особливого уявлення в психології морального розвитку. Мета Гілліган – розкрити шляхи розвитку жінки, усвідомлюючи значення унікальності цього процесу, розкрити місце жінки у життєвому циклі чоловіка і суспільства в цілому. Така унікальність, на думку Гілліган, проявляється у мові, якою люди розмовляють про власне життя, в індивідуальних уявленнях про світ свого буття, виявленні особистої активності. Виявити всі ці особливості можна, тільки прислухавшись до голосу людей, аналізуючи відповіді на питання моралі і самості, досвіду вирішення моральних конфліктів, життєвого вибору. Тому Гілліган будує свою концепцію на основі даних, отриманих у результаті інтерв'ювання різних людей. Крім того, обґрунтування гіпотези вона здійснювала, використовуючи роботи спеціалістів із психології розвитку – Е. Еріксона, Н. Ходороу, Ж. Левер, Ж. Піаже, Л. Кольберга, З. Фройда, Дж. Г. Міда й інших – і літературні тексти. Гілліган вважає, що джерелом відмінностей у психологічному розвитку чоловіків і жінок є особливості процесу формування статевої ідентичності у дітей. Оскільки статева ідентичність формується до 3 років, а в цей час саме мама (як правило) доглядає за дитиною, то цей процес у хлопчиків пов'язаний з усвідомленням своєї протилежності до матері. Його особистісний розвиток відбувається по лінії прогресу автономії, індивідуалізації. Світ активності хлопчики і дорослі чоловіки уявляють у вигляді підпорядкованості зв'язків, ієрархії відносин, вершиною якої є автономія. Тому головна моральна проблема чоловіків полягає у захисті фундаментальних прав особистості на життя і самореалізацію, яка логічно вирішується на основі моралі справедливості і вербалізується мовою права, невтручання, законності.

Фундаментальна моральна проблема для жінок має дещо іншу природу, оскільки статеві ідентифікація у дівчаток проходить на фоні нерозривного зв'язку із мамою, шляхом ототожнення себе з нею. Особистісний розвиток визначається усвідомленням значущості взаємозв'язку між людьми. Тому світ буття жінок – це мережа стосунків, а головна моральна проблема – збереження стосунків, розширення та зміцнення взаємозалежності через включення якомога більшої кількості людей у сферу опіки. Ця проблема вирішується на основі моралі любові і турботи, а формується мовою егоїзму і відповідальності. Предметом морального розвитку є зміна усвідомлення ставлень до іншого. Стосунки, особливо випадки взаємозалежності, переживаються чоловіками і жінками по-різному. Для чоловіків і жінок автономія й індивідуалізація пов'язані з формуванням статевої ідентичності, оскільки сепарація від матері є суттєвим процесом для розвитку маскулінності. Для дівчинки і жінки проблеми фемінності як фемінної ідентичності не залежать від досягнення автономії від матері чи прогресу індивідуалізації. Оскільки маскулінність визначають через відособлення, у той час як фемінність – через єднання, чоловічій статевій ідентичності загрожує близькість, а жіночій – відособлення. Таким чином, у чоловіків переважно виникають труднощі у стосунках, а у жінок – в індивідуалізації. Якість включеності у соціальні взаємодії і особисті стосунки, які характеризують життя жінок на протигагу життю чоловіків, набувають не просто описових відмінностей, а також є перешкодою до розвитку, оскільки вектори дитячого і юнацького розвитку у психологічній літературі характеризуються ознаками зростання сепарації. Нездатність жінок до відособлення стає нездатністю до розвитку.

Результати дослідження Н. Ходороу, що ґрунтуються на аналізі стосунків матері і дитини, які свідчать про статеві відмінності у формуванні особистості у ранньому віці, підтверджуються спостереженнями статевих відмінностей в ігровій діяльності дітей молодшого шкільного віку, отримані Левер. Жанет Левер, вивчаючи

групу однолітків (учнів молодших класів) і гру як важливий елемент процесу соціалізації в цей період, намагалася з'ясувати, чи проявляються статеві відмінності в іграх дітей. Спостерігаючи за учнями 10 і 11 років, вона намагалася визначити організацію і структуру їх ігрової діяльності. Таким чином, можна стверджувати, що хлопчики і дівчатка досягають статевої зрілості наявністю різного соціального досвіду і різною внутрішньоособистісною орієнтацією. Оскільки юність вважають періодом відособлення, жіночий розвиток відхиляється від норми, тому є найбільш проблематичним у цей період. Спостерігаючи за дітьми поза уроками, Ж. Левер зафіксувала, що хлопчики частіше граються на вулиці, ніж дівчатка, в більших, змішаних за віком групах, частіше грають в ігри, що передбачають змагання, їхні ігри триваліші, ніж у дівчаток. Тривалість ігор хлопчиків зумовлена підвищеною вимогою до уміння виконання ними певних дій та здатністю до більш ефективного вирішення в ході гри суперечок щодо дотримання правил. Суперечки серед дівчаток призводили до припинення гри. Таким чином, Левер зробила висновки, що у хлопчиків більш глибокий інтерес до розробки правил гри й удосконалення процедур вирішення конфліктів. У дівчаток більш прагматичне ставлення до правил. Для них правило доти добре, доки задовольняє їх. Дівчатка більш терпимо ставляться до правил, більше схильні робити винятки і легше приймають нововведення. Як результат, відчуття непорушності закону, яке є сутнісним для морального розвитку, на думку Ж. Піаже, набагато менше розвинуте у дівчаток, ніж у хлопчиків. Однак, як зазначає К. Гілліган, Піаже ототожнює маскулінний розвиток із дитячим розвитком у цілому. Він стверджує, що чоловіча модель краща, оскільки вона відповідає вимогам корпоративного успіху. А чуйність, увага до почуттів інших – те, що розвивають у своїй грі дівчатка, – мають невелику ринкову цінність і можуть перешкоджати професійному успіху. Левер, описуючи реальність дорослого життя, зазначає, що якщо дівчинка не хоче залишатися залежною від чоловіка, вона повинна навчитися грати так, як грають хлопчики. В іграх хлопчики навчаються

незалежності, організаційним навичкам, необхідним для координації діяльності великих груп людей. Беручи участь у контрольованих, соціально схвальних ситуаціях, вони вчаться суперництву порівняно відкритим способом: грати зі своїми суперниками і змагатися зі своїми друзями відповідно до правил гри. У дівчаток ігри переважно зароджуються у невеликих групах, часто це ігри двох кращих подруг в усамітненому місці. Така гра копіює соціальну модель первинних людських стосунків, тому вона більш корпоративна. Таким чином, вона менше орієнтована, на думку Міда, на засвоєння ролі «узагальненого іншого», на абстракцію людських стосунків. Але вона сприяє розвитку емпатії, чуйності, які необхідні для прийняття ролі «конкретного іншого», і більше спрямована на знання іншого як відмінного від себе.

Статеві відмінності у юності К. Гілліган аналізує на прикладі схеми розвитку Еріксона, яка включає вісім стадій психологічного розвитку. Юність стосується п'ятої стадії, основна задача індивіда на ній полягає у формуванні ідентичності, відчутті самоті, що може зберегти послідовність лінії процесу статевої зрілості, у відкритті можливостей прояву здатності любові і діяльності, характерної для дорослих. Підготовка до вирішення юнацької кризи ідентичності описується Еріксоном за допомогою характеристики чотирьох попередніх стадій. Незважаючи на те, що початкова криза дитинства – «довіра-недовіра» – зосереджує увагу на переживанні взаємозв'язку, тим не менше задача ставиться як задача індивідуалізації. Другий етап розвитку у схемі Еріксона характеризує кризу, яка означається як «автономія на противагу сорому і сумнівам», що зумовлює почуття відособленості і відповідає прояву активності дитини, яка почала ходити. Отже, розвиток відбувається через кризу, яку можна охарактеризувати як ініціативність проти вини. Діти відчуваючи розчарування у магічних бажаннях едипова періоду, роблять висновок, що повинні навчитись добре робити те, що роблять батьки. Таким чином, у шкільні роки розвиток передбачає кризу «компетентність-неповноцінність», що підтверджує важливість

змагальності для розвитку самоповаги дитини. Це період, коли діти намагаються освоїти свою культуру й удосконалювати її, щоб прийняти себе і бути визнаними іншими в якості потенційних дорослих. Юність – період автономії, ініціативності – як результат формування ідентичності, основаної на ідеології, яка може підтримати і виправдати обов'язки дорослої людини. Однак, як зазначає Гілліган, Еріксон це говорить про хлопчиків. У дівчаток дещо інша послідовність.

Дівчача ідентичність є невизначеною, оскільки дівчина готується привернути увагу чоловіка, під чийм іменем вона буде відома, чийм становищем, статусом вона буде визначатися, чоловіка, який позбавить її від пустоти і самотності заповненням «внутрішнього світу». У той час як для чоловіка ідентичність передуює близькості і репродуктивності в оптимальному циклі людського відособлення і поєднання, для жінок ці завдання виявляються нероздільними. Близкість розвивається з ідентичністю, оскільки жінка пізнає себе так, як її пізнають інші, – через стосунки.

Проте, незважаючи на опис Еріксоном статевих відмінностей, його схема стадій життєвого циклу залишається незмінною – ідентичність передуює близькості, оскільки чоловічий досвід продовжує визначати його концепцію життєвого циклу. Але у цьому маскулінному життєвому циклі існує слабка підготовка для близькості на першому рівні зрілості. Тільки первинний рівень – довіра-недовіра – передбачає тип взаємності, який Еріксон розуміє як близькість і репродуктивність, а Фройд – як статевий потяг. Все інше – відособленість, і в результаті цього розвиток починають ототожнювати з відособленням, а єднання виявляється перешкодою до розвитку, як це постійно трапляється в оцінюванні жінки. Опис Еріксоном *чоловічої ідентичності як формування ставлення до світу* і *жіночої ідентичності як пробудження в близькості з іншою людиною* не є новим. Це відображено у казках, на які покликається Бруно Беттелхейм. Юність чоловіків ілюструється в одних казках, а юність дівчат – в інших казках з іншим сюжетом. Юнаки

перебувають у пошуку, набувають досвіду, компетенцій і долають перешкоди, досягаючи цілісності, ідентичності. Дівчата повинні знайти принца, вийти заміж і тільки через досягнення близькості досягають ідентичності.

Ці зауваження про статеві відмінності підтверджують висновки, зроблені Девідом Макклелландом: «Статева роль є однією із найбільш важливих детермінант людської поведінки; психологи у своїх теоріях обґрунтували наявність статевих відмінностей з моменту емпіричного спостереження» (McClelland D., 1975, С. 81). Але оскільки важко говорити «інший», не кажучи «кращий» чи «гірший», то спеціалісти намагаються створити єдиний масштаб вимірювання, який, як правило, виводиться як еталон на основі інтерпретації даних дослідження, яке проводять чоловіки й отриманих переважно чи виключно на основі вивчення чоловіків. Психологи схильні розглядати поведінку чоловіків як «норму», а жіночу поведінку – як те, що відхиляється від норми (McClelland D., 1975). Таким чином, коли жінки не відповідають стандартам психологічних очікувань, переважно робиться висновок, що з жінками щось не так. Мартина Хорнер вважала відхиленням від норми виявлений жінками страх досягнення успіху у змаганнях (Horner M., 1972, С. 157-175). На основі дослідження чоловіків МакКлелланд поділяє мотивацію успіху на компоненти: мотив досягнення успіху і мотив уникнення невдачі. На основі дослідження жінок Хорнер визначає третій компонент – неймовірну мотивацію уникнення успіху. Вона зазначає, що такий страх існує, оскільки для більшості жінок передчуття досягнення перемоги, особливо над чоловіками, породжують переживання можливості появи певних негативних наслідків, наприклад, загрози соціального відторгнення і втрати жіночності (Horner M., 1968, С. 125). Проте такі внутрішні конфлікти щодо успіху можуть бути розглянуті дещо під іншим кутом зору. Джорджія Сессен передбачає, що конфлікти, характерні для жінок, можуть також свідчити про «загострене сприйняття іншої сторони успіху», оплаченого ціною значних емоційних зусиль, за

рахунок яких часто досягається перемога у змаганнях, – це розуміння хоча і призводить до збентеження, виражає деякий основоположний смисл, який полягає в тому, що є дещо хибне в стані, коли успіх визначається як володіння кращими, ніж у когось іншого, якостями (Sassen G., 1980, С. 13-25). Сессен звертає увагу, що Хорнер виявляє страх успіху у жінок тільки у тому випадку, коли перемога була безпосередньо конкурентною, тобто коли успіх однієї людини досягається за рахунок іншої. Як зазначає Вірджинія Вульф, цінності жінок часто відрізняються від цінностей, які були створені іншою статтю (Wolf V. A Room of One's Own. NY. P. 76). Однак цінності маскуліні панівні. У результаті цього жінки починають сумніватися у нормальності своїх почуттів і змінювати судження, які відрізняються від думки інших. Проте та особлива невпевненість, яку критикує у жінках Вульф, є породженням цінностей, у яких закладена їх сила. Відмінність жінок закріплена не тільки їх соціальним підпорядкуванням, а також є сутністю їхнього морального інтересу. Чутливість до потреб інших і прийняття на себе відповідальності про турботу змушують прислухатися до думки інших більше, ніж до своїх, і включати у свої судження іншу точку зору. Моральна слабкість жінок, яка проявляється в очевидній розпливчастості і плутанині суджень, таким чином, невіддільна від їх моральної сили, що насамперед виражається у турботі про стосунки з іншими і відповідальності за них. Саме бажання виносити судження може бути ознакою турботи і хвилювання про інших, що є визначальним у психології розвитку жінок і вказує на те, що переважно вважається проблематичним у їхній природі. Таким чином, жінки не тільки визначають себе у контексті людських стосунків, але й також судять про себе на основі здатності до опіки. Місце жінки у житті чоловіка було місцем виховательки, няні, помічниці, творця мережі стосунків, на які вона опиралася. Але поки жінки піклувалися про чоловіків, ті у своїх теоріях психологічного розвитку, як і у своїх економічних пошуках, були схильні присвоювати собі або знецінювати цю турботу. Коли зосередження уваги на індивідуалізації і

індивідуальному успіху поширюється на зрілість, а зрілість зрівнюється з особистою автономією, інтерес до стосунків виглядає скоріше як прояв слабкості жінки, ніж їх людської сили (Miller J., 1976).

Суперечності між жіночністю і зрілістю ніде не проявляються настільки явно, як у дослідженнях статево-рольових стереотипів, проведених І. Броверманом, С. Вогелем, Д. Броверманом, Ф. Кларксоном і П. Розенкранцем (Browerman J., Vogel S., Browerman D., Clarkson F., Rosenkrants P., 1972, С. 59-78). У цих дослідженнях указано, що якості, які вважають необхідними для зрілості, – здатність до автономного мислення, чіткого прийняття рішень і відповідальних дій – пов'язані з маскуліністю, у той час як наявність цих же рис у жінок вважають небажаною. Стереотипи передбачають розщеплення любові і праці, віднесення експресивних здібностей до жінок, інструментальних до чоловіків. Незважаючи на те, що ці стереотипи розглянуті з різних точок зору, всі вони відображають незбалансовану концепцію зрілості, яка надає перевагу відособленій індивідуальній самості єднання з іншими, більшою мірою спрямовану на автономне життя праці, ніж на взаємозалежність любові і турботи.

Відкриття значущості близькості, яка набуває актуальності для чоловіків у середині життя, це те, що жінки переживали ще з юності. К. Гілліган зазначає: через те, що цей досвід вважався інтуїтивним, функцією анатомії, психологи відмовлялися пояснювати його розвиток. Гілліган вважає, що пояснити такий процес можна на основі морального розвитку, підкресливши головну лінію психологічного розвитку обох статей. Предмет морального розвитку не тільки містить кінцеву ілюстрацію взірця, який повторюється у дослідженнях і оцінці статевої відмінностей у літературі про людський розвиток, але й детально показує, чому природа і значущість розвитку жінок були так довго не зрозумілими. Вона намагається полемізувати з теорією Лоуренса Кольберга, який на основі емпіричного дослідження визначив шість стадій, що

характеризують розвиток морального судження з дитинства до зрілості, визначаючи жінок неповноцінними у плані морального розвитку, судження яких відповідають третьому рівню розвитку. На цьому рівні мораль усвідомлюють у внутрішньоособистісних проявах, доброту ототожнюють із допомогою, яку надають іншим людям. Ця концепція доброти, як вважають Кольберг і Кремер, важлива у житті жінки, оскільки її життя проходить удома. Тільки тоді, коли жінки вступають у традиційну сферу чоловічої активності, вони усвідомлюють неповноцінність своєї моральної орієнтації і розвиваються у напрямку вищих рівнів, де стосунки підпорядковані правилам (четверта стадія), а правила – загальним принципам справедливості (п'ята і шоста стадії). Проте в цьому полягає парадокс, оскільки найбільш характерні риси, які визначають доброту жінок, їх турботливість, чуйність, виражають неповноцінність у їхньому моральному розвитку.

Коли ж починають із вивчення жінок і виводять складники розвитку їх життя, з'являється інша схема моральної концепції, відмінна від описаної Піаже і Кольбергом. У такій концепції моральна проблема породжується в результаті зіткнення обов'язків, а не конкуренції прав, і для свого вирішення вона вимагає ситуативного, предметного образу мислення, а не формального і абстрактного. Ця концепція, пов'язана з проявом турботи, зосереджує моральний розвиток навколо розуміння відповідальності і взаємозв'язків так само, як концепція моралі і справедливості зв'язує моральний розвиток із розумінням прав і норм. Така особлива побудова моральних проблем жінками може бути розглянута у якості вирішальної причини їх нездатності до розвитку у вузьких межах системи Кольберга. Вважаючи всі концепції відповідальності підтвердженням конвенційності морального розуміння, Кольберг визначає вищі рівні морального розвитку як результат рефлексивного усвідомлення людських прав. Те, що мораль прав відрізняється від моралі відповідальності, є більшим акцентом на відособленні, ніж на єднанні, інтересом до індивідуального, а не взаємозв'язаного,

підтверджується відповідями на питання про природу моралі, отримані в інтерв'ю.

Таким чином, моральні судження жінок розкривають модель, представлену в описі відмінностей у розвитку між статями, а також містять альтернативну концепцію зрілості, через яку можуть бути виявлені й оцінені значення цих відмінностей. Психологія жінок, особливість яких характеризується більшою орієнтацією на стосунки і взаємозалежність, передбачає ситуативний тип судження й інше моральне розуміння. Затвердивши відмінності у поняттях самості і моралі, жінки привносять у життя особливу точку зору і виражають людські стосунки мовою особливих пріоритетів.

Причину труднощів у встановленні спрямованості жіночого морального розвитку Гілліган бачить в орієнтації психологів на маскулінну модель розвитку, яку ототожнюють із моделлю людського розвитку в цілому. Маскуліність характеризується усвідомленням власної автономії, яка проявляється у незалежності суджень, у їхній безпристрасності, непідвладності почуттям, обставинам конкретних ситуацій, у підпорядкуванні універсальним принципам людського існування. Протікання духовного життя жінки визначається зовсім іншими ознаками: небажанням виносити судження про вчинки інших людей, релятивністю суджень у їхній ситуативній і емоційній обумовленості. Відхилення жіночого розвитку від маскулінної моделі вважають відхиленням від норми, тому нездатність жінок відповідати їй оцінюють як нездатність до розвитку. Гілліган у такій невідповідності бачить не проблематичність здатності жінки до розвитку, а проблематичність правомірності виведення маскулінної моделі до абсолютної норми. На її думку, *процес морального розвитку є переплетенням двох різних шляхів, зумовлених чоловічими і жіночими типами розвитку, які мають свої унікальні критерії, ціннісні орієнтири, способи вирішення моральних проблем.*

Етапи морального розвитку Керол Гілліган

К. Гілліган запозичила у Кольберга трирівневу структуру морального розвитку, змінивши зміст другого і третього рівнів. Якщо в основі концепції Кольберга лежить орієнтація на виконання правил, то, відповідно до ідей Гілліган, кінцева мета морального розвитку жінок – уміння поєднувати прийняття відповідальності за інших і власні потреби. На думку К. Гілліган, відмінності у спрямованості морального розвитку чоловіків та жінок засновані на статево-рольових стереотипах, згідно з якими основною роллю жінки є підтримка хороших стосунків між людьми і надання їм допомоги. Це призводить до того, що, переходячи на новий рівень морального розвитку, жінка здійснює вибір не між різними системами норм, а між об'єктами відповідальності. У процесі моральної соціалізації жінки починають відчувати відповідальність за інших людей і навчаються поєднувати її прийняття з досягненням власних цілей. Для перевірки своїх припущень Гілліган проінтерв'ювала 29 жінок, які вирішували, чи робити їм аборт. На основі глибинних інтерв'ю було зроблено висновок про наявність трьох рівнів морального розвитку у жінок.

Перший рівень – орієнтація на індивідуальне виживання. Коли жінку запитують, що вона повинна зробити, жінка відповідає, що може зробити для себе. Таким чином, жінка, яка перебуває на цьому рівні, приймає відповідальність за себе. Перехід на наступний рівень морального розвитку відбувається тоді, коли жінка зіштовхується з конфліктом цінностей: незалежністю, з одного боку, і бажанням жити з іншою людиною – з іншого.

Другий рівень морального розвитку пов'язаний із усвідомленням жінкою блага принесення себе у жертву. Вибираючи стратегію поведінки, жінка, яка знаходиться на цьому рівні, вирішує питання про те, кому вона може принести збитки: дитині, яка буде погано харчуватися, батькам, своєму хлопцеві. Отже, другий рівень морального розвитку жінки пов'язаний із прийняттям нею відповідальності за інших. На третьому рівні розвитку жінка

здійснює вибір між відповідальністю перед собою і відповідальністю перед оточенням. Перебуваючи на цьому рівні, вона однаково добре уявляє як свої потреби, так і потреби інших людей.

Рівень морального розвитку, за Гілліган, як і рівень морального розвитку за Кольбергом, пов'язаний з індивідуальними особливостями людини. Наприклад, чим вищий рівень морального розвитку та краща здатність бачити ситуацію з позиції іншого, тим нижчий рівень авторитаризму, тим вища когнітивна складність і здатність (Jaffee, Hyde, 2000).

Проте, незважаючи на обґрунтованість моделі Гілліган і наявність емпіричних даних, результати досліджень, проведених іншими авторами, суперечать їй. З'ясувалося, що статеві відмінності у моральному розвитку у процесі дослідження можуть залежати від теми, яку просять розкрити, а також від методу дослідження (анкетування чи інтерв'ю). Такі сумніви сприяли появі активного вивчення статевих відмінностей у моральному розвитку. Проведені дослідження показали, що:

- при вирішенні моральних дилем люди дійсно орієнтуються або на турботу і відповідальність (за Гілліган), або на самостійне дотримання моральних норм (за Кольбергом). Однак у багатьох випадках вони використовують обидві моральні орієнтації (Jaffee, Hyde, 2000);

- жінки набагато більше і послідовніше, ніж чоловіки, орієнтовані на турботу і відповідальність, а чоловіки – на незалежне дотримання моральних норм (Bjorklund, 2003; Ford, Lowery, 1986; Wark, Krebs, 1996; White, Manolis, 1997). Крім того, описуючи події, які мали значний вплив на їхнє життя, навчили їх чомусь, жінки частіше, ніж чоловіки, пригадують випадки, пов'язані із турботою, допомогою, прийняттям відповідальності за когось, і оцінюють їх як більш важливі (Barnett, Quackenbush, Sinisi, 1995). Проте ці відмінності настільки непостійні, що не можуть слугувати доказом існування статевих відмінностей у моральному розвитку (Jaffee, Hyde, 2000);

- традиційні статеві відмінності проявляються тільки тоді, коли люди задумуються про свою статеву належність (Ryan, David, Reynolds, 2004);

важливу роль у виборі моральної орієнтації відіграє не стать, а фемінність/маскулінність людини: чим більше фемінний чоловік, тим частіше він орієнтується на турботу і прийняття відповідальності за інших (Ford, Lowery, 1986). Жінки більш послідовні при відповідях на дилему Кольберга, тобто частіше дають відповіді, що знаходяться на одному рівні, ніж чоловіки. Проте чоловіки послідовніші у моральній орієнтації, тобто частіше орієнтуються або на моральні норми, або тільки на турботу і відповідальність (Wark, Krebs, 1996).

Пізніше були виявлені не тільки статеві, але й міжкультурні відмінності в орієнтації на дотримання моральних норм чи надання допомоги. Виявилось, що у колективістських культурах надання допомоги близькому є більшою цінністю, ніж для представників індивідуалістських культур (Miller, Bersoff, Harwood, 1990). Індивідуальні особливості також впливають на вибір моральної орієнтації:

- ті, хто орієнтується на дотримання моральних норм, мають більш індивідуалізований образ Я (не залежний від оцінок інших людей), ніж ті, які орієнтуються на турботу і відповідальність (Jaffee, Hyde, 2000);

- люди, які легко засвоюють знання на абстрактному рівні, частіше орієнтуються на турботу, ніж люди з конкретним стилем навчання (White, Manolis, 1997).

Було виявлено, що моральна орієнтація також залежить від характеристик ситуації:

- партнери по взаємодії: орієнтація на турботу частіше проявляється до знайомої людини, ніж до незнайомої, частіше до члена своєї соціальної групи, ніж чужої (Ryan, David, Reynolds, 2004);

- суперечливість вимог: люди частіше орієнтуються на турботу при вирішенні дилем, у яких до людини є суперечливі вимоги, а на дотримання моральних норм – при вирішенні дилем, пов'язаних із

порушенням моральних норм (антисоціальні дилеми) (Naviv, Leman, 2002);

- серйозність ситуації: люди частіше орієнтуються на дотримання моральних норм, коли оцінюють несерйозну ситуацію, а на турботу – при оцінюванні серйозної ситуації (Bjorklund, 2003);

- часові обмеження: в умовах обмеження часу люди частіше орієнтуються на дотримання моральних норм, ніж при його відсутності (Bjorklund, 2003).

Запитання для самоконтролю знань:

1. У яких трьох напрямках стать проявляється як потужний концептуальний інструмент?
2. У чому полягає сутність моделі теорії гендеру у психології?
3. У чому полягає взаємозв'язок між соціальними структурами й ідентичністю?
4. Чому гендер вважають аналітичним інструментом?
5. Як ви розумієте твердження, що гендер є набором впорядкованих владних зв'язків?
6. Як можна використовувати міжсекторальний характер у психологічних гендерних дослідженнях?
7. Назвіть основні біологічні теорії статі.
8. Чому соціально-рольову теорію відносять до есенціалістських?
9. У чому полягає критика теорії Геодакяна?
10. У чому полягає зміст статевого диморфізму?
11. Розкрийте роль доедипальної стадії у формуванні гендерних орієнтацій людини у розумінні З. Фрейда.
12. Чому теорію К. Хорні вважають альтернативною щодо формування гендеру особистості?
13. Яке значення має теорія материнства Чодороу у розумінні формування гендерної ідентичності?
14. Чому теорія материнства Чодороу зазнала феміністської критики?

15. Назвіть основні ідеї когнітивних теорій, які розкривають механізм гендерної ідентифікації.
16. Яку роль відіграють гендерні схеми у формуванні гендерної ідентичності?
17. У чому слабкі сторони теорії гендерної схеми С. Бем?
18. Чому теорію морального розвитку Кольберга критикують феміністки?
19. У чому полягає механізм моделювання у процесі формування гендерної ідентичності?
20. Назвіть основні етапи морального розвитку жінки за теорією К. Гілліган.

Література до розділу:

1. Киммел М. Гендерное общество / перевод с англ. О.Оберемко и И. Тартаковской. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. 464 с.
2. Фрейд З. Три очерка по теории сексуальности / перевод с немецкого Галины Снежинской. Москва : ВЕИП, 2017. 224 с.
3. Abigail J. Stewart and Christa McDermott. Gender in psychology. Psychology Department and Women's Studies Program, University of Michigan, 2004. P. 519-526: 534-538.
4. Andermahr S., Lovell T. and Wolkowitz C. (Eds).(2000) *A Glossary of Feminist Theory*. London: Arnold; New York:Oxford University Press,. P.103-104.
5. Bem S.L. (1983). Gender Schema Theory and Its Implication for Child development : Raising Gender-Aschematic Children in a Gender-Schematic ciety// *Signs: Journal of Women in Culture and Society*. No. 8. P. 598–616.
6. Browerman J., Vogel S., Browerman D., Clarkson F., Rosenkrants P. Sex-Role Stereotypes: A Current Appraisal // *Journal of Social Issues*, 28 (1972). P 59-78.
7. Gilligan, C. (1993). *In a different voice: Psychological theory and women's development, 2nd ed.* Cambridge, MA: Harvard University Press..

8. Helgeson Viski S. *The psychology of gender/ Carnegie Mellon University*, 2012. P. 29-183.
9. Horner M. Toward an Understanding of Achievement-related Conflicts in Women // *Journal of Social Issues*, 28 (1972). P. 157-175.
10. Kohlberg L. Stage and Sequence The Cognitive Development Approach to Socialization // *Handbook of Socialization Theory and Research*. Chicago, 1969.
11. McClelland D. *Power: The Inner Experience*. NY., 1975.
12. Mead G. H. *Mind, Self and Society*. Chicago, 1934; Piaget J. *The Moral Judgment of the Child* (1932). NY., 1965.
13. Miller, J.B.. *Toward a new psychology of women, 2nd ed.* Boston: Beacon Press. 1986.
14. Mitchell J.. *Psychoanalysis and Feminism: Freud, Reich, Laing and Women*. New York: Vintage Books, 1974.
15. Lever J. Sex Differences in the Games Children Play // *Social Problems*, 23 (1976). P. 478-487.
16. Sassen G. Success Anxiety in Women. A Constructivist Interpretation of Its Sources and Its Significance. *Harvard Educational Review*, 50 (1980). P. 13-25.

РОЗДІЛ 3 ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ СУЧАСНИХ ГЕНДЕРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

3.1 Постмодернізм і гендер.

3.2 Постмодерністська проблематизація гендеру у теорії Джутід Батлер.

3.3 Жіноча суб'єктність у теорії Л. Ірігаре.

3.4 Соціологічні теорії гендеру.

3.1 Постмодернізм і гендер

Постфемінізм – наступний етап за фемінізмом, у якому поняття класичного фемінізму піддалися переосмисленню. Термін з'явився в Європі на початку 90-х років ХХ століття. Часто постфемінізм називають новим фемінізмом або постмодерністським фемінізмом. У межах постмодерністського фемінізму фемінізм набув статусу методології, яка критикує наукову раціональність і об'єктивність, оголошуючи їх такими, що обслуговують чоловічу науку. Ставить проблему обмеженості знання, представленого в соціальній теорії виключно чоловіками, їх системою цінностей, чоловічим поглядом на світ («андроцентрична картина світу»), чоловічими засобами вираження знання («фалогоцентризм»). Заперечуючи колишню раціональність, постмодерністський фемінізм пропонує враховувати особливості суб'єкта пізнання певної статі, його (її) ціннісні орієнтації. Методологія такого фемінізму спрямована проти позитивістської тези про «об'єктивний факт», підкреслює вплив світогляду вченого як представника певної статі на завдання дослідження та висновки з нього. У центрі більшості робіт філософів-феміністок цього напрямку стоять питання придушення жінок через мовні практики (дискурси). Завдяки філософам-постмодерністам феміністської орієнтації в науку введені поняття «жіночого письма» і «жіночого читання». Джерелами «жіночого письма» як особливої форми самовираження є, із точки зору постмодерністських філософів, жіноче тіло та жіноча сексуальність. Відносини постмодерністського

фемінізму з самим постмодернізмом суперечливі. Частина теоретиків (Моніка Віттіг (Monique Wittig), Крістін Дельфі (Christine Delphy), а особливо Люсі Ірігаре (Luce Irigaray) з її книгою «Дзеркало іншої жінки», 1974), налаштовані проти ідеї визнання Іншого, співіснування з Іншим, «ненав'язування» концептів, які є для постмодерністської парадигми центральними. У всіх індивідах феміністки-постмодерністки бачать нестабільність, суперечливість, залежність від набору нав'язаних переконань.

Постфемінізм може розглядатися як продукт фемінізму, з тією різницею, що у феміністок була чітка програма, якої немає у покоління постфеміністок. Можливо, це пояснюється порівняно нещодавнім його становленням. Саме слово припускає зв'язок із фемінізмом. Постфемінізм пропонує свій відмінний знак – використання префікса «пост», що означає змінену спадкоємність. Префікс припускає в деякому розумінні кінець фемінізму або його неминуче старіння, також він може означати «рух вперед, за межі» або «відкидання, позбавлення». Суспільство рухається далі до більш сучасної течії. Фемінізм дозволив постфемінізму претендувати на видозмінену позицію, привласнити феміністські постулати і дискурс. Софія Фока (Sophia Phoca), одна з теоретиків явища, висловлює думку, що постфемінізм можна вважати іншим проявом фемінізму, його новою стадією. Вважають, що фемінізм досяг багато чого; постфемінізм, імовірно, поставить перед суспільством нові завдання. Постфемінізм може трактуватися як відмова від спроби фемінізму створити місце для жінки поза патріархальною системою та бажання знайти власне місце. Тоді як феміністки продовжують суперечки про природу патріархальної суспільної системи, постфеміністки здійснюють спроби писати про свою жіночу сутність (womanhood).

Уперше зі своїм значенням термін «постфемінізм» був ужитий у жовтні 1982 року, коли журнал «Нью-Йорк Таймс» опублікував статтю Сюзан Болотін (Susan Bolotin) під назвою «Голоси постфеміністського покоління». Стаття ґрунтувалася на низці інтерв'ю з жінками, які в цілому погоджувалися з завданнями

фемінізму, але себе з феміністками не ідентифікували. Іншими значущими статтями, написаними пізніше, стали роботи Тані Модлєєки «Фемінізм без жінок: культура та критика в епоху постфемінізму», Амелії Джонс (Amelia Jones) «Постфемінізм, задоволення фемінізму» і праці Камілли Пальї (Camille Anna Paglia) «Мистецтво сексу і американська культура: есе». Варто відзначити, що термін був дуже охоче підхоплений ЗМІ.

Теоретичним підґрунтям постфемінізму стали ідеї французького філософа і культуролога Мішеля Фуко про жіноче тіло, сексуальність, маргінальні практики і типи суб'єктивності. У своїй книзі «Історія сексуальності» М. Фуко аналізує історичні механізми суб'єктизації індивіда через практики сексуальності, які надалі лягли в основу класичних методологічних праць із теорії фемінізму, предметом якого є феномени жіночого й особливості жіночої суб'єктизації у культурі. Розглянемо декілька ключових ідей соціальної теорії постмодернізму. Особливість інтерпретації тілесності сучасною феміністською теорією полягає у тому, що у ній жіноче тіло трактують як об'єкт інтенсивного бажання і задоволення, а не як об'єкт регуляції і контролю, на що звертав увагу Фуко. Також, на відміну від Фуко, феміністські дослідниці звертають увагу на структури статевої диференціації індивідів, включаючи у феміністську епістемологію поняття тілесних відмінностей і ефект сексуальної специфічності суб'єктів знання.

Важливим у феміністичній методології є феномен бажання і його вплив на структуру суб'єктивності, розглянутий у філософії Делеза і Гваттарі. Поняття бажання Делез і Гваттарі тлумачать не у біологічному чи психологічному контекстах, а як функцію трансцендентального у суб'єктивному досвіді (суб'єктивний досвід при цьому вони позначають через поняття сингулярності, він завжди колективний, виходить за межі традиційної антропологічної лематизації). Трансцендентальна функція бажання незалежно від її змісту полягає у тому, щоб «переходити будь-які наявні межі». Філософська ідея Делеза і Гваттарі ніби намагається повернутися до

тієї точки реальності, де для потоку людських бажань ще немає ніяких обмежень. Бажання лише тоді іманентне собі, коли воно позбавлене впливу Іншого і будь-якої цензури, оскільки саме Інший визначає межі бажанню, структурує і кваліфікує його. Щоб звільнити бажання, потрібно виключити Іншого. У результаті світ бажання формується як світ поліморфної сексуальності, у якому свідомість і її об'єкт є цілісністю.

Не менш важливими для феміністичної методології були ідеї деконструкції Ж. Дерріда. Основним завданням філософії деконструкції Дерріда є подолання метафізики і традиційних систем мисленнєвої домінації і постановка питання про статус «інакшості» і «множинності» у сучасних дискурсивних практиках. Спрямованість цих ідей проти традиційних стереотипів мислення і за утвердження феноменів «інакшості» у культурі є близькими для філософської методології фемінізму.

Фемінне у Дерріда не означає ствердження есенціалістської жіночої природи чи сексуальності. Фемінне він розглядає як метод роботи з реальністю, який «руйнує» будь-які застигли кліше і стереотипи культури. Дерріда пропонує альтернативу традиційному логоцентризму культури через теорію письма і новий вид фемінних текстових практик: замість системи бінарних опозицій логоцентричного мислення постулює безмежну можливість зміщень, заміщень і доповнення стереотипів традиційної культури.

Отже, розглянуті філософські ідеї постмодернізму заклали основу для тлумачення суб'єкта як децентрованого, фрагментарного, суперечливого; переходу від есенціалістських до анти-есенціалістських феміністських інтерпретаційних стратегій, тобто від феміністського дискурсу до постфеміністського.

3.2 Постмодерністська проблематизація гендеру у теорії Джудіт Батлер

Маскулінність, фемінність, сексуальність у працях Джудіт Батлер

Джудіт Батлер – одна з найбільш авторитетних у США сучасних дослідниць у галузі феміністичної теорії. Вона розвиває перформативну теорію гендеру і проблематизує тему колективної феміністської ідентичності, реконструюючи її. У центрі її уваги знаходяться феномени тілесності, репрезентації «жіночого» і «дивного», які вона аналізує у контексті проблем сучасної феміністичної теорії і практики. Її також уважають однією з авторок теорії «дивної» ідентичності (queer theory) суб'єктів негетеросексуальної орієнтації (геїв, лесбійок, транссексуалів та ін.). Модель ідентичності, обґрунтовану Батлер, вважають радикальною, бо вона створює простір можливостей для різних рівнів сексуальних ідентичностей – жіночих, лесбійських, ексцентричних, які дестабілізують єдність ідентифікаційних категорій. Провідна ідея концепції Батлер – подолання механізмів бінарності та ієрхізації у культурі, які у філософії Жака Дерріда були визнані одними із основних механізмів функціонування сучасного мислення.

«Перформативна об'єктивність»

У книзі Батлер «Гендерна тривога: фемінізм і підрип індивідуальності» (1990) кинуту радикальний виклик концепції гендерної ідентичності. У концепції гендер розглядається як «перформативність». Основними методологічними схемами, якими оперує авторка, є схеми теоретичних і логічних відмінностей понять стать/гендер і гомосексуальне/гетеросексуальне, на основі яких формується батлерівський теоретичний апарат у цілому та мова опису: «перформативність», «перформативна суб'єктивність», «цитатна суб'єктивність», «маскарад» тощо.

Основним предметом теоретичного аналізу є концепція суб'єктивності: Батлер реконструює і плюаризує суб'єктивність, деконструює як індивідуальне «Я», так і феміністичне «Ми». Батлер

стверджує, що гендерні диференціації насправді є просто артикуляцією перформенсів культурно санкціонованих повторюваних актів гендеру. Батлер зазначає, що реконструкція ідентичності не є реконструкцією політики, скоріш за все, вона визнає політичним будь-яке поняття, через яке артикулюється ідентичність. Такі ідеї Батлер актуалізують питання фундаціоналізму, через який фемінізм був артикульований як ідентифікаційна політика, що фіксує і стримує будь-які «суб'єкти», які він намагається репрезентувати і звільнити (Butler J., 1990).

Концепція жіночої суб'єктивності як «перформативної суб'єктивності» на основі критики традиційних епістемологічних установок класичних теорій фемінізму і феміністичних теорій суб'єктивності:

1. Батлер заперечує наявність «предискурсивного я» у структурі ідентичності, що було однією із точок зіткнення феміністичних концепцій жіночої суб'єктивності у 70-80 роки. Як зазначає Батлер, феміністичні теоретики помилково допускають, що дія може бути установлена тільки через звернення до предискурсивного «я», тоді як перформативна теорія виходить із первинності «дії» щодо суб'єктивної структури: дія, на думку Батлер, може бути зовсім поза будь-якою кореляцією з «я», зокрема мова йде про безсвідомі дії: адже безсвідома структура суб'єктивності ні при яких умовах не оформляється у свідоме «я». Якщо гендер трактувати як соціальний конструкт, пише Батлер, то це зовсім не означає, що він сконструйований певним «я» чи «ми», які первинні. Навпаки, «я» виникає тільки як ефект усередині дії матриці гендерних стосунків і процесу «гендеризації».

2. Мову Батлер розглядає не як зовнішній засіб чи інструмент, а як те, що формує суб'єктивність.

3. При аналізі структури суб'єктивності Батлер критикує і реконструює традиційний механізм бажання у суб'єктивній структурі, який вона називає бінаризмом «первинної гетеросексуальності бажання», і який, на її думку, будується як

стратегія виключення і ієрархії: із цієї конструкції виключаються всі інші, маргінальні щодо визнаного культурою і владою основні типи бажання – такі як гомосексуальні, перверсивні, садомазахістські тощо. Водночас політичний допуск плюральних і множинних конструкцій бажання з неминучістю проблематизує і реконструює традиційну конструкцію суб'єктивності.

4. Бінаризм, виключення ієрархії, на думку Батлер, міститься у класичному феміністичному трактуванні відмінностей між «статтю» і «гендером», коли поняття «гендер» трактують як соціальний конструкт, а «стать» – як предискурсивна данність; у цьому ж епістемологічному контексті соціальна і культурна конструкції «сексуальності», за словами Батлер, сприймаються як пріоритетні у порівнянні з деякою «переддискурсивною сексуальністю». Батлер стверджує, що подібний епістемологічний поділ на дискурсивне і переддискурсивне є однією із демонстрацій процесу ієрархізації мислення, неприпустимого для сучасної феміністичної теорії.

Із цієї позиції Батлер критикує концепцію Сімони де Бовуар, яка і допускає у своєму філософському проекті індивідуальне «я», «що діє відповідно до своєї статі/гендеру», яке стає унікальною жіночою суб'єктивністю – «унікальною» жіночою «другою статтю». Таким чином, у концепції Сімони де Бовуар Батлер критикує есенціалістське розуміння структури жіночої суб'єктивності (сутності), яка повинна радикально відрізнитися від чоловічої. Батлер зазначає, що множинність дискурсивних сфер, у яких локалізована жінка, визначає відмінності всередині понять «суб'єктивність», «ідентичність» і «відмінність». «Суб'єкт фемінізму» не можна розглядати як стабільний, уніфікований чи апіорно притаманний жінці (чи лесбійці як прикладу «ідеальної жінки» у сучасному фемінізмі) без того, щоб не визначати рівень дискурсу, всередині якого суб'єкт сконструйований. При цьому Батлер стверджує, що практики супротиву домінантному дискурсу чи намагання його «обернення» можуть виникнути тільки всередині практик повторного означування, а не виходячи із вимог незалежних і окремих ідентичностей.

У розробці концепції перформативної суб'єктивності Батлер підкреслює, що сутність перформативної гендерної суб'єктивізації полягає не в тому, що гендер перформативно «виражається» діями, жестами, мовою, а в тому, що перформація ретроактивно створює ілюзію існування певного внутрішнього ядра гендеру і гендерної суб'єктивності – тобто ретроактивно створює ефект «істинної» жіночої сутності. Однак, як зазначає Батлер, істинної жіночої сутності не існує. Тому перформативність є не сингулярним актом вибору, а відтворенням регулятивних і владних соціально-культурних норм, які існують у суспільстві.

Отже, стать Джудіт Батлер розглядає як нормативну категорію. Стать, як зазначає авторка теорії перформативності, функціонує не тільки як норма, а і як частина регулятивної практики, яка створює тіла і керує ними: диференціює, маркує тощо. «Стать» не є переддискурсивною «матеріальністю» чи «матеріальною поверхнею», на яку наче «натягується» соціальний конструкт «гендеру», як можна зрозуміти із визначень феміністичних теорій 70-80 років. Саму «матеріальність» Батлер мислить як ефект влади в його продуктивній силі. Тому «стать» не є те, що суб'єкт «має», це не переддискурсивна данність, як у класичному фемінізмі, а одна із соціальних норм, через які суб'єкт стає видимим і репрезентативним. Іншими словами, «стать» не передбачається як наявність, а ніби «присвоюється» суб'єктом у процесі ідентифікації.

Основні ідеї щодо визначення перформативної суб'єктивності:

1. Гендерна перформативність не може бути теоретизована за межами насильницьких і повторюваних практик регуляторних владних сексуальних режимів.

2. Режим дискурс/влада не передбачає конструкцію перформативного суб'єкта (у тому числі жіночого) як виборця.

3. Режим гетеросексуальності оперує через механізм «матеріальності» статі, де «матеріальність» розуміється виключно як регулятивність гетеросексуальних норм.

4. Межі і обмеження концепції «гендерного конструктивізму» відчуваються на межах тілесного життя – там, де заперечені і деліквентні тіла взагалі не вписуються у конструкт «тіл» чи «суб'єктів».

«Гомосексуальна суб'єктивність» і «queer-суб'єктивність» як конструкти перформативної суб'єктивності

Джудіт Батлер для того, щоб досліджувати феномен сексуальності ширше, ніж у класичних «гендерних» чи «жіночих» дослідженнях, робить радикальний епістемологічний жест – відмовляється від традиційного, властивого класичному фемінізму, розуміння «гендеру» як соціального конструкта, оскільки у ньому виявляються «втраченими» характеристики сексуальності і «тіла». Батлер пропонує нове трактування співвідношення сексуальності, статі і гендеру у сучасній феміністичній теорії. «На противагу концепції сексуальності як свого роду «вираження» гендеру в цій ситуації ми розуміємо сам гендер як зібраний якраз із того, що залишається у сексуальності неартикульованим» – пише Батлер (Батлер Д., 1998). У класичних теоріях виключають можливість фіксації такої характеристики у структурі суб'єктивності, як сексуальність, що обмежує структуру жіночої суб'єктивності.

У книзі «Тіла, які означають» Батлер пише про суперечливий статус поняття «гендер»: у ньому не може бути і не повинно бути якоїсь фіксованої «істини», як це часто передбачають феміністські ідеологи і теоретики. Гендер не є ні психічною істиною, зведеною до «внутрішнього» чи «прихованого» у структурі суб'єкта, ні виявом поверхневих суб'єктивних характеристик. Поняття «гендер», на думку Батлер, визначають як гру між психікою і зовнішнім проявом. Однак це така «гра», яка регулюється владним гетеросексистським дискурсом, хоча і не зводиться до нього. У такому трактуванні гендеру Батлер аналізує дихотомію гомосексуальне/гетеросексуальне у сучасному дискурсі сексуальності як дискурсі влади. Дискурс гетеросексуальності є владним і редукувальним щодо «гомосексуальної суб'єктивності». Дослідниця визначає цю

дихотомію як логічну схему розуміння суб'єктивності і чоловіків, і жінок, незважаючи на те, що є лесбійським феміністичним теоретиком. Маскулінне і фемінне як основні у традиційній культурі гендерні характеристики суб'єктивності, на думку Батлер, формуються через визначений владний механізм, який вона означає як механізм «меланхолійної ідентифікації», тобто через конструкцію «меланхолійного гендеру» (Батлер Д., 1998). Головним у цій конструкції суб'єктивності є, за словами Батлер, «відмова бажати і жертвування бажанням»: під бажанням розуміють традиційне психоаналітичне бажання втраченого об'єкта, коли у якості «ідеального» прикладу втраченого об'єкта бажання є гомосексуальний об'єкт. Відомо, що ключовим почуттям щодо втраченого об'єкта бажання у традиційному психоаналізі є почуття і механізм меланхолії. Тому Батлер використовує поняття «меланхолійного гендеру» або «меланхолійної ідентифікації». Вона розкриває основний парадокс у фройдівському механізмі меланхолії як основному почутті щодо втраченого об'єкта. Батлер пояснює, що втрата не була визнана і не визнається зараз як втрата. Іншими словами, мова йде про заперечення втрати: «я не любила її і не втратила її» для жінки і «я не любив його і не втратив його» для чоловіка. Головним, як зазначає Батлер, у фройдівському механізмі меланхолії є переведення реальних характеристик утраченого об'єкта на рівень символічного. «Якщо втрати при меланхолії індивід уникає, це ще не означає, що вона для нього зникає», – зазначає Батлер. На її думку, втрата переводиться на символічний рівень, у результаті виключений об'єкт бажання (гомосексуальний об'єкт) через механізм «меланхолійної ідентифікації» стає внутрішньою, прихованою частиною суб'єктивності, приймаючи при цьому форму «радикально іншого» щодо загальної гетеросексуальної суб'єктивної структури. При цьому ідентифікація містить як заборону, так і бажання, і втілює не допущену до переживання втрату гомосексуального об'єкта.

Чоловік, який наполягає на цілісності своєї гетеросексуальності, буде стверджувати, що він ніколи не любив іншого мужчину і ніколи

не втрачав його. Така любов, прив'язаність підпадають під подвійне заперечення – не любив і не втратив. Це «не-не» і формує гетеросексуальний об'єкт – ідентичність, яка ґрунтується на відмові визнати прив'язаність і, відповідно, на відмові пережити її (Батлер Д., 1998). Отже, батлерівське визначення гендеру, яке ґрунтується на логічних визначеннях, ускладнюється і доповнюється тезою про те, що гендер створюється як ритуалізоване повторювання набору конвенцій «примусової гетеросексуальності», причому щодо створення жіночого гендеру, то мова йде про більш видовищний гендер. Тому, на думку Батлер, тим більш амбівалентними у сучасній феміністській теорії виявляються всі стратегії за твердженнями тієї чи іншої стабільної гендерної ідентичності. Більше того, виявляється, те, що, за словами Батлер, у традиційній гендерній конструкції з найбільшою очевидністю перформативно представлене як «гендер», взагалі є знаком і симптомом тотального невизнання і відмови.

Поняття «queer» Батлер намагається тлумачити як певну додаткову щодо традиційної сексуальності суб'єктивну характеристику чи сутність, визначаючи характеристику queer також у межах перформативної структури суб'єктивності. Іншими словами, конструкцію queer-ідентичності Батлер також розуміє не як унікальну ідентичну структуру залежно від дії ефектів влади – сил придушення і супротиву, їх стабільності і варіативності. Тому дискурс queer, на її думку, функціонує у сучасній культурі не як романтизований дискурс, а як практика, метою якої є «присоромлення суб'єкта через найменування, означування». Інакше кажучи, створення суб'єкта через практики сорому. Такий тип дискурсу Батлер означає як «гомофобний» і нагадує про репресивні механізми виключення у сучасній культурі.

На основі цих теоретичних тез неможливо вважати, що практики самонайменування queer-суб'єктів, прийняті сьогодні як провідні політичні queer-практики у Північній Америці, здатні позбавити їх від впливу дискурсу влади і протиставляти queer-ідентичність традиційній, маркованій владою і з дотриманням її законів. Queer-

ідентичність створюється владою, як зазначає Батлер, тільки іншими способами – не через дискурс норми, а через дискурс сорому.

3.3 Жіноча суб'єктність у теорії Люсі Ірігаре

Теоретичні перспективи дослідження гендеру Люсі Ірігаре і Юлії Крістевої

Ірігаре (Irigaray) Люсі (р.н. 1930) – французська феміністка, психоаналітик і філософ. Народилася у Бельгії, у 60-х роках переїхала у Францію, де займалася психологією, психоаналізом і філософією. У 1970-1974 викладала в університеті, досліджувала зв'язок між мовою і психікою у дусі ідей Ж. Лакана і Ж. Дерріда. Вивчала взаємозалежність між пануванням чоловіків у західній культурі й ідеями психоаналізу і філософії, критикувала фалоцентричні орієнтації психоаналізу З. Фройда, шукала шляхи подолання репресивності жіночого лібідо. Намагалася підсилити феміністичні концепції і позиції різними психоаналітичними ідеями. Досліджувала напрями культурного розвитку і відображення проблем сексуальності у сучасній науці, практикувала психоаналітичну терапію, приділяла значну увагу вивченню стосунків «мати – син». Автор книг «Сприйняття іншої жінки» (1974 р.), «Цей не одинокий секс» (1977 р.) і статей із психоаналізу, філософії і лінгвістики.

Юлія Крістева (р.н. 1941) – болгарка за національністю, феміністка, психоаналітик і філософ. Як і Ірігаре, репрезентує взірці європейської феміністської теоретичної думки і феміністичної філософії. Обидві дослідниці послуговуються у своїх теоретичних інтерпретаціях працями одних і тих же авторів – Лакана і Дерріда, однак відображають два найбільш відмінні методологічні підходи як до практики, так і до теорії фемінізму. Якщо Ірігаре найбільше відома як теоретик концепції сексуальних відмінностей і в цьому теоретичному контексті вона намагається ствердити поняття жіночої специфічної автономії і суб'єктивності (жіноча специфічна сексуальність) через реконструкцію класичних культурних репрезентацій фемінності, то Крістева через дослідження репресованих семіотик стверджує поняття «жіночого» як у жіночих,

так і у чоловічих практиках одночасно – тобто фактично деконструює основне для теорії Ірігаре поняття «сексуальних відмінностей». І якщо Ірігаре відстоює концепцію сексуальних відмінностей, то, за словами Елізабет Гросс, Крістева відстоює концепцію сексуальних подібностей (Grosz E. *Sexual Subversions: Three French Feminists*. Sydney: Allen & Unwin, 1989, p. 102). Не випадково Крістева ніколи свідомо не асоціювала себе з феміністською філософією, у той час як Люсі Ірігаре символізує сьогодні у феміністичній теорії основний теоретичний проект з обґрунтування унікальної структури жіночої суб'єктності.

Загальні теоретичні позиції філософських проєкцій Л. Ірігаре і Ю. Крістевої:

1. Інтерес до нових репрезентативних практик виразності, який традиційно асоціюється з феноменом жіночого у культурі, в особливостях акцентування параметрів матеріального/материнського.

2. Увага до доедипальної фази психічного розвитку людини.

3. Концептуалізація суб'єктивного досвіду тілесності як досвіду *jouissance* (насолоти) у термінах психоаналітичної теорії з метою уникнення біологізму й есенціалізму у традиційному філософському трактуванні суб'єктивності і водночас відмова від традиційного, зокрема лаканівського, психоаналізу.

Відмінність теоретичних позицій:

1. Філософський проєкт Юлії Крістевої обмежується психоаналітичним дискурсом, тоді як Люсі Ірігаре у процедурах «міметичного відтворення» свідомо «змішує» різні методи аналізу, використовуючи одночасно з методологією психоаналізу філософські моделі і методи Дерріда, Хайдеггера і Ніцше.

2. Юлія Крістева критикує концепцію ідентичності і фемінізм як теоретичний філософський проєкт за використання ідентифікаційних моделей в аналітиці жіночої суб'єктивності, на противагу традиційним моделям ідентифікації розміщуючи всередині структури суб'єктивності поняття «відмінності» з метою її плюралізації. У той

час як Ірігаре використовує поняття «відмінності» насамперед для опису відмінностей однієї статі від іншої.

3. Ставлення Люсі Ірігаре до психоаналізу, на відміну від ставлення Крістевої, амбівалентне: з одного боку, вона використовує психоаналітичну теорію як основний засіб для деконструкції символічного порядку патріархальної культури, а з іншого – психоаналіз як метод є ключовим об'єктом її критики.

Жінка як «кастроване інше»

У сучасній культурі поняття «жіноче», на думку Люсі Ірігаре, усвідомлюється та існує тільки завдяки маскулінім дискурсивним моделям, на противагу чоловічому, і визначається виключно за допомогою традиційного чоловічого дискурсу: наприклад, як його дзеркальна рефлексія (Irigaray L., 1985, С. 150-152). У загальній дискурсивній картині пріоритету чоловічого лібідинального бажання над жіночим «жіноче», як зазначає Ірігаре, може бути представлене тільки через дискурсивний акт насилля, що редукує жіноче до «внутрішньої» характеристики чоловічої самототожності. Навіть сексуальна бінарна поляризація детермінована не логікою відмінностей, а логікою тотожності (Irigaray L., 1985, С. 68-85). У класичному психоаналізі жіноча суб'єктивність і сексуальність концептуалізуються тільки трьома можливими шляхами через співвідношення з чоловічими моделями суб'єктивного розвитку:

1) у доедипальний період дівчинка визначається Фройдом як «маленький хлопчик»;

2) жіноче лібідо за своєю природою визначається як маскуліinne незалежно від того, на який об'єкт – чоловічий чи жіночий (навіть якщо жіночий) – воно спрямоване;

3) жіноча сексуальність трактується за фалічною моделлю (Irigaray L., 1985, С. 38-39). Тому уже в доедипальний період дівчинку у класичному психоаналізі розглядають як ідентичну хлопчикові. Едипів комплекс перетворює цю фундаментальну ідентичність у негацію: дівчинка починає сприймати себе не сама по собі, а як дещо протилежне хлопчикові через кастрацію, тобто відсутність чогось.

Така відсутність визначається щодо ідеального суб'єкта як чоловічого фалічного суб'єкта. На відміну від чоловічого фалічного суб'єкта жіночий «кастрований» суб'єкт може сприйматися тільки як бажаний – тобто нездатний до самостійного бажання. Жінка у такому дискурсі трактується як «додаткова» щодо чоловічої позиції, набуваючи при цьому характеристик нарцисизму, мазохізму і ексгібіціонізму у класичному психоаналізі і традиційній культурі (Irigaray L., 1985. С. 38-39). Тому власний філософський проект Люсі Ігігаре полягає у феміністській деконструкції класичного психоаналізу: вона намагається деконструювати фалоцентричну конструкцію жінки як «іншого» чоловіка і водночас створити засоби, за допомогою яких жіноча специфічність може бути виражена в автономних тлумаченнях. Тому феміністський підхід Ігігаре вимагає перегляду процесів соціалізації у культурі і реорганізації соціальних практик репрезентації, зокрема реорганізації мови.

На думку Ігігаре, необхідно зруйнувати фалоцентричний статус жінки у культурі, коли жінка функціонує тільки у якості об'єкта присвоєння чи обміну чоловіків, оскільки така система не здатна зрозуміти жінку у жіночо орієнтованих термінах. Тому необхідно шукати «залишки» жіночого еротизму і жіночої сексуальності, тобто автономної суб'єктивності, у культурі, які не вкладаються у межі патріархальних культурних норм. На її думку, жінок і жіноче необхідно інакше представити, ніж у фалоцентричних термінах: створити власну і незалежну генеалогію жінок. При цьому перегляд жіночого і фемінного у незалежних від чоловічої культури поняттях вимагає, як зазначає Ігігаре, реорганізації сексуальної, лінгвістичної соціосимволічної системи. Виділяють основні стратегічні напрями феміністського проекту Люсі Ігігаре:

- 1) культурний аналіз репрезентацій материнського у культурі і стосунків мати/дитина за межами чоловічого авторитету і влади;
- 2) адекватні репрезентації і конструкції автономної жіночої суб'єктивності, сексуальності, тілесності і морфології (Irigaray L., 1985, с. 167).

Жіноча сексуальність у системі «генеалогії жінок»

У феміністському проекті Л. Ірігаре фемінність тлумачиться як функція жіночого бажання – жіноче лібідо. Жіноче лібідо, як зазначає Ірігаре, треба розглядати не з точки зору Фрейда, – як відсутність його чи недостатність, а в інших термінах. Вона доводить, що патріархальне придушення жіночого лібідо у традиційній культурі спонукає нас забувати про його сутнісну множинність і гетерогенність. І тільки жіночий спосіб існування і мовного застосування здатні репрезентувати нерепресоване лібідо, яке не піддається традиційним гендерним маркерам. Жіноче лібідо, як зазначає автор теорії, аутоеротичне і плюральне; чоловіча сексуальність концентрується на одному об'єкті бажання – пенісі, жіноча сексуальність реалізується через численні сексуальні коди й органи. Отже, традиційне поняття сексуальності є дискурсивно недоречним щодо жіночої реальності, а тому не може її репрезентувати. Вона описує сексуальність, тілесність через соціолінгвістичні конструкції. Чоловіче чи жіноче тіло завжди закодоване у соціальних термінах: чоловіче закодоване як фалічне, а жіноче – як пасивне і кастроване (Irigaray L, 1993, с. 58). Тому Ірігаре відмовляється розглядати конструкцію тіла у термінах анатомії, однак пропонує розглядати конструкцію тіла у термінах морфології: у соціальних і психічних значеннях. Образ жіночої сексуальності, запропонований Ірігаре, містить множинність, невизначеність, флюїдність і ексцесивність і є «залишком» насолоди, який залишився непрезентованим у фалічній лібідонозній економії. Авторка теорії зазначає, що не існує якогось «істинного» опису жіночої суб'єктивності, її функція полягає в тому, щоб «перевернути» домінантні чоловічі концепції жіночої сутності і репрезентацій жіночого у культурі. При цьому, як зазначає Елізабет Грос, Ірігаре мислить не за логікою з'ясування сутності поняття, а щоб перервати чоловічі рефлексивні моделі. Отже, жіноча сексуальність у тлумаченнях Ірігаре не зводиться до єдиної ідентичності, однієї локалізації, одного органа. Жінка, за словами Ірігаре, «завжди більше,

ніж одне». Така конструкція суб'єктивності не вимагає нічого зовнішнього для свого означення і задоволення. Вона передбачає децентралізацію фалоса й експлуатацію будь-яких інших тілесних зон, а значить, і відкриття нових тілесних, жіночих просторів у культурі.

«Генеалогія жінок» і материнсько-дочірні стосунки

На відміну від феміністок Сімони де Бовуар чи Суламіф Файерстоун з їх вимогами звільнити себе від материнства, яке, на їхню думку, слугує тільки інструментом біологічного, інструментального трактування жінок, Ірігаре пропонує переглянути традиційну концепцію материнства, а саме ті стосунки матері і дитини/дочки, які у класичному психоаналізі піддаються репресії в результаті патріархальної соціалізації людини. Як відомо, дочка повинна в цих стосунках придушити своє ставлення до фалічної доедипальної матері та ідентифікуватися з кастрованою матір'ю – безсилим репрезентантом символічного батька. Ірігаре пропонує позитивну культурологічну концепцію материнства, у якій вона стверджує, що для опису материнсько-дочірних стосунків не можна використовувати змагальну лексику і приписувати культурі лише два образи материнства – жертвний (жертвне ставлення до дитини) або холодної матері, яка не додає дочці уваги, тепла, турботи.

Ірігаре намагається тлумачити жінку як «іншу» – не відмінну від чоловіка, а суттєво відмінну від чоловічого трактування поняття «інший» узагалі у традиційній культурі. Саме у такому сенсі Ірігаре розглядає стосунки матері і дочки. Вона зазначає, що дочка не має материнського образу як основного для своєї ідентифікації і не має можливості позитивно оцінити материнську сексуальність та ідентичність – вона повинна просто замінити її, «викреслити» свою активну любовну позицію до матері і зайняти нарцисичну пасивну позицію як об'єкт любові, увійшовши у простір сексуального обміну. Крім того, мама дає дочці не тільки догляд, але й мову, на основі якої створюються стосунки між двома жінками.

«Генеалогія жінок» – це водночас, на думку Ірігаре, мова і задоволення, подібність і відмінність, текстуальність і сексуальність, простір, у якому жінка не є мовчазною. Це обмін (водночас мовний), але обмін без вини, втрат і сумнівів. Саме такий простір репрезентує нову «генеалогію жінок», у якій ідентичності матері і дочки заперечують бінарні поляризації й опозиції патріархального порядку культури. Тому феміністська теорія і феміністські практики спрямовані на те, щоб виокремлювати із загального порядку культури описану Ірігаре «генеалогію жінки».

Істерія: значення для «генеалогії жінки»

Ірігаре піднімає питання ресурсів жінки у патріархальній культурі, які необхідні їй, щоб артикулювати власний досвід і переживання. Вона вбачає їх у здатності критично осмислювати і вміти використовувати патріархальний дискурс, який водночас визначає і стримує її, оскільки він через використання традиційних дискурсивних технік забезпечує їй можливість «підриву» і заміщення патріархальних цінностей. Такою жіночою технікою «обертання» патріархального дискурсу, на думку Ірігаре, може бути істерія (Irigaray L., 2002, с. 137–142).

У Фройдівській концепції істерії йдеться про те, що істерія виникає тоді, коли не задоволене бажання суб'єкта. Фройд веде мову про таку жіночу істеричну рису, як фригідність. Проте, як зазначає Люсі Ірігаре, у фройдівському трактуванні фригідності мова йде про жіноче бажання, яке інтерпретується у патріархальних термінах – відмова від сексуального задоволення. Фригідність, на думку Ірігаре, відмова не просто від сексуального задоволення, але й специфічного, генітального й оргазмічного задоволення, метою якого є оргазм. Тому приписувана жінці патріархальною культурою фригідність є ніщо інше, як жіноче доєдипальне задоволення, що не вписується у концепцію оргазму. Найбільш близькою до специфічного жіночого типу задоволення є форма істерії як жіночого неврозу. Таким чином, стверджує Ірігаре, жіноча істерія є специфічною формою жіночої активності: через істерію жінка протестує проти трактування її як

пасивної у культурі. За допомогою істерії жінка заперечує свою кастрацію й активно реалізує себе за допомогою своїх симптомів. Це видно, як зазначає Ірігаре, на прикладі фрейдівської Дори, яка, будучи лиш на перший погляд фригідною, водночас є дуже звабливою і сексуальною для пана К.

Отже, іншими словами, істерія може розглядатися як жіночий супротив традиційним феміністським вимогам. Жіноча істерія, на думку Ірігаре, це активна відмова від гетеросексуальності, прагнення повернутися до ностальгійних часів доедипальних, гомосексуальних стосунків із мамою. Істерична відмова від пасивності гетеросексуальних стосунків, на думку Ірігаре, проявляє спрямовану проти узгодженої з соціальними нормами традиційної жіночої позиції активності й інтенсифікацію через численні і різні симптоми. Істерична жінка надіється, що вона не кастрована, і дійсно замінює свої фалічні атрибути іншими частинами тіла, які набувають сексуалізованості, наприклад, як горло у Дори. При цьому істеричка артикулює тілесний тип дискурсу, у якому симптоми промовляють замість неї. Суть жіночого істеричного дискурсу в тому, що істеричка через свої симптоми імітує органічний безлад, узгоджуючи не з тілом, а з його окремими частинами. Таким чином, істеричка, на думку Ірігаре, через свої симптоми вступає у стосунки зі своїм тілом і його специфічними задоволеннями. Вона ніби копіює ті очікування чоловічої культури, яких від неї вимагаються, при цьому задовольняючи не їх вимоги, а свої власні.

Таким чином, у філософському аналізі Ірігаре фігура істеричної жінки є центральною у стратегії «обертання» логіки фалоцентризму. Адже істеричний симптом – це реакція, яка виникає у суб'єкта (жінки) у відповідь на атаку зі сторони Іншого, бо Інший порушує ідентичність суб'єкта. Жіночий істеричний симптом і є за своєю суттю захисною реакцією суб'єкта на акт зваблення з боку Іншого.

Концепція жіночої мови

Люсі Ірігаре пише, що не хоче створювати нову жіночу мову. Її завдання полягає в тому, щоб утилізувати чинну систему значень для

подолання опозиційних та ієрархічних структур фалоцентричного тексту. У традиційній мові вона хоче віднайти можливості для амбівалентного і матеріалістичного конструювання тексту. Дослідниця стверджує, що патріархальна мова, яка позиціонує себе як нейтральна, універсальна, насправді створена відповідно до чоловічих інтересів. Втрачаються всі характеристики так званої нейтральності цієї мови, якщо поставити запитання про сексуальні показники вимови: хто говорить? кому? в чийх інтересах? Переважно говорять чоловіки – жінкам (чоловіки-вчені, чоловіки-філософи, чоловіки-письменники). Жінки залишаються об'єктами сприйняття й інтерпретації, джерелом метафор, образів, необхідних для створення дискурсу, придатних для вимови, але відділені від позиції суб'єктів-творців. Говорити як жінка, на думку Люсі Ірігаре, означає заперечувати монологізм традиційної дискурсивної домінації. Мова, яка розглядає себе як повністю зрозуміла, здатна до формалізації у термінах логіки у формі аксіом, дедукцій, теорем, яка прагне звести множинність значень до одного, аналогічна, на думку Люсі Ірігаре, едипальній чоловічій сексуальності, у якій вся множинність сексуальних задоволень зведена до одного органа/значення. Така мова зведена до маніпулятивного контролю «суб'єкта-знавця» і є мовою, позбавленою будь-якої гри чи задоволення. Щоб ствердити незалежність «інакшості» жіночого задоволення і сексуальності на іншому боці утилізованого оргазму і мови, необхідно, вважає Ірігаре, покласти край контролю покарання і чоловічим самодефініціям у культурі. Для цього у мовних жіночих стратегіях необхідно насамперед виходити із «ситуації дзеркала», яка поділяє світ на суб'єкт і об'єкт. Основним логічним ходом у мовній стратегії Ірігаре є те, що вона не дає спекуляцій про те, чим повинна бути жіноча мова, але називає, чим вона не повинна бути: вона не повинна ґрунтуватися на фалоцентризмі – сингулярних значеннях, ієрархічній організації, полярних опозиціях тощо.

3.4 Соціологічні теорії гендеру

Із появою постструктуралістських ідей та ідей постмодернізму, що відображають новий стиль філософського мислення, який ґрунтується не на пошуках традиційних альтернатив (протиставленні загального й одиничного, індивідуального і суспільного, старого і нового, чоловічого і жіночого), а на визнанні множинності, відмови від альтернативності, стало можливим говорити про новий предмет, який раніше був прихованим, і представляти його абсолютно по-новому. Таким новим предметом дослідження стає гендерно означений індивід, становлення якого відбувається у конкретних соціально-історичному та культурно-ситуаційному контекстах. Причому не стать, а соціум виступає основним об'єктом аналізу у його впливі на формування гендеру людини, її досвіду, включеного у систему соціальних очікувань і приписів, що і визначає здатність до самоідентифікації та зіставлення себе з абстрактним ідеальним носієм якостей «справжнього» чоловіка чи жінки. Тому важливим завданням є розкриття механізмів конструювання гендеру особистості (Заграй Л., 2012).

Із появою ідей соціального конструктивізму у тлумаченні гендеру стало можливим розрізнити стать як категорію біологічну, стать як соціальну категорію, яка позначає показники соціальних статей, і гендер як постійно створювану категорію у певному контексті, що постійно конституюється і відтворюється у комунікативних ситуаціях. На нашу думку, саме соціальний конструктивізм є тією методологією, яка найбільш переконливо дозволяє говорити про існування гендерного досвіду людини та створює можливості для розкриття механізмів його конструювання у різних групах, культурах, спільнотах, субкультурах. Представники соціального конструктивізму відстоюють думку про те, що уявлення про маскуліність та феміність мають штучне походження, створюються та легітимізуються соціальними інститутами, завдяки інтерпретації людей. У процесі соціальної взаємодії особистість засвоює створені у певному контексті моделі маскуліності,

фемінності. Іншими словами, вона набуває досвіду бути і здаватися іншим чоловіком чи жінкою, тим самим закріплюючи та підтверджуючи гендерні схеми, типові для певної спільноти, культури (Заграй Л., 2012).

Виділяють кілька сучасних теорій гендеру: 1) гендер як стратифікаційна категорія; 2) гендер як культурна метафора; 3) соціально-демографічна теорія або «хибна теорія»; 3) теорія соціального конструювання. Кожна з цих теорій розрізняє поняття «стать» і «гендер». Специфіка їхня полягає у визнанні біологічної, соціокультурної чи соціально-конструктивістської зумовленості гендерних відмінностей. Для психологічних досліджень найбільш переконливим є третій підхід у тлумаченні гендеру, в межах якого гендер інтерпретується як соціальна конструкція.

Розуміння гендеру як структури, процесу дозволяє вести мову про існування соціокультурного досвіду, експектацій щодо того, якими повинні бути чоловіки, жінки, що від них очікує соціум (Заграй Л., 2012). Теоретики цього напрямку ретельно досліджують соціальну технологію формування гендерних ролей, того, як формується гендерна свідомість та досвід через різні соціальні інститути, мистецтво, науку, повсякденність. Гендер ієрархізує соціальні відносини та ролі чоловіків і жінок, передбачає комплекс механізмів чи технологій, які визначають суб'єкт як чоловічий чи жіночий тип у процесі нормування і регулювання того, якою повинна стати людина відповідно до експектацій суспільства. Отже, гендер є різновидом ідеологічних відносин. Іншими словами, гендер розглядають як процес, який конструює соціально-нормативний суб'єкт через побудову відмінностей за статтю, расовими, класовими чи етнічними відмінностями. Тому поняття гендеру не є природним чи заданим – це процес створення і відтворення інститутів, значень, ідентичностей. У той же час він має систематичний характер із певною логікою, залежить від культури і соціального контексту, від специфіки гендерних відносин у різних суспільствах, у різні історичні

періоди, в різних етнічних групах, соціальних класах, спільнотах і поколіннях.

Основне положення теорії гендеру у межах соціального конструктивізму полягає в тому, що відносини між статями соціально сконструйовані. Прихильники цієї теорії (К. Герген, І. Гофман, Д. Зіммерман, Дж. Лорбер, Р. Коннел, К. Уест, С. Фаррел та ін.) піддають сумніву той факт, що відносини між статями, різний їхній досвід є дериватами належності до біологічної статі, що все соціальне – біологічно фундоване і повинно вважатися природним і нормативним. Тим самим вони критикують аісторизм та есенціалізм (сутнісну незмінність) досвіду. Крім того, соціальний конструктивізм опонує статево-рольовому підходу, який протиставляє гендер статі як культурне – біологічному. Теза про те, що «жінкою народжуються», що гендер є корелятом статі, в основі якого знаходяться біологічні характеристики, які є визначальними у засвоєнні гендерних схем культури, зазнає критики.

У контексті розрізнення статі і гендеру вважається, що гендерна константа формується у дитини у 5-річному віці, подальша соціалізація полягає лише у збагаченні базової ролі відповідними досвідами, через що гендерна константа відтворюється і закріплюється, гендерна ідентичність стає особистим атрибутом, який фіксується і залишається незмінним. Як зазначає О. Здравомислова, у цьому сенсі гендерна константа може бути уподібнена до біологічної статі. Якщо гендер досягнутий до п'ятирічного віку і надалі уже не змінюється, то він функціонує як аскриптивний статус.

Із позицій соціального конструювання гендеру і стать, і гендер є статусами, що досягаються соціально. Біологи та ендокринологи, які вивчають гормональну систему людини, мають сьогодні надзвичайно складну картину «статі». Жіночу і чоловічу статі більше не розглядають як дві протилежні категорії. Стать скоріше сприймають як континуум, складений із хромосомної та гормональної частин.

Соціальний конструктивізм є тією теорією, на основі якої концептуалізуються відмінності між різними категоріями чоловіків та жінок. Основне завдання полягає у здійсненні аналізу значень, які приписуються відмінностям чоловічого і жіночого у різних контекстах.

На відміну від біологічного детермінізму, соціальний конструктивізм постулює, що статеві ролі сконструйовані, і відстоює парадоксальну для есенціалістів тезу: і чоловіками, і жінками не народжуються, чоловіки і жінки як представники певної статі чи гендеру поступово створюються. Не існує ні жіночої, ні чоловічої сутності: біологія не є долею ні для чоловіка, ні для жінки, немає заданого з самого початку і назавжди визначеного жіночого/чоловічого – наперекір пропозиції «здорового глузду». Все чоловіче і жіноче, молоде і старе створене у різних контекстах, має різні обличчя і наповнене різним змістом досвіду і смислами.

Категоризація індивіда за ознакою статі і гендеру дає можливість дослідникам вийти за межі інтерпретації статі як біологічної данності, як константи. Статеві ролі не приписані від народження, а конструюються, створюються самою особистістю. Причому від самого початку не існує вродженої і назавжди визначеної чоловічої чи жіночої сутності особистості. Як зазначає В. Ільїн, люди самі вибирають комплекси фізичних маркерів, за допомогою яких проводять межу між чоловічою і жіночою статтю. Ці ознаки перетворюються в соціальні факти, проходячи через свідомість людей, сортуючи їх на «значущі» і «незначущі». У результаті одні ознаки відбираються, інші ігноруються. Таким чином, межа фізичних статей є соціальним конструктом, оскільки створюється на основі класифікацій і відбору фізичних характеристик. У цьому значенні навіть статеві органи, за якими в перші хвилини життя індивіда відносять до тієї чи іншої статі, є не тільки біологічним, але й соціальним конструктом, маркером, який має певні соціальні смисли.

У соціальному конструктивізмі гендер мислиться як результат повсякденних взаємодій, які вимагають постійного виконання і підтвердження, він не досягається раз і назавжди як незмінний статус, а постійно відтворюється у комунікативних ситуаціях. Як зазначають американські феміністки К. Уест і Д. Зіммерман, процедура приписування статі постійно супроводжує повсякденну людську взаємодію. У випадку взаємодії людина спочатку намагається категоризувати свого співрозмовника, а коли це не вдається, вона відчуває незручність, невизначеність ситуації (West C. and Zimmerman D., 1991).

У ситуації невизначеності у процесі взаємодії виникає питання критеріїв віднесення тієї чи іншої особи до категорії статі. Коли людині вдається знайти критерії категоризації, комунікація відбувається. Якщо виникає проблема з ідентифікацією, комунікація дає збій (West C., Zimmerman D., 1991). Отже, категоризація за статтю є базовою практикою повсякденної взаємодії, вона часто є нерerefлексованим фоном для комунікації у всіх соціальних сферах, і тому уникнути її неможливо.

Соціальний конструктивізм пояснює процес конструювання категоріальної належності до статі на основі культурних конструктів. Гендерні відносини – це конструкт тієї культури, в рамках якої вони працюють. Соціальний конструктивізм на основі теорії драматургійного інтеракціонізму І. Гофмана тлумачить, як концептуалізуються контексти культури, звертаючись до аналізу мікроконтексту соціальної взаємодії. І. Гофман для пояснення таких механізмів уводить поняття гендерного дисплею. У комунікації один з одним обмін різного типу інформаціями супроводжується фоновим процесом створення гендеру – *doing gender*. За словами І. Гофмана, гендерний дисплей є основним механізмом створення гендеру на рівні міжособистісної взаємодії (Goffman E., 1967).

Використовуючи поняття гендерного дисплею, конструктивісти вслід за І. Гофманом стверджують, що гендерні відносини неможливо звести до виконання статевих ролей, що механізми гендеру більш

тонкі, і гендер не можна змінити платтям, зачіскою чи роллю, оскільки він зрісся з тілами агентів взаємодії (Goffman E., 1967). Дисплей – це різноманітність уявлень і виявлення чоловічого і жіночого у взаємодії. Гендерний дисплей як уявлення про статеву належність у взаємодії досить складний, і виконання його не може зводитися до окремих реплік, костюмів, антуражу тощо. Вся атмосфера – стиль, габітус (термін П. Бурдьє) – представляють дисплей гендеру. Бути чоловіком чи жінкою і проявляти це у дисплеї – означає бути соціально компетентною людиною, яка викликає довіру і вписується у комунікативні практики, прийняті у відповідній культурі (Goffman E., 1967).

Демонстрування дисплею – це насправді віртуозна «гра», орієнтована на партнерів по мізансцені; це гра, яка давно зрослася з життям «акторів» і уявляється гравцям та спостерігачам як природний вияв їхньої сутності. У цьому і полягає вся загадка конструювання гендеру – кожної хвилини беручи участь у «маскарадї» презентації статі, люди роблять це так, що гра за правилами видається природним виявом людського «Я». Доведенням того, що гендерний дисплей не є похідним від анатоμο-фізіологічної статі є те, що він не універсальний, а детермінований культурою та владними відносинами (Goffman E., 1967).

Різні суспільства, соціальні групи і навіть різні соціальні ситуації передбачають різні конвенційні форми гендерного дисплею. Як зазначає І. Гофман, гендерні самовияви є меншою мірою наслідком нашої статевої сутності, ніж інтерпретаційним зображенням того, що ми хотіли б виразити щодо нашої статевої сутності, використовуючи конвенційні жести. Наша людська природа дає нам можливість навчитися тому, як створювати і виділяти чоловічий чи жіночий гендерний дисплей, і «цією здатністю ми наділені завдяки тому, що є людьми, а не особами чоловічої чи жіночої статі» (West C., Zimmerman D., 1991, с. 76).

Для того, щоб зрозуміти, як конструюється гендерний досвід у межах соціального порядку, К. Уест і Д. Зіммерман пропонують

вийти за межі «гендерного дисплею» І. Гофмана й аналітично розрізнати три головні поняття: біологічну стать, приписування статі (категоризацію за статтю) і гендер (West C., Zimmerman D., 1991). Навіть коли гендерні дисплеї сконструйовані, а конвенційні самовияви можуть вибиратися виконавцями, те, як нас сприймають (особами жіночої чи чоловічої статі), лежить поза межами нашого вибору (West C., Zimmerman D., 1991, с. 199).

Біологічна стать – це сукупність біологічних ознак (геніталії, вторинні статеві ознаки, хромосомний набір), які є лише передумовою віднесення індивіда до тієї чи іншої біологічної статі. Приписування статі відбувається на основі використання критеріїв біологічної статі. Однак у повсякденності категоризація статі підтримується соціально заданими ідентифікаційними проявами (дисплеями), які вказують на належність до тієї чи іншої категорії за ознакою статі. Наявність чи відсутність відповідних первинних статевих ознак не гарантує того, що індивіда будуть відносити до певної категорії за статевою належністю. Про це свідчить описаний Г. Гарфінкелем випадок із Агнес, яка демонструвала «жіночий дисплей», щоб переконати оточення у своїй жіночій статевій належності, будучи насправді чоловіком. Як зазначають К. Уест, Д. Зіммерман, історія з Агнес виявляє те, що культура робить невидимим, а саме – самовиявлення гендеру (West C., Zimmerman D., 1991). Важливим є зауваження С. Кесслер і В. Маккені (1989), які зазначають, що геніталії конвенційно приховані від публічного огляду у повсякденному житті, тим не менше ми продовжуємо «спостерігати» світ двох природних нормальних варіантів статевої належності. Саме наявність презумпції того, що ці сутнісні біологічні критерії існують і знаходяться там, де вони повинні бути, і є основою для категоризації статі.

Грунтуючись на теорії Г. Гарфінкля, С. Кесслер та В. Маккені стверджують, що «чоловіче» та «жіноче» є культурними подіями, продуктами того, що вони називають «процесом атрибуції гендеру», а не просто сукупністю рис, поведінкових моделей чи навіть фізичних

якостей. Первинне приписування статі (при народженні) і реальна наявність сутнісних критеріїв для такого приписування (первинні і вторинні статеві ознаки) мають мало спільного з ідентифікацією категоризації статі.

Отже, поділ членів суспільства на вроджені категорії, наприклад, хлопчиків і дівчаток, відбувається соціально. Сам акт віднесення до категорії не вимагає однозначного набору критеріїв, яким повинен відповідати індивід, щоб ідентифікація була можливою, оскільки такі критерії ми часто сприймаємо на віру до того часу, поки у нас не з'являються причини не довіряти їм. Г. Гарфінкель доповнює, що якраз тоді, коли у нас є причина для сумнівів у тому, що ми бачимо, виникає питання про жорсткість критеріїв (Garfinkel Н. , 1967). Іншими словами, сприймають і категоризують за ознакою статі на основі ідентифікаційних дисплеїв суб'єкта. Саме у тому випадку, коли такий дисплей не забезпечує нас основами для категоризації, ми оцінюємо такі фактори, як тембр голосу, зачіска тощо, щоби визначити належність до категорії статі.

Ми не тільки хочемо знати, до якої категорії за статтю належать ті люди, з якими спілкуємося, але і вважаємо також, що інші демонструють нам свою статеvu належність настільки переконливо, наскільки це можливо. Доцільно розрізняти поняття «приписування категорії статі» і «гендер». Створення гендеру слід розглядати не просто як демонстрування дисплею, а як використання дискретних, чітко визначених стратегій поведінки, які можуть бути включеними у ситуації взаємодії для визнання мужності чи жіночності. Чоловік «створює» мужність тим, що пропускає у дверях першою жінку чи подає їй руку при виході з автобуса, а вона «створює» жіночність тим, що дозволяє це зробити. Однак створення гендеру організоване не зовсім просто. Щоб бути успішним, маркування чи демонстрування гендеру повинно відповідати ситуаціям, змінюватися і трансформуватися залежно від потреб ситуації. Конструювання гендеру полягає у керуванні ситуаціями так, що поведінка розглядається як гендерно відповідна чи, навпаки, гендерно не

відповідна (Заграй Л., 2012). Отже, конструктивісти визначають гендер як систему міжособистісної взаємодії, через яку створюється, стверджується, підтверджується і відтворюється уявлення про чоловіче і жіноче як базові категорії соціального порядку.

Конструювання гендеру відбувається на макросоціальному рівні суспільного життя. Гендер конструюється інституціями і насамперед стосується соціальних зв'язків, у рамках яких діють індивіди та групи людей. Саме тому гендер слід пояснювати як структурну характеристику суспільства. У кожному суспільстві існує свій гендерний порядок, гендерний режим, які визначають специфіку гендерного досвіду людини. В основі конструювання гендеру лежить теза, що структура не дана завчасно, а складається історично, тому існують різні способи конструювання гендеру, які відображають панування різних соціальних інтересів (Connel, R.W., 2005). Звідси випливає, що існуючі форми сексуальності є соціальними конструкціями, тому мужність і жіночність слід розглядати як історично мінливі структури.

Школи, офіси, фабрики, спортивні клуби тощо виступають прикладами гендерних режимів, що є частиною більших утворень – гендерного порядку суспільства, які також піддаються часовим змінам. Як зазначає Р. Коннел, зазвичай гендерні режими збігаються із загальним гендерним порядком, хоча можуть і відхилятися від нього. Це відхилення від домінантного гендерного порядку у суспільстві з боку певного гендерного режиму виступає важливим фактором зміни гендерного порядку, адже зміни часто розпочинаються лише в одній сфері суспільного життя і лише згодом переходять на іншу.

Гендерний порядок існує на рівні суспільства, гендерні режими – на рівні інституцій, а гендерні зв'язки – на рівні індивідів, груп та організацій. Не усі гендерні зв'язки стосуються взаємодій безпосередньо між чоловіками та жінками; деякі взаємодії відбуваються через посередництво, наприклад, ринку праці чи засобів

масової інформації. Окрім того, до гендерних зв'язків Р. Коннел включає також ієрархії всередині групи чоловіків чи жінок.

Існує чотири виміри гендеру, які визначають гендерні відносини: відносини влади, відносини виробництва, емоційні відносини, символічні відносини (Connel, R.W., 2005). Патріархальна влада проявляється не лише у прямому контролі чоловіків над жінками, а також опосередковано – через державу. У сучасній економіці розподіл праці на переважно чоловічу та жіночу вмонтований у процес економічного розвитку, в окремі продукти виробництва та послуги. Сексуальність (зокрема поділ на гетеросексуальні та гомосексуальні відносини) стосується емоційного складника людини. Суспільство наповнене символами, які мають гендерні значення. Гендерний символізм присутній у мові, одязі, жестах, фільмах тощо.

Дж. Лорбер пропонує нову парадигму гендеру – гендер як соціальний інститут (Лорбер Дж., 1993). Гендерна ідентичність із мікрорівня (де, згідно з Дж. Лорбер, вона постає як «індивідуальне відчуття гендерного/гендерної себе як працівника/працівниці і члена родини») поширюється також на макрорівень – рівень суспільних інституцій. Гендер є властивістю індивідів; гендерні особи, набувши своєї гендерної ідентичності, входять у суспільство, формуючи гендерні інституції.

Відповідно до типології, розробленої Дж. Лорбер, гендер як соціальний інститут і як індивідуальний статус має багато компонентів: гендерні статуси – соціально приписувані суспільством гендери, норми та очікування для закріплення їх через поведінкову, жестикуляційну, лінгвістичну, емоційну, психологічну заданість; гендерний розподіл праці – розподіл виробничої і домашньої праці між членами суспільства, які мають різні гендерні статуси; чим вищим є статус, тим більш престижною та цінною є робота і нагорода за неї; гендерні сімейні зв'язки, сімейні права та обов'язки для кожного гендерного статусу; гендерні сексуальні сценарії – нормативні зразки сексуального бажання і сексуальної поведінки для

кожного гендерного статусу; гендерні якості особистості – комбінації характерних рис особистості, модельованих гендерними нормами, відповідно до того, як носії різних гендерних статусів повинні поводитися та поводитися; гендерний соціальний контроль – формальні та неформальні схвалення й винагороди конформної поведінки та стигматизація, соціальна ізоляція, покарання і медичне лікування нонконформістської поведінки; гендерна ідеологія – виправдання існування гендерних статусів, надання їм різної оцінки у суспільстві; гендерні образи – культурні репрезентації гендеру, втілення гендеру в символічній мові та творах мистецтва, що репродукують і легітимують гендерні статуси; культура є одним з основних підтримувачів домінантної гендерної ідеології. Н. Лавріненко здійснено емпіричну перевірку запропонованої Дж. Лорбер типології (Лорбер Дж., 1993).

Отже, соціально-конструктивістська парадигма набула статусу основної методології у гендерних дослідженнях і, на нашу думку, дозволяє пояснити природу гендерних відмінностей, які конструюються соціалізацією, розподілом праці, системою ролей, сім'єю, засобами масової інформації, а також самим індивідом на рівні свідомості, прийняття, інтерналізації, інтеріоризації заданих суспільством норм і ролей. Люди конструюють гендерні відмінності і зумовлені ними системи панування і влади, втілюючи у своїх діях очікування, які пов'язані з їхнім гендерним статусом. Проявляти гендерні характеристики – означає створювати відмінності між хлопчиками і дівчатками, чоловіками і жінками, відмінності, які не є природними, сутнісними чи біологічними. Гендерна належність особистості – це те, що людина транслює постійно у ситуації взаємодії з іншими людьми.

Із точки зору соціального конструктивізму, гендер неможливо мислити як тільки соціальну роль. Ролі зазвичай ситуативні і в принципі зводяться до набору операцій. В одній ситуації роль може бути професійною, в іншій – сімейною тощо. Елементи гендерної ролі проявляються певною мірою при здійсненні інших ролей,

зокрема професійних. Наприклад, від жінки-лікаря ми очікуємо дещо інше виконання своєї професійної ролі, ніж від чоловіка-лікаря. Іншими словами, гендер особистості обумовлює контекст, якого набувають конкретні ролі, які вона виконує (Заграй Л., 2012). Не існує універсальної чоловічої чи жіночої ролі. Гендер є квазіроллю, яка пронизує всі інші рольові специфікації, є базовою ідентичністю, на яку нанизуються інші. У цьому сенсі гендер є категорією, подібною до етнічності, яка також зумовлює той контекст, який набуває конкретної ролі для особистості чи групи.

Гендер не зводиться і до сукупності психологічних рис, оскільки вони є похідними від існуючих уявлень, стереотипів, що вмонтовані у соціокультурний досвід спільноти, у якій перебуває особистість. Отже, тому гендер можна визначати як роль і сукупність психологічних рис, насамперед – як базову ідентичність.

На відміну від біодетерміністської парадигми, яка розглядає стать як полярний конструкт (маскуліність – фемінність), соціальний конструктивізм досліджує стать як мультифакторний конструкт. Цей підхід бачимо у працях Дж. Спенс, Р. Костнера, Дж. Аубе, І. Кона. Основною відмінністю мультифакторної моделі від біполярної є те, що гендерна ідентичність розглядається не просто як набір полярно протилежних рис маскулінності чи фемінності, а як більш складноорганізований конструкт. У рамках цієї теорії передбачено, що гендерна ідентичність особистості, крім маскулінних та фемінних властивостей, включає також і інші характеристики гендерної спрямованості: гендерні уявлення, стереотипи, інтереси, настанови, інтерпретативні схеми, концепти, моделі гендерної поведінки тощо (Заграй Л., 2012). Такі характеристики взаємопов'язані, оскільки представляють різні компоненти суб'єктивного досвіду, між якими існують як лінійні, так і нелінійні зв'язки. Наприклад, гендерні стереотипи, які є у соціальному досвіді особистості, можуть корелювати з поведінковими установками в одних ситуаціях і не корелювати в інших, а комплекс фемінних і маскулінних рис може

знаходиться у зворотньому зв'язку зі статево специфічними інтересами.

Такий підхід дозволяє розглядати гендерну ідентичність як багаторівневе складноорганізоване утворення, яке визначається суб'єктивним досвідом особистості і включає основний і периферійний комплекси характеристик. Аналіз гендерної ідентичності як багаторівневого утворення, мультифакторного конструкту (термін І. Кльоциної) дозволяє говорити про суб'єктивний досвід, який включає цілий комплекс характеристик.

Як зазначає Р. Костнер, індивідуальні концепції маскулінності чи фемінності закладаються у ранньому дитинстві і залишаються незмінними протягом життя. У більшості людей гендерна ідентичність відповідає біологічній статі. Почуття, яке лежить в основі належності до чоловічої чи жіночої статі, з'єднує основні компоненти психологічної статі. Якщо глобальна гендерна ідентичність залишається незмінною протягом життя, то цінності, риси особистості, інтерпретативні схеми, гендерні уявлення, стереотипи, схеми, моделі статево-рольової поведінки можуть змінюватися внаслідок вікових змін чи набутого життєвого досвіду. Іншими словами, гендерна ідентичність забезпечує особистості сталість, відчуття самототожності, визначається гендерним досвідом, який конструюється протягом життя.

Гендерна ідентичність як мультифакторний конструкт складається із численних складників, які нечітко зв'язані між собою, причому кожна із гендерних характеристик може мати свою історію конструювання. Маскулінні і фемінні характеристики органічно переплітаються з іншими компонентами соціальної ідентичності – етнічним, професійним, конфесійним тощо.

Аналіз сучасних робіт (С. Бем, Ш. Берн, М. Герген, К. Даукс, Б. Лотт, Р. Ангер, Дж. Маречек, І. Кльоцина, І. Кон, О. Здравомислова), присвячений вивченню проблем гендерної ідентичності у соціально-конструктивістському ключі, дозволяє виділити основні параметри мультифакторної моделі психологічної

статі: 1) існує не дві ідентичності (маскулінна, фемінна), а принаймні шість (натурали, геї, лесбійки, транссексуали, бісексуали, гомосексуали), хоча конструктивізм не пропагує їх появу, однак їхнє існування потрібно визнавати; 2) риси маскулінності та фемінності особистість може поєднувати у своїй ідентичності незалежно від статі, проявляти їх залежно від вимог ситуації. Наприклад, чоловік демонструє маскулінну поведінку, але проявляє фемінні інтереси, цікавиться методами виховання дітей; 3) основними детермінантами є не біологічні фактори, а соціокультурні, конструювання гендерного досвіду відбувається у певному соціокультурному контексті (етнічність, соціальний клас, місце і час проживання, належність до субкультури, спільноти тощо); 4) незмінною у часі залишається базова ідентичність – належність до певної статі, а характеристики ідентичності визначаються суб'єктивним досвідом і можуть змінюватися під впливом умов життєдіяльності та соціокультурних трансформацій; 5) гендерна ідентичність не представляє собою монолітну структуру, її компоненти переплітаються, можуть бути неузгодженими і суперечливими. Наприклад, жінка може мати виражену спрямованість і на сімейну сферу, і на професійну самореалізацію. Чоловік може бути вимогливим, строгим, безкомпромісним на роботі і чуйним, ніжним, турботливим удома з близькими (Заграй Л., 2012).

Таким чином, соціальний конструктивізм задає нові координати дослідження гендеру, гендерного досвіду особистості, особливостей його конструювання. Цей підхід створює можливості для дослідження механізмів формування та відтворення мужності і жіночності, гендерної культури, «створення гендеру» у буденності, а також способів формування знань про них. Крім того, соціальний конструктивізм залишає простір для концептуалізації змін соціокультурного досвіду, в якому зафіксовані гендерні схеми, що ускладнюють процеси самореалізації особистості (Заграй Л., 2012).

Сьогодні немає якоїсь однієї «теорії соціального конструювання», яка б могла повністю розкрити особливості

творення гендеру, гендерного досвіду особистості, немає і сформованих «конструктивістських практик», які б дозволяли однозначно робити висновок про механізми формування суб'єктивного досвіду чоловіків та жінок. Однак можна говорити про цілий ряд узагальнень, які містять наступні міркування:

- стать у контексті гендерного конструювання розглядають як категорію біологічну – безпосередньо дане поєднання геніталій, дородовий, підлітковий і дорослий гормональні набори;

- стать (sex) як соціальна категорія позначає показники соціальних функцій, які ґрунтуються на здатності до відтворення і рольовій взаємодії статей як продовжувачів роду тощо;

- гендер – категорія процесу: навчання, «входження» у роль, оволодіння поведінковими діями, які відповідають чи не відповідають певному гендерному статусу. Гендер як структура, особлива структура поведінкових моделей, схем, які чітко окреслюють чоловічий і жіночий досвід;

- гендер, стать і сексуальність є соціальними конструктами, створеними у соціально-культурному контексті. Сам факт гендерних відмінностей не стільки важливий, як їх соціокультурні інтерпретації, що визначають соціальну взаємодію.

Таким чином, спектр аналізу зміщується на гендерну детермінацію соціального конструювання статі. У такому випадку змінюється предмет дослідження: не стать, а соціум виступає основним об'єктом аналізу у його впливі на формування суб'єктивного досвіду статі, включеної у систему соціальних очікувань і приписів, що і визначає особистість в аспекті її здатності до самоідентифікації та зіставлення себе й ідеального носія якостей «справжнього» чоловіка чи жінки. Тому психологів цікавлять питання, як саме відбувається процес засвоєння соціокультурних схем, що визначають конструювання гендерного досвіду особистості.

Запитання для самоконтролю знань:

1. Назвіть основні ознаки постмодерністської теорії.
2. Як трактується гендер у постмодернізмі?
3. Дайте визначення поняттю «qweer-ідентичність».
4. Що таке перформативна ідентичність?
5. Які основні ідеї перформативної суб'єктивності?
6. Назвіть загальні та відмінні позиції у трактуваннях гендеру Ю. Крістєвої та Л. Ірігаре.
7. Яке значення істерії у генеалогії жінки на думку Л. Ірігаре?
8. Яка роль дочірньо-материнських стосунків у формуванні жінки?
9. Розкрийте тлумачення фемінності Л. Ірігаре.
10. Виділіть основні стратегічні напрями феміністського проекту Л. Ірігаре.

Література до розділу:

1. Введение в гендерные исследования: учебное пособие. ч. I / ред. И. А. Жеребкиной. Харьков: ХЦГИ, 2001. 699 с.
2. Жеребкина Ирина. Притиворечия в современном феминизме. URL : http://www.owl.ru/win/info/we_my/2000_sp/04.htm
3. Лорбер Дж. Пол как социальная категория. THESIS. 1993. № 6. С. 127-136.
4. Butler J. The Psychic Life of Power: Theories in Subjection. Stanford, California: Stanford University Press, 1997.
5. Braidotti, Rosi with Butler, Judith, "Interview: Feminism By Any Other Name" in differences, vol. 6, N 2-3, 1994, p. 27-58.
6. Connel, R.W. Masculinities. Berkeley: University of California Press. 2005.
7. Garfinkel H. Studies in Ethnomethodology. Englewood Cliffs (NJ): Prentice-Hall. 1967.
8. Goffman E. Gender Display // Studies in the Anthropology of Visual Communication. Vol. 3. 1976. P. 69-77
9. Irigaray L. The Way of Love. London. New York : Continuum, 2002.

10. Jane Flax. Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory. *Signs*, Vol. 12, No. 4, Within and Without: Women, Gender, and Theory (Summer, 1987), pp. 621-643.
11. Kristeva, J. *Strangers To Ourselves*. – New York: Columbia University Press, 1991.
12. Linda Alcoff. Cultural Feminism versus Post-Structuralism: The Identity Crisis in Feminist Theory: *Signs*, Vol. 13, No. 3 (Spring, 1988), pp. 405-436 Published by: The University of Chicago Press.
13. West C. and Zimmerman D. *Doing Gender // The Social Construction of Gender / Ed. by J. Lorber and S. Farrell*. Sage Publications. P. 13–37. 1991.
14. Wiegman “The Times We’re In: Queer Feminist Criticism and the Reparative ‘Turn,’” *Feminist Theory*, vol. 15 no. 1, 2014, pp. 4-25.

РОЗДІЛ 4 МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНДЕРУ: ФЕМІНІСТИЧНА ПЕРСПЕКТИВА

4.1 Феміністська гносеологія та феміністські дослідження.

4.2 Методи дослідження у фемінізмі: кількісні та якісні.

4.3 Тематичний аналіз у феміністичних дослідженнях

4.1 Феміністська гносеологія та феміністські дослідження

Основні ідеї епістеміологічної критики

У методології дослідження гендеру, як і у будь-якій науці, розрізняють епістемологію, методологію і методи дослідження. Епістемологія, чи теорія пізнання, – це інтерпретація суб'єкта й об'єкта пізнання, їх співвідношення, розуміння природи знання його критеріїв. Методологія – це сукупність прийомів дослідження, які застосовують у певній науці (Осипов Г. В., 1995. С. 390). Методологію розглядають як стратегію дослідження, яка є прийнятою у межах вибраної теорії пізнання. Вона знаходить вираження у виборі проблеми дослідження, постановки дослідницьких задач, дослідницьких технологій, визначає аналіз отриманих результатів і логіку інтерпретації даних. Методи дослідження – це методики, які застосовують для отримання даних. Вибір методів дослідження визначається методологією дослідження, гендерною теорією, яка розкриває і пояснює реальність гендеру. Феміністична теорія і дослідницька практика претендують на створення альтернативної методології і теорії пізнання.

У чому полягає сутність альтернативної методології? Феміністська методологія робить акцент на почуттях, бажаннях, інтересах суб'єкта, включеного у процес пізнання. Процес пізнання має локальний і контекстуальний характер, у якому неможливо ліквідувати почуття і зацікавленість, оскільки дослідник соціальної реальності не позбавлений суб'єктивності, своєї, можливо, імпліцитної зацікавленості у збереженні і відтворенні певної соціальної реальності.

На відміну від класичного соціального дослідження, у якому соціальну реальність розглядаєть як об'єктивну, а способи класифікації фактів залежать від природи речей, а не від досвіду, особливого складу розуму суб'єкта пізнання, феміністична критика стверджує, що соціальна реальність контекстуальна, сконструйована суб'єктом. Позитивістська методологія (позитивізм (лат. *positivus* – позитивний) – парадигмальна гносео-методологічна установка, відповідно до якої позитивне знання може бути отримане як результат суто наукового (не філософського) пізнання) маскує інтереси суб'єкта пізнання, приховуючи його емоційність, аксіологічну заангажованість. У радикальних варіантах феміністичної критики зазначено, що дослідник не може проникнути в об'єктивну реальність, оскільки процес пізнання зумовлений особистим і груповим досвідом (Stanley L, Wise S., 1993, С. 171). Феміністична критика ставить перед собою завдання деконструювати таку позицію, стверджуючи, що пережитий досвід знаходить своє перетворене вираження у створенні соціальної реальності, у позиції суб'єкта пізнання і у процесі соціального пізнання. Феміністки стверджують, що соціальні факти, теорії відображають досвід суспільного життя епохи андроцентризму, досвід дій і перетворень якої склався як маскулінний. Саме чоловіки займали ключові позиції у сфері політики і зайнятості. Суспільна сфера трактується як призначена для чоловіків навіть тоді, коли у ній беруть активну участь жінки (Pateman С., 1988). Досвід дослідника суспільства насправді є також досвідом чоловіка. Отже, позитивістська методологія відображає основні ідеї патріархального дискурсу, у якому зашифровані інтереси чоловіка середнього панівного класу. Тому усвідомлення гендерної специфіки сконструйованого соціального знання спонукає критиків до необхідності відмовитися від критеріїв наукової об'єктивності, запропонованої позитивістською методологією, і прийняти ідею щодо рамок дослідження, зумовлених досвідом суб'єкта пізнання. Такі рамки дозволяють вибирати предмет дослідження, формулювати завдання дослідження, понятійний

апарат, методи збору даних, аналізу та інтерпретації результатів дослідження.

Оскільки джерелом соціального знання, як зазначає Дюргейм, є відчуття, яке може бути суб'єктивним, то у природничих науках є правило щодо ліквідації чуттєвих даних. Соціальні факти повинні бути представлені об'єктивно і позбавлені індивідуальних проявів. Критеріями об'єктивності є повторюваність і постійність. Ознака, внаслідок якої факти класифікуються, може бути вказана всім, визнана всіма, і твердження одного спостерігача можуть бути проведені іншими (Дюркгейм Э., 1991. С. 439). У феміністичній критиці піддають сумніву критерії верифікації (надійності, валідності) соціального знання, постульовані у позитивістській методології. Нове знання, здобуте у феміністичному дослідженні, наділяє раніше не помічене буття контекстуальністю, індивідуальністю, іноді унікальністю. Крім того, феміністки дискутують із Е. Дюргеймом, який соціальне знання позбавляє від будь-якої ідеології і філософії. Вони стверджують, що ідеологія вмонтована у соціальну науку і її епістемологію. Саме тому підтвердження об'єктивності отриманого знання про соціальну реальність є відображенням панівного дискурсу, і цим підтвердженням підтримується існуючий порядок. Також феміністки доводять до логічного завершення ідею Е. Дюркгейма щодо соціологічного методу, суть якого у тому, що «соціальний факт можна пояснити тільки іншим соціальним фактом» (Дюркгейм Э., 1991. С. 526). Вони вважають, що саму соціологію потрібно розглядати як соціальний факт, і тоді необхідно аналізувати, як суспільство сконструювало цей соціальний факт і як відтворює себе у ньому.

Поняття «суб'єкта» і «об'єкта» пізнання у феміністичному тлумаченні: проблема їх співвідношення

У феміністичній критиці позитивістської методології відбувається переосмислення класичних уявлень про суб'єкт і об'єкт пізнання. Феміністки стверджують, що немає насправді абстрактного

суб'єкта. У поняття абстрактного суб'єкта вмонтована соціальна детермінованість позиції, причому вона представлена як норма, у якій зашифрований панівний чоловічий досвід, що відбиває фалоцентричний порядок. Замість категорії «суб'єкт пізнання» феміністки пропонують використовувати альтернативну категорію – «хто пізнає» (knower), яка в англійській мові є гендерно нейтральною. Феміністки критикують об'єктивність соціальних досліджень, оскільки у них проігноровано різний досвід, зокрема жіночий, завдання дослідження абстраговані від інтересів жінок. Такий підхід у дослідницькій практиці не дозволяє отримати цілісну інформацію про жіночий світ і концентрує увагу на чоловічому світі і досвіді. Так відбувається викривлення інформації у дискурсі, що відтворює порядок модерну. Наприклад, досвід дітонародження у соціології знаходить своє відображення у демографічній проблематиці динаміки народжуваності, тоді як досвід згвалтування, насильства є маргінальним для досліджень у традиціях класичної соціології (Oakley A., 1998, С. 707-731). Тому феміністична критика означає класичну соціологію як політизоване знання, позбавлене об'єктивності.

Феміністська деконструкція дозволяє робити висновок, що суб'єкт-об'єктні процеси пізнання є відносинами влади. У класичній методології відносини влади описують у категоріях панування і підпорядкування. Абстрактний суб'єкт пізнання тлумачать як такий, що діє у специфічному режимі, як насилля над іншим. На думку феміністок, суб'єкт завжди контекстуальний, і жінка, яка пізнає, – жінка зі своїм досвідом, відмінним від досвіду публічної сфери, – буде ставити інші запитання, використовувати інші методи й отримувати інші відповіді. Деконструкція позитивізму необхідна і неминуча, оскільки претензія на об'єктивність соціального знання не реалізована, ідеологічність і зацікавленість суб'єкта неминуча. Критика епістемологічних основ соціології передбачає не тільки негативну ідентифікацію, але й побудову альтернативної епістемології, методології і методу, виходячи за межі соціологічного

знання, претендуючи на міждисциплінарність. Слідом за розвитком феміністичної думки, феміністки звертаються до інтерпретації не тільки соціологічних фактів, але й до інтерпретації фактів історії, психології, антропології (Жеребкіна І., 2001. С. 182).

Альтернативні методологічні підходи

Жіночий досвід як основа феміністичної методології

Жіночий досвід був осмислений феміністками як неоднорідний і множинний. Він має три виміри: 1) досвід, специфічний для жінок на відміну від чоловіків; 2) досвід жінок – учасниць руху проти дискримінації за ознакою статі; 3) досвід жінок-дослідниць, які належать до покоління другої хвилі феміністського руху. Зупинимося на кожному із видів жіночого досвіду. Досвід жінок, пов'язаний із сім'єю, народженням дітей, емоціями, сексуальністю, тривалий час не був предметом дослідження, і тільки феміністська епістемологія ставить його у центр уваги досліджень. Щодо досвіду участі жінок у жіночих рухах, то феміністки стали особливо чутливими до практик виключення, замовчування, табування соціальних меншин у соціальному пізнанні. Феміністська методологія стає когнітивним елементом боротьби за рівні можливості для чоловіків і жінок, що належать до різних соціальних категорій. Відбувається переосмислення жіночого протестного руху і гендерної нерівності у всіх сферах життя, реконструюється епістемологія як основа соціальної системи і патріархату.

Досвід жінок-дослідниць визначений станом соціології в американських університетах 1960-х рр. У цей період позитивістська соціологія займає домінуючі позиції, кількісні методи визначають як єдино правильні. Феміністки проблематизують свій професійний досвід і виявляють невідповідність їх особистого досвіду тому, що говорить про жінок соціологія, і тому, як вона говорить. Д. Сміт описує навіть методи патріархатного письма. Таке відчуження Д. Сміт пояснює структурно-функціональним аналізом, відповідно до якого існує розподіл статевих ролей і виконання жінкою експресивної ролі, а чоловіком – інструментальної (Сміт Д., 2000. С. 32). Такий

розподіл статевих ролей оголошено нормою і умовою стабільності системи. Такі положення не відповідали знанням і досвіду жінок-дослідниць, які діяли у публічній сфері і виконували інструментальну роль. Таким чином, багатомірний жіночий досвід породжує потребу у формуванні нової теорії пізнання, новій методології і нових дослідницьких техніках, оскільки класичні моделі виявилися гендерно не чутливими.

У відповідь на окреслену проблему протягом двадцяти років у рамках феміністської теорії сформувалися чотири епістемологічні вектори – феміністичний емпіризм, позиціонізм, соціальний конструкціонізм і постмодернізм. Вони змінюють один одного як когнітивні практики феміністського протесту.

Феміністський емпіризм – «включення жінок»

Емпіризм як феміністська епістемологія – це дослідницька стратегія включення жінок у позитивістський дискурс (Sandra Harding, 1987. С. 1-14). Представниці ліберального фемінізму вважають, що так можна вирішити проблему непередставленості жіночого досвіду у соціальному знанні. Як відбувається вирішення епістемологічного завдання фемінізму за допомогою стратегії «включення жінок»?

Виділяють такі способи «включення жінок» у соціальне знання:

1. Фізичний – передбачає включення жінок у товариство дослідників через введення квот для жінок при вступі в університет, через створення спеціальних умов, які б сприяли їх навчання і кваліфікаційному зростанню. Такий підхід відповідав ідеям ліберального фемінізму, що відстоював думку про зміну умов освіти і професійного просування жіноцтва. Однак С. Хардінг критикує таку позицію, зазначаючи, що «включені жінки» починають говорити мовою основних соціологічних теорій, беруть до уваги наявний дискурс, методологію, яка відстоює думку про суб'єкта пізнання як беземоційного, абстрактного, позаконтекстуального. Інтеріоризуючи такі уявлення як власну дослідницьку роль, вони виключають власний досвід.

2. Формування жіночої теми у різних традиційних дослідницьких галузях, вивчення жінок, які зробили внесок у розвиток суспільства, зокрема «жінки у літературі», «жінки у політиці», «жінки-лідери громадської думки». Проте і стратегія включення «жіночої теми» у соціальне дослідження не змінює порядок функціонування соціального знання. Включення жінок як об'єкта пізнання зберігає жорстко закріплені гендерні практики у суспільстві. Вторинний статус досліджуваних жінок відтворюється патріархально.

3. Вивчення специфічних жіночих досвідів, зокрема депривованих насиллям, але не з позиції віктимізації, а з позиції переживання цих практик і їх змін. Такий спосіб отримав розвиток в епістемології «позиційного» підходу. Отже, феміністки емпіричного вектору залишаються у межах позитивізму. Суб'єкт пізнання трактується як об'єктивний, що здобуває об'єктивне знання, яке розширює його межі.

Феміністський позиційний підхід

У межах позиційного підходу зазначено, що об'єктивне знання може бути отримане на основі загального жіночого досвіду, досвіду дискримінації, страждання і супротиву. Класиками цього підходу у 80-х рр. були Сандра Хардінг, Дороті Сміт, Ненсі Хартсок. Вони вважають, що переваги жіночої позиції пов'язані з проблематизацією жіночої ідентичності. Відповідно до цієї логіки, жінка-дослідник наділена цілим рядом переваг. Знання, отримане через досвід страждання і супротиву, визнається автентичним. Становище жінок створює можливість проблематизації тих сфер життя і практики, які виявилися не поміченими, не артикульованими у класичній соціальній науці. Як зазначає Жеребкіна, для отримання істинного знання дослідники повинні визнати роль «класового інтересу», позиції дослідника і звернутися до досвіду жінки як досвіду «чуттєвого суб'єкта», до досвіду «нової жінки», яка протестує проти старого гендерного порядку.

«Жіноча позиція» відкриває нові можливості, зафіксовані у феміністських психології і соціології. У межах позиційного підходу стверджують, що жінка мислить у категоріях стосунків, її діяльність є чуттєвою, конкретною. Феміністки разом із Керол Гілліган протиставляють «абстрактній маскулінності» «фемінність, орієнтовану на стосунки». Предметом дослідження жінок стають особливі досвіди і практики, які не потрапляють у сферу чоловічого інтересу в науці – емоції, страждання, сексуальність. Жіноча діяльність стосується чуттєвої практики, життєзабезпечення, виховання – особливих предметів соціальної науки (Hartsock N., 1987. С. 157-181). Маскулінна раціоналізація не в змозі зрозуміти досвід жінок, пов'язаний із дітьми, це можна зробити тільки через включення у сферу дослідження емоційного досвіду опіки (Flax J., 1983).

Досвід участі у жіночому русі дозволяє осмислити перспективи соціальних змін, робить очевидною несправедливість гендерної стратифікації, яка знецінює жіночий досвід. Дослідницькі стратегії жінок ілюструють протиставленням із чоловічими дослідженнями. Жіноче дослідження уподібнено ремеслу, ручній роботі, а чоловіче порівнюють із виробництвом масової продукції. У дослідницькій роботі жінок, як зазначає Рос, метафорами дослідження є «рука, інтелект і серце» (Rose H., 1983). Гендерні відмінності проявляються в інтерпретації суб'єкта пізнання, об'єкта пізнання і процесу пізнання як єдності фізичного, розумового й емоційного. Феміністські дослідниці заявляють про переваги жіночої перспективи у процесі пізнання, пов'язаної зі специфікою знань, набутих учасницями жіночих рухів. Вони заявили про ідеал можливого феміністичного дослідження, яке ґрунтується на специфічній дослідницькій стратегії. З цього випливає, що позиційний підхід послуговується визначенням жінки як суб'єкта пізнання певного типу. Однак тут є певні суперечності, за які їх критикують колеги. Зокрема ця критика стосується не врахування прихильницями теорії позиції відмінностей

між жінками, наприклад, кольоровими, з різним соціальним статусом, які мають різний досвід.

Соціально-конструктивістська методологія у феміністичному дослідженні

Основні ідеї соціального конструктивізму (Бергер, Лукман, Гофман, Гарфінкель), які лягли в основу феміністичної методології, полягають у тому, що соціальний світ конструюється у процесі повсякденних взаємодій; світ існує не сам по собі, а в сукупності взаємодій, інтерпретованих особами-діячами. Феміністські теоретики поширили основні тези соціального конструктивізму на аналіз процесу створення гендеру у повсякденних взаємодіях (Уест К., Зіммерман Д., 1997, Лорбер Дж., 1993. С. 127-136).

На відміну від представників теорії позиції, конструктивісти стверджують, що не існує особливої феміністичної науки й універсального знання, оскільки будь-яке знання контекстуальне і є результатом досвіду. Знання є когнітивною практикою, тому у кожній конкретній ситуації потрібно аналізувати, хто вивчав, що, коли і чому. Прихильники цього підходу заперечують можливість проведення об'єктивного дослідження єдиного досвіду жінок. Вони звертають увагу на множинний досвід жінок, які знаходяться на різних позиціях. Соціокультурні контексти породжують уявлення про владу і домінування, визначаючи ієрархію груп і приписуючи їм відповідний статус. Соціальні і політичні контексти дуже важливі в інтерпретації конкретних жіночих досвідів. Наприклад, становище американської гетеросексуальної жінки середнього класу з вищою освітою і неписьменної африканки досить різне, тому неможливо говорити про спільність досвіду та належність до єдиної категорії дослідження – «жінки». Тому феміністична методологія повинна виходити із фрагментарності досвідів і позицій жінок залежно від вікових, сексуальних, расових, політичних та інших характеристик. На перетині цих характеристик формуються локалізовані групові досвіди, які і структурують знання.

Відмовляючись від єдиної і неподільної категорії «жінки», прихильники вказаного підходу зосереджують увагу на конкретному досвіді – наприклад, неписьменних африканок, жінок, що пережили насильство, жінок, чоловіки, яких беруть участь у військових діях. Між такими різними досвідами складно знайти щось спільне. Однак усередині кожної із категорій існує інтерсуб'єктивний досвід, який об'єднує певну групу жінок. Таким чином, завданням феміністичного дослідження є реконструювання гендерних відносин у різних контекстах, створених із різних розповідей і різних репрезентацій. Також важливим є обговорення самого контексту, у якому перебуває дослідниця, її статусу, досвіду. Феміністичне дослідження в ідеальному варіанті повинне включати рефлексію перспективи: «лінзи», через які дослідник сприймає світ, розглядає об'єкт дослідження. До таких «лінз» можна віднести установки, вірування, які впливають на результати, якщо вони не відрефлексовані і самі можуть набувати статусу результату дослідження. Рефлексивність знання підвищує його значущість. Тому феміністські дослідниці включають у процес дослідження власні «інтелектуальні біографії», які допомагають зрозуміти, як впливає на дослідження позиція автора, а отримані знання розглядаються як часткові, конкретні, контекстуальні.

Проте конструктивістську методологію критикують як релятивістську, у якій переважають ідеї відносності знання, соціальної реальності. Локалізовані знання не можуть претендувати на статус наукового, вони не завжди надійні, стійкі і відтворювані, що суперечить вимогам наукової методології. Крім того, теза про відмінність досвіду жінок, які належать до різних соціально-культурних груп, підриває феміністське положення про універсальне чоловіче домінування, перекреслюючи теоретичні основи політичної боротьби.

Постмодерністська феміністична методологія

Постмодерністська методологія заперечує ідею нейтральних «фактів», які існують незалежно від теорії. Представниками

постмодерністської методології є Фуко, Дерріда, Бодрійяр. Вони зазначають, що отримане знання створене на основі цінностей, інтересів того, хто пізнає. Будь-яке знання є культурним відтворенням влади, тому на його об'єктивність розраховувати не слід. Як зазначає Джудіт Батлер, суб'єкт пізнання є одночасно суб'єктом дії, «суб'єктом, вибудованим владою,... і тому такий суб'єкт ніколи не вибудовується повністю, а піддається її впливу і відтворюється знову і знову» (Батлер Д., 1999. С. 99).

Провідна роль у конструюванні знання належить дискурсу. Дискурс визначає «режим істини», окреслюючи об'єкт аналізу для подальшого осмислення і вибору інструментів пізнання. Таким чином, істинності набуває те, що дискурс дозволяє означувати як істинне. Така логіка обговорення співвідношення між об'єктом і суб'єктом пізнання підриває методологічне підґрунтя для отримання об'єктивного знання. Постмодерністська епістемологія визнає нероздільність знання і влади: не тільки суб'єкт, який досліджує об'єкт, сконструйований, але сконструйоване і саме «дослідницьке пізнання». Як тільки знання визначено істинним, воно набуває імперативу влади чи «керівництва до дії». Заперечуючи істинність знання, постмодерністські філософи втрачають можливість стверджувати, що феміністське знання краще, істинніше, ніж інше. Все, що воно може зробити, – відстоювати альтернативний погляд. Деконструкцію категорій гендерного порядку визначають головним завданням феміністичного дослідження Джудіт Батлер, Люсі Ірігаре, Елен Сиксу, Юлія Крістева. Феміністські автори намагаються знайти обґрунтування для нової політичної дії. Постмодерністську методологію критикують, за проблематизацію однозначності поняття «гендерної ідентичності» та політику супротиву гендерній нерівності.

Отже, розглянуто чотири методологічні позиції фемінізму, які по-різному інтерпретують співвідношення суб'єкта й об'єкта пізнання. Як зазначає І. Жеребкіна, декілька позицій для них є спільними. Всі варіанти феміністичної методології критикують наявні способи створення знання, легітимізують нові теми дослідження,

визначають нові міждисциплінарні співвідношення, актуалізують питання про необхідність гендерно чутливого підходу до процесу пізнання. Феміністські дослідниці відкрили гендер як необхідну категорію аналізу, а досвід жінок – як джерело нового знання, й актуалізували питання, як гендерні перспективи дослідника переломлюють його погляд на світ (Жеребкіна І., 2000). Феміністську методологію розглядають як епістемологію рефлексивної сучасності, яка піддає сумніву основні принципи раціоналізму. Феміністські рухи, теорії й епістемології – одночасно і продукт, і причина рефлексивних змін. І тому наявність різних епістемологічних дебатів між ними оцінюють як цінний ресурс для подальшого розвитку альтернативних теорій позицій (Harding Sandra, 1987).

Обґрунтування застосування феміністичних методів дослідження

Оскільки предметом дослідження у феміністичних працях є досвід, який цікавить жінок, то така специфіка предмету буде визначати вибір методу дослідження. Феміністські дослідниці стверджують, що існують не особливості методу дослідження, а особливості його застосування. Всі діагностичні методи (опитувальники, інтерв'ю, спостереження, інтерпретація офіційних статистичних даних, історичних документів, біографій), на перший погляд, однакові: дозволяють слухати, фіксувати те, що люди кажуть і роблять, аналізувати відповідні тексти, документи. Проте, як зазначає С. Хардінг, феміністичне дослідження має свою специфіку, яка передбачає:

1. Альтернативне походження проблем, які стосуються передусім жінок.
2. Формулювання «альтернативних пояснювальних гіпотез».
3. Формулювання «нових цілей дослідження», які передбачають усвідомлення жінками своєї ролі у перетворенні гендерних відносин.
4. Зміну природи відносин між суб'єктом і об'єктом пізнання.

Як зазначає С. Хардінг, методологія і методи дослідження не можуть бути незалежними від загальних теорій, гіпотез і інших

загальнонаукових засад, на яких ґрунтується дослідження. Феміністична теорія, використовуючи традиційні методи, надає перевагу так званим якісним методам. Переваги цих методів у тому, що вони менше нав'язують позицію дослідника і спрямовані на виявлення інших соціальних реальностей. У деяких випадках феміністки роблять акцент на спеціальних техніках, пов'язаних з участю у жіночих рухах. До них можна віднести дослідницькі техніки, які супроводжують роботу груп «розвитку свідомості» і «колективної пам'яті», акціоністські техніки, діалогові методи. У феміністичних дослідженнях перевагу надають так званим м'яким методам. До них відносять включене спостереження, біографічний метод, нарративне інтерв'ю, соціологічну інтервенцію.

Дослідники переосмислюють відносини між об'єктом і суб'єктом пізнання, намагаючись визначити, що означає влада у дослідженні, як вона виражається і чи можливе подолання владної ієрархії. Феміністські дослідниці стверджують, що існує асиметрія у позиціях дослідник/досліджувані, що може призводити до маніпулювання й управління інформантами. Дослідниця завжди перебуває у ситуації домінування, володіючи монополією на знання. Так вона реалізує владу, ставлячи запитання, аналізуючи відповіді і, як правило, маючи вищий соціальний статус. Отже, дослідниця постійно перебуває відносно досліджуваного в ієрархічній опозиції. Феміністські дослідниці зазначають, що, обробляючи сирий матеріал інтерв'ю, який містить оповіді про конкретні події, людей, їхні переживання, дослідник препарує їх і переводить у схеми, у результаті чого втрачається відвертість, біль, страждання тощо. Тому, на їхню думку, рефлектуючи з приводу збору й аналізу даних, можна лише дещо змінити співвідношення дослідниці і досліджуваної. Вони пропонують застосовувати діалогові чи інтерактивні інтерв'ю-бесіди, які дозволяють частково подолати відчуження інформанта, що виникає у результаті дослідницьких процедур. Також рекомендують включати інформанта в обговорення результатів аналізу або інтерпретувати дані спільно: дослідницею і досліджуваними. Спільне

обговорення дозволяє подолати відчуження між ними. Рефлексія на всіх етапах роботи є основною особливістю феміністичного дослідження.

4.2 Методи дослідження у фемінізмі: кількісні та якісні

Феміністично орієнтовані дослідження передбачають відкидання не тільки жіночої традиційної ролі, але й попередніх методів дослідження. Кожна жінка наділена репертуаром знань, які більше наближені до реальності, а тому більш «наукові», ніж сформовані стосовно жінок чоловіками-дослідниками. Відповідно, на думку В. Олесен, в основі феміністичної методології лежить запитання: хто може бути експертом, хто може найкраще знати ситуацію жінок? (Olesen V., 1995). Тому феміністські дослідниці надають перевагу якісним дослідженням – жіночій суб'єктивності, а також інтеракції і стосункам жінок з іншими людьми, аналізуючи чоловічий контроль, що пронизує лінгвістичні і конversaційні патріархальні структури. Крім того, розуміння мікропрактик інтеракції дозволяє вийти на «мезорівень» аналізу, який пов'язує вплив соціальних та інституціональних структур із фрагментаризованим світом буденності (Clarke A., 1990. С. 15-43).

Основні положення феміністської соціальної теорії, на які спрямовані феміністські дослідниці:

1. Подолання андроцентризму (прирівнювання чоловічих моделей життя і мислення до універсальних людських), зосередження на аналізі стосунків між статями.

2. Послідовне застосування гендерної перспективи у всіх аспектах наукової діяльності. Стать як категорія соціальна зумовлює не тільки умови реального життя чоловіків і жінок, але й спосіб їх мислення, що може впливати і на наукову рефлексію представниць науки.

3. Вимога емансипації жінок і подолання чинних патріархальних взаємостосунків. Звільнення жінок від правової залежності від чоловіків, а також звільнення від біологічно зумовленого розподілу ролей. Предметом феміністської дискусії стають питання, чи

емансипація можлива через рівність із чоловіками чи через підкреслення їх відмінностей.

4. Партійність і особиста ангажованість – інструменталізація жіночого тіла – як особистий досвід дискримінації, який робить їх більш чутливими і відкритими у вивченні подібних дискримінацій.

5. Зв'язок із жіночим рухом і практикою. Постулати ангажованості і партійності зумовлюють кооперацію жіночих досліджень і практики, забезпечуючи зв'язок із політичним жіночим рухом.

6. Міждисциплінарність жіночих досліджень. Ті, хто ставить питання про причини насилля проти жінок, змушені переступати межу вузькоспеціалізованих галузей знань (Mies M., 1984).

Проблема вибору методу дослідження

Емпіричні жіночі дослідження за останні десятиліття продемонстрували значущість відмінностей не тільки між чоловіками і жінками, але й між жінками. Нова акцентуація суб'єкт-об'єктної напруженості у дослідницькому процесі зумовила два методологічні вектори. З одного боку, вимога ангажованості може призвести до міфологізації «чужої» жіночої реальності, з іншого – може спонукати до виправдання життєвої практики досліджуваних і відсутності появи нового знання про «жіноче життя» і його зміни. Методологічним вирішенням цієї ситуації є введення саморефлексії дослідниці, яка забезпечить балансування між близькістю і дистанцією, контролюється роботою у групі і часто супроводжується супервізором.

«Часткова ідентифікація» дослідниці як методологічна феміністична стратегія

Проблемою методологічних стратегій у феміністичному дослідженні займалася Марія Мієз, яка зазначала, що дослідниці, які як жінки, що самі пережили певну дискримінацію, наділені «подвійною свідомістю»: вивчаючи ситуацію жінок, вони є одночасно дослідницями і досліджуваними. Тому авторка методологічних ідей вимагає розглядати «ідентифікацію з власною

дискримінаційною групою не як гальмівний фактор, а як методологічну можливість аналізувати ситуацію дискримінації значно ширше – тобто і краще розуміти жінку, яка зазнала дискримінації», і «свідомо вводити у дослідницький процес власну суб'єктивну включеність (Bleich A., Jansz U., Leydesdorf S., 1984). Отже, такі інтерпретації дозволяють робити висновок про часткову ідентифікацію з об'єктами дослідження: як дослідниця, так і досліджувана трактуються як породжені соціальним контекстом, причому, як зазначає Мієз, часткова ідентифікація не повинна передбачати відмінностей між ними. «Часткова ідентифікація» полягає в тому, що ми виходимо із власного суперечливого стану буття і свідомості: не тільки «інші» жінки, але і я сама маю проблеми, і я більше не хочу витіснити ці суперечності. Отже, ми пізнаємо як те, що нас об'єднує, так і те, що відрізняє. Тому «часткова ідентифікація», яка ґрунтується на подвійній свідомості, означає, що ми усвідомлюємо себе як дослідниці об'єктивних структур, усередині яких ми живемо і працюємо (Mies M., 1984). Такі тези спричинили дискусію у феміністській методології. Цілий ряд феміністок (Бляйхц, Янц, Лейдесдорф) критикували сформульовані Мієз вимоги до соціального жіночого дослідження. Хоча вони і погоджувалися, що наука пов'язана з цінностями, однак вбачали у цих ідеях можливість політизації жіночих досліджень, зазначаючи, що метою дослідження повинно бути пізнання, яке вимагає об'єктивності і контрольованості (Bleich A., Jansz U., Leydesdorf S., 1984). Інша дослідниця, Хайде Геттнер-Абендрот, зазначає, що «часткова ідентифікація» забезпечує жіноче дослідження інструментом самопомоги для жінок. Вона підкреслює соціальні відмінності в ангажованості і включеності, оскільки жінки різних соціальних прошарків не обов'язково однаково зазнають дискримінації. Саме такі відмінності, як зазначає Геттнер-Абендрот, спричинюють формування різноманітних феміністичних соціальних теорій (Goettner-Abendroth H., 1984). На думку Вослер де Панафьє, власна включеність у дослідження означає перш за все здатність узагалі увійти у становище жінок. Вона також пише про

методологічну небезпеку зведення ангажованості до власного досвіду й ігнорування суперечностей між жінками, тому наявність дискримінації є необхідною, але недостатньою основою для жіночого дослідження (Wosler de Panafieu C., 1981).

«Погляд знизу»

Методологічний постулат Марії Мієз, «погляд знизу», логічно пов'язаний із послідовним використанням «партійної позиції», оскільки «агажовані соціальні дослідниці не можуть мати об'єктивного інтересу «зверху», тому що вони повинні були б прийняти власне підлегле становище як жінки (Mies M., 1984). Цей постулат має для Мієз як наукове, так і етико-політичне значення. Наприклад, складність збору даних серед дискримінованих осіб, які не довіряють цілям дослідження, може бути знижена у дослідженні. Іншими словами, «погляд знизу» призводить до валідних результатів дослідження. У той же час метою «партійно» орієнтованого дослідження є не тільки отримання даних, що відображають реальність, адже «жіноче дослідження свідомо поставлене на службу ліквідації підпорядкування й експлуатації» і тільки так можна запобігти «методичним інноваціям, спрямованим на стабілізацію відносин панування, що використовуються у кризовому менеджменті» (Mies M., 1984. С. 13). Для Мієз така позиція означає не поглинання дослідниці жіночим рухом, а «творчу переробку нею соціальної проблематики й усвідомлення власної ангажованості як висхідного пункту дослідження (Mies M., 1984. С. 15). Однак такі ідеї зазнають феміністської критики. Тюрмер-Рор вважає, що дослідниця не може постійно мати «погляд знизу». Вона виступає за якомога ближче до реальності пізнання цієї іншої реальності, для чого необхідні професійні і наукові здібності. «Дослідниця і досліджувана не повинні ставати подругами, сестрами. Феміністська наука не може відповідати політичним цілям, її завдання і можливості полягають у тому, щоб максимально ретельно, диференційовано і систематично відображати ситуацію жінок у різних проявах, аналізувати і пізнавати загальні закономірності патріархальної реальності з точки зору жінок

– при всіх їх відмінностях» (Turner-Rohr C., 1984. С. 79). Також існує проблема загрози експлуатації довіри та інтимності у соціальному дослідженні. Про це йдеться в етнографічному дослідженні двох сімей і конфліктів навколо авторської версії подій Джудіт Стесі. Вона доводить, що чим вищий рівень інтимності і взаємності стосунків у дослідниці і досліджуваної, тим вищий рівень небезпеки експлуатації цієї довіри (Stacey J., 1991. С. 201). Крім того, Стесі доводить невирішуваність дилеми поєднання феміністських принципів та етнографічних досліджень.

Автономія жіночого дослідження від жіночого руху

Мієз наполягає на зв'язку дослідження з діями на користь жіночого руху, що, на її думку, позитивно впливає як на саму практику, так і на вдосконалення теорії. На противагу таким ідеям, Бляйх виступає за автономію жіночих досліджень від жіночого руху. Її мотивація пов'язана перш за все із спостереженням, що дослідниці суттєво відрізняються від активісток рухів, причетних до формулювання дослідницьких підходів, які відповідають інтересам жіночого руху (Bleich A., Jansz U., Leydesdorf S., 1984. С. 33). На думку Х. Просс, «соціальні рухи, у тому числі і жіночі, борються за владу. А це змушує їх до конспірації і тактичних змін у поглядах. Рух, який включений у такий процес, не є вільним від влади» (Pross H., 1984. С. 200).

Якісні методи у жіночих дослідженнях

У жіночих дослідженнях завжди актуальним і дискусійним є питання методів дослідження. Відбувається полеміка з приводу ефективності використання кількісних і якісних методів у жіночих дослідженнях, яка призвела до утвердження двох методологічних позицій:

1. Феміністична наука – це альтернативна наукова парадигма, яка повинна мати у своєму арсеналі власні методи.
2. Суто жіночі інструменти дослідження відсутні. У жіночих дослідженнях використовують методи загальнонаукового характеру.

Першу позицію відстоює Мієз, яка розглядає ідентифікацію з власною дискримінованою групою як методологічну можливість ширше аналізувати ситуацію підпорядкування й усвідомлено включати у дослідницький процес власні вади, а це призводить до потреби розвивати нові методи, які б відповідали предмету дослідження. Мієз надає перевагу якісним методам дослідження, оскільки вони не розривають живі взаємозв'язки так, як це відбувається при використанні кількісних методів (Mies M., 1984. С. 46). Рішення про відкритий спосіб вимірювання у якісному підході приймають на основі ставлення з повагою до дискримінованих, які переступають межу «об'єкта дослідження» і можуть самостійно сформулювати свою позицію (Muller U., 1994. С. 33).

Надання переваги у жіночих дослідженнях якісним методам пояснюють затребуваністю самого предмету дослідження – сімейні і професійні взаємозв'язки життя жінок, ключові події у їхніх біографіях чи суперечності жіночої ідентичності, наявність у жіночих біографіях дискримінаційних практик – все це підштовхує їх до застосування якісних методів (Koch F., 1995. С. 30). Отже, на думку феміністських дослідниць, чоловічі цінності автономії, дистанції і контролю втілені у традиційному кількісному дослідженні, оскільки традиційно соціалізований чоловік-дослідник не може довіряти почуттям і суб'єктивності (Jayaratne T.E., Stewart A.J., 1991. С. 89).

Феміністські дослідниці обґрунтовують необхідність застосування якісних методів дослідження потребами дослідницької практики, зокрема якщо необхідно:

- з'ясувати значення відповіді опитуваної;
- уточнити аспекти думок досліджуваних;
- виявити вплив на формування думок;
- проаналізувати складні установки;
- вийти на мотиваційні інтерпретації;
- здійснити інтерпретацію статистичних взаємозв'язків, перш за все випадків, які відхиляються від середньостатистичної норми;

- провести аналіз ефектів і процесів набуття індивідуального досвіду як реакції на певні ситуації;
- виявити межі репертуару можливостей індивіда (Kohli M., Roberts G., 1984).

Однак, як зазначає Колі, не йдеться про те, що отримані в інтерв'ю дані автентично представляють респондента, що потрібно просто зафіксувати всі його висловлювання, думки. Можливості контролю за вимірювальним процесом полягають у підтримуванні інтерсуб'єктивності, яка трактується як баланс між перспективою учасників інтерв'ю й умовами контексту і досягається участю декількох інтерпретаторів. Валідність у якісному дослідженні можна розуміти дещо інакше – за допомогою терміна «досвід», що ближче знаходиться до кількісної методології: збір даних можна вважати валідним тоді, коли він дозволяє «підібратися» до реального досвіду і розповідей про нього, коли інтерпретація цього досвіду дає можливість вибудовувати елементи теорії. Проте практика жіночих досліджень не заважає усвідомленню того, що кількісні і якісні методи вирішують різні завдання і тому не можуть бути взаємовиключними: можливе використання обох підходів. Вибір відповідного методу дослідження залежить від предмета дослідження і від феміністичного обґрунтування вибору методу у межах жіночого дослідження. Гендерно орієнтований соціальний аналіз використовує переважно кількісні методи, за допомогою яких визначають, наприклад, рівень насильства проти жінок, параметри безробіття серед жінок тощо. Якісні методи застосовують у тих випадках, коли необхідно з'ясувати контекст отриманих даних щодо становища жінок, а також закономірності історій життя і проблематики життєвого світу жінки/чоловіка, процесу конструювання соціальної статі (Brisk W., 1992). Наприклад, для того, щоб відстежити мікропроцеси створення гендеру, дослідниці/досліднику необхідно емпірично й аналітично проникнути у повсякденність і відповісти на запитання, як конкретні, ситуаційно пов'язані практики інтеракції продукують відтворювані структури. Таким чином, це дозволяє

зрозуміти більш загальні макросоціальні запитання: як досягнути засвоєння структури авторитет-підпорядкування як засобу відтворення соціального панування, яка «соціальна агентура» цього опосередкування, як двостатева культурна система інституалізується через повсякденну практику взаємодії чоловіків і жінок, як у цій практиці відбувається формування біографічного досвіду. Такі непрості запитання вимагають інтегративних, міждисциплінарних підходів і методів. Зокрема, перехід меж між соціологією і психологією змінює ракурс дослідницького погляду. Соціологія типізує об'єктивні конфігурації досвіду або процесуальні взірці біографічних структур, які допомагають описати і зрозуміти становище окремих соціальних груп. Соціально-психологічні теорії описують внутрішню динаміку суб'єктивності, типові афекти, структури мотивів, психосексуальність тощо.

Відкриті якісні методи призначені для того, щоб створити можливість респондентам максимально повно окреслити релевантні їм суб'єктивні точки зору, а також висловлювати думку щодо певних тем, які цікавлять дослідника. Якісні підходи у дослідженні, на відміну від кількісних, не виключають суб'єктивності, а роблять її предметом дослідження. Тематизована суб'єктивність є «сирим» матеріалом, який надалі підлягає вимірюванню, аналізу та інтерпретації. Отже, методична специфіка якісних методів полягає у зміщенні маніпулятивних процедур на оцінювання. Класифікують якісні методи залежно від того, структурований масив даних частково чи повністю, і чи відбулося це структурування дослідником, суб'єктом дослідження чи ситуацією. Коли масив даних повністю структурований і структурування здійснює дослідник – це метод якісного експерименту, коли структурування залежить від суб'єкта дослідження – метод наративного інтерв'ю, від ситуації – інтерпретативні методи. При частковому структуруванні масиву даних використовуються лейтмотивні інтерв'ю, групова дискусія та включене спостереження.

Інтерпретативні методи у феміністичних дослідженнях ***Біографічні методи***

Біографічні методи використовують тоді, коли мова йде про темпоральні рівні подій, коли об'єкт ще недостатньо досліджений і прописаний у соціальних теоріях. Біографічні дослідження дозволяють опитаним і дослідницям підтримувати суб'єкт-суб'єктні відносини, обмінюючись взаємною перспективою. Тематичне поле біографій містить, крім індивідуальних особливостей, наступні виміри: характеристики соціального простору, середовища, соціальних прошарків, субкультури тощо. Мікрорівень біографічних інтеракцій може вивести і на рівень аналізу статі як соціальної конструкції. У біографіях можна виділяти інтерпретаційні конструкції «Я у стосунках», «Індивідуалізоване Я», стратегії вирішення конфліктів тощо. Своєрідність дослідницької логіки у біографічному дослідженні полягає не у частоті випадків, а у типології різних варіантів у зазначених випадках, формуванні репертуару соціальних можливостей. Випадки можуть слугувати основою для виділення певного типу або фальсифікувати уже наявну типологію.

Вибірка досліджуваних формується з урахуванням соціальної групи чи квоти за певними ознаками або методом насичення (кожен випадок відмінний від попереднього). Метою є більш повний набір контрастних варіантів. Методи збору даних залежать від поставлених завдань:

- лейтмотивне інтерв'ю, яке дозволяє краще забезпечити порівняльні якості біографічних матеріалів, але зберігає небезпеку «бюрократії лейтмотиву»;

- нарративне інтерв'ю (версія Ф. Шютце) – найбільш розроблений метод у напрямі гомології (подібності) оповіді до пережитого досвіду, який полягає у спонуканні досліджуваних до деталізації, створення образу і конденсації інформації;

- відкрите інтерв'ю, організоване і проаналізоване у межах конверсійного аналізу;

- збір біографічного матеріалу через конкурси, оголошення, можливості освітніх інституцій.

Транскрипція зібраного матеріалу є процесом створення текстуальної реальності. Точність фіксації коливається від інтересу до суто змістовного, предметного боку до аналізу комунікативної поведінки респондентів у процесі інтерв'ю, їх невербальних реакцій: писемне мовлення, записи з урахуванням невербальної комунікації. Наступний етап передбачає роботу уже з транскрибованим текстом, який фрагментують. Фрагментація передбачає поділ тексту на окремі частини за такими критеріями: тематика (поява і зміни сюжетів), зміна комунікаторів (включення у розмову інтерв'юера), зміна видів тексту (оповідь, опис, аргументація). На основі цих критеріїв створюють більш деталізовану структуру тексту, яка містить численні наративні фрагменти. Їх статус у подальшому інтерпретаційному процесі значно буде залежати від того, до якого виду тексту вони належать.

Види текстів

Оповідь містить окремі ланцюжки минулих подій (реальних чи уявних), які пов'язані часом чи причинно-наслідковим зв'язком.

Опис відрізняється від тем оповіді, є статичною структурою, що має характер миттєвого відбитку. Ущільнення опису пов'язано з насиченням картини подій деталями, однак при цьому присутній процесуальний хід подій.

Аргументації – це елементи тексту, які відбивають загальні уявлення, стереотипи, теорії, що належать експертній думці. Якщо досліджуваний перелічує події, застосовує аргументацію, це свідчить про його закритість. Такі прояви з'ясовують за допомогою наративних запитань і аналізують сам факт виникнення блокади у відповідному тематичному контексті.

Реконструкція історій життя

Весь матеріал інтерв'ю, біографічні дані аналізують, щоб типізувати оповідача і відібрати інтерв'ю для більш детальної роботи. Відбір здійснюють на основі теоретично цікавого випадку,

можливого феномену, контрастних історій. Для такого аналізу застосовують метод абдукції, який передбачає формулювання гіпотез, що перевіряються на матеріалі (тексті). Частина з них потім підтверджують, верифікують, іншу частину – спростовують. Завершують процес аналізу висновками. Такий аналіз здійснюють, беручи до уваги ланцюжок дій, які подаються в інтерв'ю. Іншими словами, відбувається інтерпретація, реконструкція значення тексту за лінією розгортання подій.

Завданням феміністичного біографічного дослідження є емпіричне і теоретичне уточнення біографічного вимірювання гендерних стосунків: жіночі і чоловічі біографії відрізняються. Феміністська критика спрямована проти концепту «нормальної біографії», яка є лінійною, містить прогрес, освіту, успіх, кар'єру. Жіночі біографії відрізняються від чоловічих. Вони часто є нелінійними, амбівалентними, суперечливими. Жіноча ідентичність більше спрямована на стосунки і соціальні мережі, що потребує нових підходів у розумінні індивідуальності й автономії.

Аналіз дискурсу

Поняття «дискурсу» розроблялося у 60-х рр. у працях Д. Остіна, Г. Гарфінкеля, В. Лабау та ін. Саме введення поняття «дискурсу» дозволило зрозуміти, як суспільство визнає ті чи інші соціальні проблеми як фокус конфліктних інтересів, намірів і цілей. Чому одні проблеми зачіпають людей, а інші залишаються поза їх увагою. З іншого боку, у дослідженнях постструктуралістів, зокрема де Соссюра, дискурси трактуються як способи мови, які є інституалізованими і підпорядкованими певним правилам. Дискурс трактують як змістовно і тематично визначену інституалізовану форму створення тексту. Наприклад, дискусія на гендерну тематику у мас-медіа стає публічним дискурсом як непряма розмова серед відсутніх. Саме тут відіграє ключову роль колективна інтерпретація дійсності. Обидві форми дискурсу, мовна інтеракція й інституалізована форма створення текстів мають загальні риси: інтерес не до одиничних дій, а до їхніх взірців і правил.

В основі дискурсу є конструктивістська парадигма. Все, що ми сприймаємо, є соціальним і типізованим, а те, що розуміємо як легітимне і об'єктивне знання, опосередковується значеннями. Наше знання – це соціально визначена символічна система чи порядок, які соціально відтворюються через дискурси і у них. За допомогою мови як «знакової системи» ми створюємо значення, які є типізованими схемами. Звідси і понятійний апарат аналізу дискурсу – репертуар інтерпретацій, фрейм (рамки), лінія оповіді, скрипт, дискурсивна формація, контекстуалізація, набір практик.

Мета аналізу дискурсу полягає у тому, щоб реконструювати процеси соціальної об'єктивності, комунікації і легітимації смислових структур на основі опису практики інститутів, організацій і проаналізувати соціальний вплив цих процесів.

Аналіз дискурсу передбачає ряд запитань:

- як виник цей дискурс;
- які зміни зафіксовано у ньому;
- на які предметні сфери і на яку аудиторію він розрахований;
- які латентні сюжети він проводить (когнітивні схеми сприйняття, моральні, естетичні схеми оцінок);
- які матеріальні практики використані;
- наскільки успішний цей дискурс.

Схема аналізу дискурсу:

1. Визначення запитання дослідження.
2. Створення вибірки дослідження (відбір одиниць вимірювання).
3. Збір матеріалів / документів.
4. Проведення інтерв'ю з носіями дискурсу і представниками його аудиторії.
5. Транскрибування інтерв'ю.
6. Кодування відповідно до системи побудованих категорій.
7. Аналіз.
8. Валідизація.
9. Звіт.

Дискурсивність жіночого мислення, мови, дій – один із основних вимірів феміністичної теорії. Щоб показати дискурсивність гендерної суб'єктивності, відкрити жінок як суб'єктів соціальної дії, потрібно з'ясувати, у якій парадигмі пояснюються людські дії, які дискурси вводяться і ким, щоб реалізовувати соціальну владу. Як тематизується жіноче буття?

Змістовий аналіз текстів

Метою змістового аналізу текстів є обробка матеріалу комунікації (текст вербальний, музика, пластика, проксеміка, зображення). Предметом дослідження є як формальні, так і латентні смислові сигнали.

Загальна схема змістового аналізу:

- 1) визначення матеріалу;
- 2) аналіз ситуації та її генези;
- 3) формальні характеристики матеріалу;
- 4) спрямованість аналізу;
- 5) визначення техніки аналізу (вибір конкретної моделі);
- 6) дефініції одиниць аналізу;
- 7) аналіз за допомогою системи категорій: узагальнення, тлумачення, структурування;
- 8) перевірка системи категорій теоретично та емпірично;
- 9) інтерпретація результатів залежно від основного запитання.

Визначення матеріалу для аналізу, дослідження його походження і формальних характеристик дозволяють виділити найбільш суттєве для реалізації цілей аналізу. При виборі спрямованості аналізу потрібно визначити певну модель комунікації і мету аналізу: текст, автор тексту, відповідна сфера об'єкта, група осіб чи предмет з його соціокультурним контекстом. Відповідно до цього виділяють три моделі змістового аналізу: узагальнювальна, пояснювальна, структурувальна.

Узагальнювальна модель аналізу передбачає короткий аналіз тексту зі збереженням основного змісту із застосуванням перефразування, генералізації на абстрактному рівні, редукції.

Пояснювальна модель аналізу: спрямованість на пошук додаткового матеріалу для розуміння і пояснення окремих незрозумілих частин тексту (понять, речень). Основна мета – збір пояснювального матеріалу з урахуванням широкого контексту (інформація про комунікатора, предмет, соціокультурний контекст, цільову групу тощо) та матеріалу, що стосується безпосередньо тексту.

Структурувальна модель аналізу: фільтрування матеріалу за попередньо визначеними критеріями, оцінка його за формальними, змістовими, типізованими критеріями.

Аналіз інтерпретації зображень

Зображення створено так, щоб семіотичними засобами можна було б розшифрувати його соціальний зміст у візуальній символіці. При аналізі зображення потрібно враховувати, з одного боку, те, що зображене, а з іншого – зміст, смисл зображеного. Відображення – це репродукція того, що ми бачимо. Смисл відбиває шифри соціального змісту, які можуть міститися у зображенні. Методика інтерпретації зображення полягає у відповідності логіці картини і передбачає розшифрування символіки зображення.

У зображенні значення концептуалізуються у трьох вимірах культурних об'єктивацій: 1) що було задумано автором зображення; 2) комунікативні засоби, які знайшли застосування у зображенні; 3) співвіднесеність з культурним еталоном: наявність звичного з нормативним відхиленням. Є три фази аналізу зображення:

1. Опис видимих даних, диференціація їх на структурні елементи і пошук значення взаємозв'язку тексту і зображення у певному соціально-історичному контексті. Ця фаза включає такі етапи: дескрипція, вербальне перефразування текстових і образотворчих посилів; аналіз значень символічного змісту текстових і образотворчих матеріалів; соціокультурна інтерпретація. Дескрипція – це точний опис окремих елементів зображення, наприклад, зображення обличчя, оточення об'єктів, сценічні елементи, точна передача кольорів, контрастів кольорів, перспективи розміщення (на

передньому плані, на задньому плані тощо). Точне зазначення цінності місця, обсягу тексту і зображення. Вербалізація естетичних елементів, графічні, фотографічні практики (освітлення).

2. Реконструкція: спочатку текст і зображення розділяють, щоб окремо розглянути їх значення щодо збігів чи відмінностей. Таке інтерпретативне обігрування індикаторів тексту і зображення повинно розкрити їх символічний зміст і герменевтично («ціле визначає деталі») наблизити до латентної символічної структури. Водночас це й аналіз форми, елементів форми тексту і зображень, що призводить до реконструкції культурного контексту.

3. Соціально-культурна інтерпретація полягає у формуванні символічного і смислового змісту тлумачень зображення тексту. На цьому етапі відбувається реконструкція символічного змісту значень як культурних смислових зразків.

Аналіз фільмів та фотоматеріалів

Такий аналіз здійснюють за тими ж герменевтичними принципами інтерпретації зображень. У соціально орієнтованому аналізі фотографій широко використовують принципи наративного аналізу:

1. Фіксують процес сприйняття як послідовність сприйманих образотворчих елементів.

2. Далі здійснюють формальний опис світла, кольору, величини, розміщення, дій, композиції тощо.

3. Висувають гіпотези (як конструкції взаємозв'язку) до локального, часового, тематичного та інтерактивно-біографічного контексту. Після чого формують гіпотези щодо фотожанру. За допомогою абдуктивного аналізу перевіряють гіпотези, підтверджують або спростовують.

4.3 Тематичний аналіз у феміністичних дослідженнях

Тематичний аналіз – це широко використовуваний якісний аналітичний метод (Бойцзис, 1998; Руулстон, 2001) у межах і поза межами психології. Якісні підходи наймовірно різноманітні, складні

та мають численні особливості (Holloway, Todres, 2003). Тематичний аналіз розглядають як основний метод якісного аналізу. Це перший якісний метод аналізу, який слід вивчати дослідникам, оскільки він забезпечує основні навички, необхідні для проведення багатьох інших форм якісного аналізу. Як зазначають Холлоуей і Тодрес (2003, с. 347), цей метод ідентифікує «тематичні значення» як одну з небагатьох спільних загальних навичок якісного аналізу; з цієї причини Бойцазіс (1998) характеризує його не як специфічний метод, а як інструмент для використання різних методів. Аналогічно Райан і Бернард (2000) визначають тематичне кодування як процес, що відбувається в рамках «основних» аналітичних традицій (таких як обґрунтована теорія), а не як конкретний підхід. Як зазначають Браун і Кларк, тематичний аналіз слід розглядати як самостійний метод, який має всі необхідні характеристики.

Однією з переваг тематичного аналізу є його гнучкість. Якісні аналітичні методи можуть бути умовно розділені на дві групи: перша група – ті, що прив'язані або впливають з особливої теоретичної або гносеологічної позиції. Наприклад, аналіз бесіди (Hutchby, Wooffitt, 1998) та інтерпретаційний феноменологічний аналіз (Сміт, Осборн, 2003) – існує (поки що) відносно обмежена мінливість у застосуванні методу в рамках цієї групи методів. Обґрунтована теорія (Glaser, 1992; Strauss, Corbin, 1998), аналіз дискурсу (Берман, Parker, 1993; Поттер і Ветерере, 1987; Willig, 2003) або наративний аналіз (наприклад, Murray, 2003; Riessman, 1993) – існують різні варіанти методу.

Друга група якісних аналітичних методів – це незалежні від теорії та гносеології, можуть застосовуватися у широкому діапазоні теоретичних та гносеологічних підходів. Тематичний аналіз належить до другої групи і сумісний з есенціалістськими та конструкціоністськими парадигмами в рамках психології. Через теоретичну необмеженість тематичний аналіз забезпечує гнучкий і корисний інструмент дослідження, який може потенційно забезпечити водночас багатий і детальний, але складний обліковий

запис даних. Проте відсутність чітких і стислих рекомендацій щодо застосування тематичного аналізу може призводити до втрати об'єктивності дослідження. Тому важливо знати потенційні пастки, яких слід уникати при проведенні тематичного аналізу, що забезпечує його об'єктивність, які його переваги та недоліки, як підбирати матеріал для тематичного аналізу.

Є два основні способи вибору матеріалу для тематичного аналізу. По-перше, набір даних може бути взятий з одного або кількох джерел. Так, наприклад, це можуть бути інтерв'ю, матеріал веб-сайтів тощо. По-друге, набір даних може бути ідентифікований, вибраний на підставі певного аналітичного інтересу у відповідній темі даних. Важливим поняттям у тематичному аналізі є «елемент», що використовується для позначення кожного окремого об'єкта зібраних даних, які разом складають набір даних, зокрема елементом може бути індивідуальне інтерв'ю (матеріал інтерв'ю), конкретний веб-сайт, документальний фільм тощо. Витяг даних може бути кодованим фрагментом, який ідентифіковано у рамках елемента даних та вилучений із нього.

Що таке тематичний аналіз? Тематичний аналіз – це метод ідентифікації, аналізу та звітування у межах (теми) даних. Він мінімально організовує та описує дані, визначені в деталях, і тлумачить різні аспекти теми дослідження (Boyatzis, 1998). У такому варіанті його часто називають методом аналізу. Крім того, його можуть називати, наприклад, аналізом дискурсу чи навіть контент-аналізом (Vermeer, Windsor, 2000) або, не вказуючи конкретного методу, зазначати, що «обробка даних здійснювалася за допомогою якісного аналізу часто повторюваних тем» (Braun, Wilkinson, 2003. С. 30). Отже, тематичний аналіз передбачає виділення у тексті окремих тем, яких може бути доволі багато. Завдання дослідника полягає у тому, щоб адекватно їх окреслити.

Тематичний аналіз відрізняється від інших аналітичних методів, які намагаються описати дані за шаблоном і роблять акцент на досвіді, щоби зрозуміти його як реальність (Holloway, Todres, 2003).

До них відносять «тематичний» аналіз дискурсу й аналіз тематичного розкладу, які пов'язані з феноменологічною епістемологією.

Тематичний аналіз містить ряд варіантів, на які часто не звертають увагу (або, як правило, не обговорюють у розділі методів роботи), але які потрібно чітко розглянути. На практиці ці питання слід урахувати перед проведенням аналізу даних. Тому необхідний постійний рефлексивний діалог дослідника або дослідників щодо цих питань протягом аналітичного процесу.

Що вважаємо темою? Тема фіксує щось важливе щодо даних у зв'язку з досліджуваним питанням і є певним рівнем взірцевої відповіді чи значення в наборі даних. Важливе значення для вирішення питань кодування (означення теми) має те, що розглядається як шаблон / тема, або який «розмір» може мати тема. В ідеалі існує декілька варіантів теми у цілому наборі даних, але більша кількість не обов'язково означає, що саме ця тема є важливою. Немає чітких вказівок щодо частки набору даних, які повинні відображати ознаки теми. Тема може бути в окремих елементах даних. Питання про поширеність (актуальність) визначають шляхом аналізу тем і підтем. Фіксація тієї чи іншої теми не обов'язково залежить від кількісних показників, а визначається з точки зору того, чи вона фіксує щось важливе у зв'язку з загальним питанням дослідження (береться до уваги семантичний зміст). Наприклад, у дослідженні про представлення лесбійок та геїв на 26 ток-шоу (Clarke, Kitzinger, 2004), було визначено шість ключових тем. Ці теми не обов'язково були найпоширенішими в наборі даних – вони з'явилися між 2 і 22 з 26 розмов шоу – але разом вони охопили важливий елемент способу, яким лесбійки та геї «нормалізували» свої сім'ї в дискусіях на ток-шоу. У цьому випадку тематичний аналіз був задуманий у конкретному аналітичному питанні. Поширеність теми є актуальною і може визначатися різними способами. Поширеність розраховувалась на рівні елемента даних (тобто тема з'являлася в будь-якому місці кожного окремого ток-шоу). В іншому випадку це

могло б розраховуватися з точки зору кількості різних ораторів, які сформулювали тему, по всьому набору даних. Оскільки поширеність не була ключовою для зазначеного аналізу, то обиралася найпростіша форма.

Гнучкість тематичного аналізу полягає в тому, що можна визначати теми і поширеність їх кількома способами. Існують різні варіанти визначення поширеності у тематичному та інших видах аналізу, які не передбачають кількісної оцінки (на відміну від великого аналізу змісту, Wilkinson, 2000), наприклад: «більшість учасників» (Meehan, 2000), «багато учасників» (Taylor, Ussher, 2001) або «декілька учасників» (Braun, Gavey, McPhillips, 2003). Важливо визначити тип аналізу, який потрібно зробити. Наприклад, ви можете дати широкий тематичний опис усього набору даних, так що читач почує ключову або важливу тему. У цьому випадку теми, які окреслюють, ідентифікують, кодують та аналізують, повинні бути точним відображенням усього набору даних. Це може бути ефективним методом тоді, коли вивчається недосліджена галузь, або з учасниками, чії погляди не відомі. Альтернативне використання тематичного аналізу полягає в тому, щоб надати більш детальний звіт про одну конкретну тему або групу тем у межах даних. Це може стосуватися конкретного питання або цілої галузі інтересів у групі даних (семантичний підхід – див. нижче), або певної «прихованої» теми (див. нижче) в цілому, або більшості набору даних.

Індуктивний та теоретичний тематичні аналізи

Теми або шаблони в межах даних можна ідентифікувати одним із двох основних способів у тематичному аналізі: індуктивним (так званий «знизу») (наприклад, див. Frith, Gleeson, 2004) або теоретичним, чи дедуктивним («зверху вниз») (Boyatzis, 1998; Hayes, 1997). Індуктивний підхід передбачає виділення теми, яка має тісний зв'язок із самими даними (Patton, 1990). Такий спосіб вибору теми має певну схожість з обґрунтованою теорією. При такому підході, якщо дані були зібрані спеціально для дослідження (наприклад, через інтерв'ю чи фокус-групу), виявлені теми можуть не мати відношення

до конкретного запитання, яке ставили опитуваним. Вони також не будуть визначатися теоретичним інтересом дослідника до галузі чи теми. Отже, індуктивний аналіз – це процес кодування даних, який не передбачає намагання включення його в попередньо існуючу рамку кодування або аналітичні уявлення дослідника. У такому сенсі ця форма тематичного аналізу є незмінною.

Теоретичний тематичний аналіз, як правило, керується дослідниками. Така форма тематичного аналізу має менш багатий опис даних у цілому, але містить детальніший аналіз окремих аспектів даних. Дослідник може або кодувати інформацію для досить конкретного питання, або специфічне дослідницьке питання може формуватися у процесі кодування (індуктивний підхід). Наприклад, якщо дослідникові було цікаво поговорити про гетеросексуальність і він зібрав дані індуктивно, вони можуть підходити і для будь-яких інших тем, пов'язаних із гетеросексуальністю і кодуватися різноманітно, незалежно від того, які теми були визначені попередніми дослідженнями. Наприклад, дослідження Холлвея (1989), у якому визначено дискурси гетеросексуальності і кодовано інформацію, що стосується лише чоловічого статевого потягу. При теоретичному підході дослідник цілком може бути зацікавлений у тому, щоб з'ясувати як вседозволеність відображається у гетеросексуальності, і зосереджується на цьому. У такому разі можуть виникнути теми, які будуть стосуватися вседозволеності і приблизно відповідати оригінальній темі.

Семантичні або приховані теми

Важливим питанням у тематичному аналізі є визначення рівня, на якому будуть ідентифікуватися теми: семантичного чи інтерпретаційного (Boyatzis, 1998). Типовий тематичний аналіз фокусується виключно на одному рівні. За допомогою семантичного підходу теми визначають на явному або поверхневому значенні даних, а аналітик нічого не шукає за межами того, що сказав учасник або що написано. В ідеалі аналітичний процес передбачає вибір теми з опису, де дані були просто організовані, щоб показати шаблони в

семантичному змісті і підсумок до тлумачення, де є спроба теоретизувати значення моделей (Patton, 1990). Тематичний аналіз на латентному рівні, навпаки, виходить за рамки семантичного змісту даних і починає виявляти або досліджувати основні ідеї, припущення та концептуалізації – теоретизовані як формування або інформування семантичного змісту даних. Наприклад, якщо ми уявимо наші дані у тривимірному вигляді як нерівномірний шматок желе і застосуємо семантичний підхід, то зможемо «описати» поверхню желе, його форму та сенс, тоді як латентний підхід дозволяє визначити особливості, які надали йому такої форми та значення. Таким чином, для латентного тематичного аналізу розробка самих тем включає інтерпретаційну роботу та аналіз, що передбачає не просто опис, а й теоретизацію. Аналіз у рамках цієї останньої традиції, як правило, впливає з конструктивної парадигми (Берра, 1995), і в цій формі тематичний аналіз збігається з деякими формами «аналізу дискурсу» (який іноді спеціально називають «тематичний аналіз дискурсу» (Singer, Hunter, 1999; Taylor, Ussher, 2001), де широкі припущення, структури та / або значення теоретизовано як основу того, що насправді сформульовано в даних. Все частіше аналітики дискурсу також переглядають психоаналітичні способи інтерпретації (Холлвей і Джефферсон, 2000) і визначають прихований тематичний аналіз, сумісний із цією структурою.

Епістемологія: есенціаліст проти теорії конструктивізму

Тематичний аналіз може проводитись як в есенціалістській, так і в конструктивістській парадигмі, хоча результат та фокус дослідження будуть відрізнятися. У межах есенціалістського підходу є можливим теоретизування мотивів, досвіду, сенсів. Із конструктивістської точки зору, сенс та досвід соціально створюються і відтворюються і не притаманні окремим особам (Burr, 1995). Тому тематичний аналіз, що використовується в межах конструктивістської структури, не може і не прагне зосередитися на мотивації та індивідуальній психології, але, натомість, спрямований на теорію соціально-культурних контекстів і структурних умов. Тому

тематичний аналіз у руслі конструктивізму зосереджує увагу на більш «латентних» темах, і вони можуть дублюватися з аналізом дискурсу.

Вимоги до формулювання запитань для якісного дослідження

Якісне дослідження передбачає застосування низки запитань, тому виникає необхідність у розгляді їх специфіки. Є такі 3 типи запитань:

1. Загальні, або запитання, за якими проходить опитування у проєкті. Вони можуть бути дуже широкими (стосуються пошукових матеріалів). Наприклад, «як створюються лесбійські чи гетеросексуальні сім'ї?» або «яке вони мають значення?», «як і чому лесбійське та гей-батьківство нормалізується?» (Clarke, Kitzing, 2004). Такі запитання можуть бути частиною більш широкого загальнодослідницького питання.

2. Дані з інтерв'ю або фокус-груп, які було зібрано від учасників опитування.

3. Запитання, які керують кодуванням та аналізом даних.

Між цими трьома типами запитань немає необхідності взаємозв'язку, але він часто буває бажаним, щоб виникла диз'юнктура. У найпростішому варіанті тематичного аналізу сформульовані запитання до учасників опитування можуть ідентифікуватися дослідником як «теми». Однак такий аналіз не зовсім можна назвати тематичним. Отже, тематичний аналіз передбачає пошук у наборі даних – кількості інтерв'ю чи фокус-груп або низці текстів – повторюваних закономірностей змісту. Форма та результат тематичного аналізу змінюються, тому важливо, щоб розглянуті запитання враховувалися до і під час тематичного аналізу.

Етапи проведення тематичного аналізу: покрокові рекомендації

Деякі етапи тематичного аналізу схожі на етапи інших якісних досліджень, тому вони не є унікальними. Процес починається, коли аналітик виявляє схеми змісту та проблеми потенційного інтересу до

даних – це може бути під час збору даних. Кінцевою точкою є повідомлення про зміст шаблонів (теми) у даних, де «теми абстрактні» (і часто нечіткі) (Ryan, Bernard, 2000). Аналіз здійснюють із цілим набором даних, після чого дослідник фіксує попередньо визначені ключові теми. Існують різні точки зору щодо того, коли потрібно вивчати текст, який слід аналізувати. Одні дослідники вважають, що попереднє ознайомлення з текстом може звузити аналітичну можливість, що призведе до зосередження уваги на деяких аспектах даних за рахунок інших потенційних критичних аспектів. Інші дослідники переконані, що взаємодія із текстом може покращити аналіз, дозволивши виділити у ньому дрібніші аспекти (Tuckett, 2005). У тематичному аналізі при застосуванні індуктивного підходу попереднє ознайомлення з текстом буде звужувати його аналіз, тоді як теоретичний підхід вимагає взаємодії з текстом до аналізу.

Етап 1: ознайомлення з даними

Якщо дані отримано через інтерактивні засоби, то дослідник має попередні знання і у нього можуть виникати аналітичні інтереси, попередні думки. Незважаючи на це, необхідно зануритися у дані настільки, наскільки він знайомий з глибиною і широтою змісту. Занурення зазвичай передбачає «повторне читання» даних і пошук значень, «візерунків» тощо. Ідеальною є ситуація, коли під час читання тексту з'являються ідеї і відбувається процес кодування. Як при загальному, так і при детальному аналізі під час читання відбувається пошук прихованих або семантичних тем. На цьому етапі можна починати робити нотатки або позначити ідентифікатори для кодування.

Транскрипція словесних даних.

Якщо робота відбувається з усними даними, такими як інтерв'ю, телевізійні програми або політичні виступи, то їх потрібно зафіксувати у письмовій формі. Процес транскрипції, хоча й тривалий, слід розглядати як «ключову фазу аналізу даних в інтерпретації» (Bird, 2005) і визнавати інтерпретаційним актом, коли

створюються значення, а не просто механічним записуванням звуків на папері (Lapadat, Lindsay, 1999). Існують різні методики для перетворення розмовних текстів у письмові тексти (Edwards, Lampert, 1993; Lapadat, Lindsay, 1999). Деякі системи транскрипції розроблені спеціально – наприклад, система «Джефферсон» для ТА (Atkinson, Heritage, 1984; Hutchby, Wooffitt, 1998). Тим не менш, тематичний аналіз не вимагає такого ж рівня деталізації у стенограмі, як розмова, дискурс чи навіть розповідь. Оскільки немає єдиного способу проведення тематичного аналізу, не існує єдиного набору інструкцій, однак рекомендують дотримуватися тих вимог, що й при створенні стенограм. «Орфографічна» стенограма – «дослівна» фіксація вербальних і невербальних (наприклад, кашель) висловлювань. Фіксуючи дані у письмовій формі, дослідник ще раз їх уважно перечитує, що дозволяє глибше проникнути у суть. Якщо дані представлені у стенограмі, потрібно їх ще раз звірити із записом на відповідність і достовірність.

Етап 2: створення вихідних кодів.

Цей етап починається після ознайомлення з даними і створення початкового переліку ідей. Дослідник визначає особливість даних (семантичний або латентний зміст), що цікавить аналітика і є «основним» сегментом або елементом даних чи інформації, яку можна оцінити як значущу для досліджуваного явища.

Процес кодування є частиною аналізу і дозволяє організувати дані у групи. Однак кодовані дані відрізняються від одиниць аналізу (досліджуваних тем), які є ширшими. Кодування буде певною мірою залежати від того, чи теми більше «керовані даними» або «теорією»: у першому випадку теми залежатимуть від даних, але в останньому ви можете звернутися до даних з урахуванням конкретних питань, які ви хочете кодувати. Це також буде залежати від того, чи ви це робите з метою кодування змісту всього набору даних чи кодування для ідентифікації конкретного набору даних. Кодування можна виконувати або вручну, або через програмне забезпечення (Kelle, 2004; Seale, 2000).

Працювати необхідно систематично з цілим набором даних, звертаючись до кожного його елемента, визначаючи цікаві аспекти елементів даних, які можуть стати основою для повторних моделей (теми) у наборі даних. Існує декілька способів кодування. Якщо кодування відбувається вручну, можна кодувати свої дані, записавши нотатки на аналізовані тексти, використовуючи різні кольорові ручки, щоб указати потенційні шаблони, або використовувати «post-it» (примітки для ідентифікації сегментів даних). Можна спочатку визначити коди, а потім зіставити їх із вибраними даними, що демонструють цей код, але на цьому етапі важливо забезпечити вилучення всіх фактичних даних, які кодують, а потім об'єднують у кожному коді. Важливо визначити код для максимальної кількості потенційних тем / моделей.

Етап 3: пошук тем.

Указаний етап починається, коли всі дані уже закодовані та зібрані і є перелік різних кодів, які виявлено у наборі даних. Цей етап, який повторно фокусує аналіз на більш широкому рівні тем, а не кодів, передбачає сортування різних кодів потенційних тем та збір усіх відповідних кодованих даних у визначених темах. По суті, починається аналіз кодів і визначення, як різні коди можуть поєднуватись у загальну тему. На цьому етапі можна використовувати візуальні уявлення, які допоможуть сортувати різні коди в темах. Для цього можна застосовувати таблиці, пам'ятні карти, або писати кожен код (і короткий опис) на окремому аркуші паперу й організувати їх у тематичні поля (визначаючи теми та підтеми). Деякі вихідні коди можуть продовжувати формувати основні теми, тоді як інші можуть утворювати підтеми, а ще інші можуть бути відкинуті. На цьому етапі також може утворитися набір кодів, які, на перший погляд, не належать жодній темі, однак вона може бути утворена пізніше. Третій етап тематичного аналізу завершується набором тем і підтем, утворених із цілого набору даних.

Етап 4: огляд тем.

Четвертий етап починається, коли розробляється набір тем, що передбачає уточнення їх змісту. На цьому етапі стає очевидним, які теми є важливі, а які можна об'єднати в одну чи, можливо, розбити на окремі теми. Автори тематичного аналізу виділяють такі критерії оцінки категорій: внутрішня однорідність та зовнішня неоднорідність. Дані всередині теми мають бути змістовно пов'язані, хоча повинні бути чіткі та ідентифіковані відмінності між темами. Цей етап передбачає два рівні перегляду та вдосконалення виділених тем. Перший рівень – огляд на рівні кодованих даних витягів. Це означає, що потрібно прочитати всі зібрані «екстракти» для кожної теми і визначити, чи вони складають узгоджену схему. Якщо з'ясовано, що теми складають узгоджену схему, потрібно переходити до другого рівня цієї фази.

На цьому рівні визначають обґрунтованість окремих тем у зв'язку з набором даних, а також те, чи тематична карта «точно» відображає значення, визначене в наборі даних у цілому. Це потрібно зробити з двох причин: 1) щоб з'ясувати, котра з тем «працює» для набору даних; 2) щоб кодувати будь-які додаткові дані, пропущені на попередніх етапах.

Якщо тематична карта працює, то можна переходити до наступної фази. Однак якщо карта не підходить, то потрібно повернутися до перегляду та вдосконалення кодування до тих пір, поки не буде розроблено відповідної тематичної карти. При цьому можливо, що будуть виникати потенційні нові теми і з'явиться потреба у кодуванні їх. Однак не варто захоплюватися нескінченним перекодуванням. На завершення цієї фази потрібно мати чітке уявлення про різні теми, як вони збігаються, і загальну історію, яку вони розповідають про дані.

Етап 5: формулювання теми.

На цьому етапі визначають та уточнюють теми, які будуть аналізувати, вивчають їхній зміст, уточнюють суть того, що стосується безпосередньо кожної теми, і визначають, який аспект

даних вона фіксує. Важливо не намагатися отримати надто багато тем або надто різноманітних та складних. Для кожної окремої теми потрібно провести детальний аналіз. Ідентифікувати «історію», яка стосується кожної теми, розглянути, як вона вписується в загальний контекст «історії». У рамках удосконалення слід з'ясувати, чи містить тема будь-які підтеми, чи ні. Підтеми є, по суті, темою всередині теми. Вони можуть бути корисними для структурування особливо великої і складної теми, а також для демонстрації ієрархії значення в даних. Наприклад, в одному з аналізів жіночих розмов про піхву Браун визначила дві основні теми жінок: вагіна як відповідальність і піхва як актив (Braun, Wilkinson, 2003). У кожній темі були визначені три підтеми: для підтеми відповідальності – «страждання та бруд», «тривога» і «вразливість»; для підтеми активу – «насичення», «сила» та «задоволення». Однак ці остаточні теми та підтеми стали результатом процесу уточнення початкових тем і підтем. Важливо, щоб до кінця цього етапу можна було чітко визначити, які теми залишилися, а які зникли. Для цього варто застосувати такий прийом: визначити, чи можна описати сферу та зміст кожної теми кількома реченнями. Якщо це неможливо зробити, то необхідне подальше вдосконалення теми.

Етап 6: підготовка звіту.

Шостий етап починається, коли є набір повністю розроблених тем з їх аналізом. Завдання складання звіту тематичного аналізу, чи то для публікації, чи для дослідницького завдання або дисертації, передбачає пояснення історії отриманих даних, що переконує читача в їх обґрунтованості. Важливо те, що аналіз (написання його, включаючи витяги даних) забезпечує стислий, послідовний, логічний, неповторний і цікавий опис історії, яку «розповідають» дані всередині тем. Аналіз повинен надати достатньо доказів наявності тем у даних (містити достатньо окреслених даних, щоб продемонструвати поширеність теми). Формулювання тем мають бути лаконічні, влучні, це яскраві приклади, що відображають суть, яку потрібно продемонструвати.

Витяги тем повинні бути вмонтовані в аналітичну розповідь, щоб ілюструвати оповідь, у якій розкриваються дані.

Розглянемо приклад тематичного аналізу. Фріт і Глісон (2004) прагнуть вивчити, наскільки впливає на їхні почуття та тіла одяг. Для цього вони використовують дані, зібрані в якісному опитуванні від 75 чоловіків. Вони повідомляють про чотири теми: практичність вибору одягу; відсутність занепокоєння; зовнішній вигляд; використання одягу, щоб приховати або розкрити тіло; використання одягу, щоб відповідати культурним ідеалам. Кожна тема чітко пов'язана із загальним питанням дослідження, але кожна з них різна. Дослідники забезпечують чітке розуміння обсягу та різноманітності кожної теми, використовуючи поєднання розповіді аналітика й ілюстративні витяги даних. У відповідних випадках вони розширюють свій аналіз, переходячи з опису на рівень тлумачення (наприклад, «чоловіки цінують практичність», це визначає їх ставлення до гендерних норм і стереотипів, пов'язує облікові записи окремих чоловіків із очікуваннями того, що чоловіки – як члени суспільства – взірці).

Отже, дослідники-аналітики пов'язують смислові моделі чоловіків. При цьому вони демонструють подвійну позицію, яку аналітики повинні займати: як учасники культури і як коментатори з питань культури. Їх розділ «обговорення» містить більш широкі аналітичні висловлювання про загальну історію, висвітлену у темах про ставлення чоловіків до одягу. Ця історія показує, що чоловіки навмисно і стратегічно використовують одяг, щоб маніпулювати своєю зовнішністю для задоволення культурних ідеалів маскулінності. Як показує цей приклад, аналітичні твердження повинні ґрунтуватися на узагальненнях, отриманих у результаті відповідей на запитання. Питання для поглибленого аналізу повинні передбачати уточнення: «Що означає ця тема?», «Що таке припущення, що його підкріплює?», «Які наслідки цієї теми?», «Які умови швидше за все призвели до того?», «Чому люди говорять про цю річ саме так (як протистояти іншим способам)?» і «Яка загальна історія, яку висвітлюють різні теми?». Ці типи питань повинні

керувати аналізом, коли з'являється чітке уявлення про тематичну карту.

Потенційні недоліки, яких слід уникати при проведенні тематичного аналізу:

1. Тематичний аналіз – це не просто колекція витягів даних разом із невеликим аналітичним наративом, це аналітичний коментар, який переважно перефразовує їх зміст. Тематичний аналіз є ілюстрацією аналітичних точок, зроблених дослідником щодо даних, які слід використовувати, щоб ілюструвати / підтримувати аналіз, який виходить за рамки їх конкретного змісту.

2. Тематичний аналіз – це слабкий або непереконливий аналіз, де між темами багато збігів або теми не є внутрішньо послідовними. Тому всі аспекти теми повинні узгоджуватися з центральною ідеєю чи концепцією. Такий недолік може виникати тоді, коли дослідник не може адекватно зафіксувати більшість даних або не може забезпечити багатий опис / тлумачення одного чи кількох аспектів даних.

3. У тематичному аналізі може бути невідповідність між даними та аналітичними твердженнями, зробленими щодо цього. У такому (необґрунтованому) аналізі претензії не можуть бути підкріплені даними, або, у гіршому випадку, представлені витяги контекстів дають можливість зробити ще один аналіз або навіть суперечити вимогам. Дослідник повинен переконатися, що їх тлумачення та аналітичні моменти узгоджуються з даними. Тому варто обирати цікаві приклади, щоб продемонструвати тему і ретельно її проаналізувати.

4. Невідповідність між теорією та аналітичними вимогами або між питаннями дослідження та формою тематичного аналізу. У якісному тематичному аналізі тлумачення даних повинні узгоджуватися з теоретичними рамками. Так, наприклад, якщо ви працюєте в межах гуманітарних досліджень, то зазвичай не претендуєте на вивчення теми соціального будівництва, якщо ж

робили тематичний аналіз будівництва, то не будете ставити людям запитання про розуміння гуманітарних питань.

Таким чином, метод аналізу повинен керуватися як дослідницьким питанням, так і широкими теоретичними припущеннями. Цей метод є гнучким, його можна використовувати в цілому ряді епістемологій та дослідницьких практик.

Запитання для самоконтролю знань:

1. Назвіть основні ідеї епістемологічної критики.
2. У чому полягає необхідність виникнення альтернативного феміністського підходу?
3. Розкрийте суть феміністського позиційного підходу.
4. Окресліть чотири методологічні позиції фемінізму, які по-різному інтерпретують співвідношення суб'єкта й об'єкта пізнання.
5. У чому Хардінг вбачає специфіку феміністського дослідження?
6. Назвіть основні положення феміністської соціальної теорії, на які покликаються феміністські дослідниці.
7. Як феміністські дослідниці обґрунтовують необхідність застосування якісних методів дослідження?
8. Назвіть інтерпретативні методи у якісних дослідженнях.
9. У чому полягає відмінність текстів оповіді, опису та аргументації?
10. У чому полягає специфіка феміністичного біографічного дослідження?
11. Які теоретичні засади лежать в основі аналізу дискурсу?
12. Розкрийте схему аналізу дискурсу.
13. У чому полягає специфіка змістового аналізу текстів?
14. Назвіть етапи проведення змістового аналізу текстів.
15. Розкрийте суть моделей змістового аналізу: узагальнювальної, пояснювальної, структурувальної.
16. Розкрийте основні етапи аналізу зображень.
17. Як відбувається соціально орієнтований аналіз фотографій?

18. Які переваги тематичного аналізу у феміністичних дослідженнях?
19. Що вважається темою у тематичному аналізі?
20. Як розрізняють теоретичний та індуктивний тематичні аналізи?
21. Назвіть основні вимоги до формулювання запитань для тематичного аналізу.
22. Що таке транскрипція даних у тематичному аналізі?
23. Пригадайте, як відбувається пошук тем у тематичному аналізі.
24. Опишіть, як відбувається процес формулювання теми у тематичному аналізі.
25. Розкрийте, як відбувається кодування даних у тематичному аналізі.
26. Назвіть основні недоліки методу тематичного аналізу.
27. Назвіть основні фази проведення тематичного аналізу.

Література до розділу:

1. Батлер Д. Случайно сложившиеся основания: феминизм и вопрос о «постмодернизме». *Гендерные исследования*. 1999, № 3. С. 99.
2. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. Москва : Наука, 1991. С. 439.
3. Лорбер Дж. Пол как социальная категория. *THESIS*. 1993. № 6. С. 127-136.
4. Смит Д. Социологическая теория. Методы патриархатного письма. Хрестоматия феминистских текстов / ред. Здравомысловой Е., Темкиной А. СПб. : «Дмитрий Буланин», 2000. С. 32.
5. Уэст К., Зиммерман Д. Создание гендера. *Гендерные тетради*. Вып. 1 / ред. Клецина А. СПб : филиал ИИ РАН, 1997. С. 94-124.
6. Bleich A., Jansz U., Leydesdorf S., «Lob der Vernunft», in *Sozialwissenschaftliche Forschung and Praxis fur Frauene.V.* (Hg). *Beitrage zur feministischen Theorie und Praxis Bd. 11.* (Koln, 1984): 26-34, S. 27

7. Bleich A., Jansz U., Leydesdorf S. Lob der Vernunft, in Sozialwissenschaftliche Forschung und Praxis fur Frauene.V. (Kg). Beitrage zur feministischen Theorie und Praxis Bd. 11. (Koln, 1984): 26-34, S. 33.
8. Briick B., Feministische Soziologie. Eine Einfuhrung (Frankfurt/Main, New York: Campus Verlag, 1992), S. 35.
9. Clarke A., «A social worlds research adventure: The case of reproductive science», in S.E. Cozzens and T.F. Gieryn, eds., Theories of science in society (Bloomington: Indiana University Press 1990), pp. 15-43.
10. Braun, Virginia and Clarke, Victoria Using thematic analysis in psychology. Qualitative Research in Psychology. 2006 № 3 (2). pp.77-101.
11. Flax J. Political Philosophy and the Patriarchal Unconscious: A psychoanalytic Perspective on Epistemology and Metaphysics, in Sandra Harding and M. Hintikka, eds., Discovering Reality: Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology and Philosophy of Science. Dordrecht, Holland: Riedel Publishing Co, 1983.
12. Goettner-Abendroth H. Zur Methodologie von Frauenforschung am Beispiel Biographie, in Sozialwissenschaftliche Forschung und Praxis fur Frauen e.V. (Hg). Beitrage zur feministischen Theorie und Praxis Bd. 11. Koln, 1984. P. 35-39.
13. Harding Sandra Introduction. Is there a Feminist Method. in Sandra Harding, ed., Feminism and Methodology. Milton Keynes: Open University Press, 1987. pp. 1-14.
14. Hartsock N. The Feminist Standpoint: Developing the Ground for a Specifically Feminist Historical Materialism, in Sandra Harding, ed., Feminism and Methodology. Milton Keynes: Open University Press, 1987. pp. 157-181.
15. Jayaratne T.E., Stewart A.J. Quantitative and Qualitative Methods in the Social Sciences: Current Feminist Issues and Practical Strategies, in

- Fonow/Cook, *Beyond Methodology. Feminist Scholarship as Lived Research*. Bloomington/ Indianapolis, 1991. P. 85-106, p. 89.
16. Koch F., Ritter S. *Lebenswut - Lebensmut. Sexuelle Gewalt in der Kindheit. Biographische Interviews*. Pfaffenweiler: Centaurus-Verlagsgesellschaft, 1995. S. 30.
 17. Kohli M., Roberts G. *Biographie und soziale Wirklichkeit*. Stuttgart: Metzler, 1984. S. 18.
 18. Mies M. *Methodische Postulate zur Frauenforschung*, in *Sozialwissenschaftliche Forschung und Praxis für Frauen e.V. (Hg). Beiträge zur feministischen Theorie und Praxis Bd. 11*. Köln, 1984: 7-25, S. 10.
 19. Müller U. *Feminismus in der empirischen Forschung: eine methodologische Bestandsaufnahme*, in A. Diezinger, ed., et al., *Erfahrung mit Methode. Wege sozialwissenschaftlicher Frauenforschung*. Freiburg: Kore, 1994. P. 31-68, S. 33.
 20. Oakley A. *Gender, Methodology and People's Way of Knowing: Some Problems With Feminism and the Paradigm Debate in Social Science*. *Sociology*, 1998, 32(4). P. 707-731.
 21. Olesen V. *Feminism and Models of Qualitative Research*, in N. Denzin, Y.S. Lincoln, eds., *Handbook of Qualitative Research*. London, New Delhi: Sage, 1995. P. 158-174, p. 159.
 22. Pateman C. *The Sexual Contract*. Polity Press, 1988.
 23. Pross H. *Gibt es politische Ziele für Frauenforschung bzw. Feministische Forschung*, in *Methoden in der Frauenforschung. Symposium*. Frankfurt/Main, 1984. P. 198-205, S. 200.
 24. Rose H. *Hand, Brain and Heart: A Feminist Epistemology for the Natural Sciences*, *Sings: Journal of Women in Culture and Society*, 1983, 9(1).
 25. Stacey J., *Brave New Families. Stories of Domestic Upheaval in Late Twentieth Century America*. New York, 1991. P. 201.
 26. Stanley L. and S. Wise, *Breaking Out Again: Feminist Ontology and Epistemology*. London: Routledge, 1993. P. 171.

27. Tuckett, A. G.. Applying thematic analysis theory to practice: A researcher's experience. *Contemporary Nurse*, 2005. № 19(1-2). P. 75-87.
28. Turner-Rohr C. Der Chor der Opfer ist verstummt, in *Sozialwissenschaftliche Forschung und Praxis für Frauen e. V. (Hg). Beiträge zur feministischen Theorie und Praxis Bd. 11. K61n, 1984. P. 71-84, S. 79.*
29. Wosler de Panafieu C. Wie «weiblich» kann Wissenschaft sein, in *Psychologieheute*, N 7, 1981. P. 30-34, S. 32.

СЛОВНИК ГЕНДЕРНИХ ТЕРМІНІВ

Андрогінія – поєднання в індивіді як маскулінних, так і фемінних рис. Андрогінна особистість характеризується тим, що однаково успішно на високому рівні інтегрує традиційні чоловічі та традиційні жіночі якості, характерні для її соціокультурного середовища.

Андрофобія – соціальна фобія, яка полягає в боязні представників чоловічої статі. Страждають в основному жінки, хоча відомі випадки діагностики хвороби і у чоловіків.

Андроцентризм (від грец. андро – людина) – практика, свідомо або несвідомо, що розміщує чоловічу особу або чоловічу точку зору в центрі погляду на світ, його культуру та історію. Практика розміщення жіночої точки зору у центрі називається гінцентризмом. Термін «андроцентризм» широко використовують теоретики гендерного підходу та феміністки для критики соціального світу культури, де характеристики чоловічого та жіночого є різноплановими, дихотомічно розведеними та ієрархічно структурованими. Андроцентризм є не тільки картиною світу, представленою крізь призму чоловічого досвіду, але й міцною статевою ієрархією, де все жіноче мислять та представляють, як «чуже», «інше» або взагалі не беруть до уваги.

Антисексуалізм – термін, що служить для позначення руху проти всіх форм сексуальності та антагоністичних поглядів щодо сексуальності як такої. Людей, що підтримують ідеї анти сексуалізму, називають антисексуалами, також широко використовують терміни «антисекс» та «антисексуальність».

Бігендери (від англ. бі та gender – подвійна стать) – люди, гендерна самоідентифікація яких регулярно змінюється під впливом зовнішніх факторів.

Біодетермінізм (біологічний детермінізм) – принцип розгляду явищ, згідно з яким визначальними для характеристик людини, у цьому випадку гендерних та статевих, вважають біологічні природні фактори.

Бісексуальність – потяг індивіда до сексуальних контактів із представниками обох статей. Бісексуальна поведінка та механізми, що її формують, неоднозначні: в українській сексології розрізняють минуші форми бісексуальності, або псевдобісексуальність (наприклад, бісексуальність пубертатного періоду чи псевдобісексуальність в умовах вимушеної статевої ізоляції), і справжню бісексуальність – як паралельну форму гомо- та гетеросексуальній поведінці.

Блумеризм – невдала спроба феміністок у середині ХІХ століття реформувати традиційний жіночий одяг, замінивши важкі жіночі сукні блумерами (bloomer), блумерсами (bloomers) або блумерським костюмом (Bloomer costume), який виглядав як коротка і доволі широка спідниця з панталонами. Термін «блумеризм» з'явився завдяки американській суфражистці Амелії Дженкс Блумер.

Вуменіст / вуменістка – Еліс Уолкер (Alice Walker), американська поетеса, одна з лідерів «чорного» фемінізму.

Гетеросексизм – різновид сексизму, що ігнорує інші типи досвіду, крім гетеросексуальності та гетеросексуального життєвого стилю. Гетеросексизм може виявлятися в упередженому ставленні та дискримінаційних практиках щодо людей із нетрадиційною сексуальною орієнтацією.

Гетеросексуальність (від грец. ἕτερος – інший і лат. sexus – стать) – орієнтація у своїй сексуальній активності або почуттях на людей протилежної статі.

Гетероцентризм – це система світосприйняття, при якій індивід автоматично припускає, що всі люди, які його оточують, є гетеросексуальними.

Гомосексуальність (від грец. ὁμός – той же, однаковий і лат. sexus – стать) – надання переваги представникам власної статі як об'єктам любовних стосунків, еротичного потягу чи сексуальних взаємин.

Гомофобія (від грец. ὁμός – той же, однаковий і φόβος – страх) – збірне визначення для різних форм негативної реакції на гомосексуальність.

Гендерквір (від англ. gender – рід та queer – див ний) – «парасолькове» поняття, що об'єднує усі випадки атипової гендерної ідентичності (у тому числі трансгендерної) та атипової гендерної презентації.

Гендерна депривація – обмеження можливостей задоволення потреб у зв'язку з дією гендерних стереотипів і установок домінування.

Гендерна ідентичність – це переживання власної відповідності гендерним ролям, тобто сукупностям суспільних норм і стереотипів поведінки, характерних для представників певної статі (або таким, що приписуються представникам певної статі суспільно-історичною чи соціокультурною ситуацією).

Гендерна політика – визначення міжнародними органами та державами, політичними партіями основних гендерних пріоритетів і фундаментальних цінностей, принципів і напрямів діяльності, відповідних методів та способів їхнього втілення, спрямованих на утвердження рівних прав, свобод, створення умов, можливостей і шансів, гарантій забезпечення рівного соціально-політичного статусу чоловіків і жінок, на розвиток гендерної демократії та формування гендерної культури в суспільстві.

Гендер (від англ. gender – рід) – соціокультурна, символічна конструкція статі, покликана визначати конкретний асоціативний зв'язок, забезпечувати повноцінну комунікацію та підтримувати соціальний порядок. Іншими словами, гендер – це змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої й жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та стосунків жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями у процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі.

Гендерні статуси – соціально визнані норми, які проявляються в поведінці, жестах, мові, емоціях і фізичному вигляді.

Гендерний поділ праці – розподіл функцій і видів діяльності за статевою ознакою.

Гендерна ідеологія – виправдання гендерних статусів, зокрема їх різні оцінки.

Гендерні образи – культурні репрезентації гендеру та втілення його в символічній мові та художній продукції, що відтворює і узаконює гендерні статуси.

Категорія статі – належність до біологічної статі з народження залежності від геніталій.

Гендерна ідентичність – особисте сприйняття своєї статевої належності, мультифакторний конструкт, що визначається суб'єктивним досвідом особистості і включає цілий комплекс характеристик (гендерні уявлення, стереотипи, інтерпретативні схеми, концепти, моделі гендерної поведінки тощо).

Гендерний шлюбний і репродуктивний статус – здійснення або нездійснення дозволеного або недозволеного типу залицяння, вагітності, народження дітей і батьківських ролей.

Сексуальна орієнтація – соціально або індивідуально прийняті зразки сексуальних бажань, почуттів, практик та ідентифікацій.

Гендерна структура особистості – внутрішньо властиві зразки соціально визнаних емоцій, організованих структурою сім'ї та батьківства.

Гендерні процеси – соціальні практики навчання, необхідних рольових реплік, що роблять поведінку гендерно прийнятною (або непринятною), розвиток гендерної ідентичності.

Гендерні переконання – прийняття гендерної ідеології або опір їй.

Гендеризм – переконання в існуванні тільки двох статей – чоловічої та жіночої, і в тому, що гендер нерозривно пов'язаний із біологічною статтю індивіда. Із точки зору гендеризму, цисгендерні індивіди є кращими, вищими за трансгендерних, окрім того, суспільство повинно карати та виключати тих, хто не відповідає гендерним очікуванням.

Гендерлект – передбачуваний постійний набір ознак жіночої та чоловічої мови, правила мовної поведінки, стратегії та тактики мовної поведінки чоловіків і жінок у різноманітних комунікативних ситуаціях у контексті тієї чи іншої культури.

Гендерна асиметрія – непропорційна представленість соціальних і культурних ролей обох статей (а також уявлень про них) у різних сферах життя. Наприклад, у населенні більшості країн жінки становлять більше половини (від 51 % до 54 %), у той час як серед політиків національного та регіонального рівнів їх число значно менше. Джерелом гендерної асиметрії є іноді державні структури, наприклад, у фундаменталістських країнах, де жінки позбавлені права брати участь у виборах, а в деяких випадках – права на освіту, участі в суспільному житті, роботу поза домом тощо. Але найчастіше джерело гендерної асиметрії – прихована дискримінація і патріархальні установки, що панують у суспільній свідомості, які є провідниками практичних дій. Так, неоліберальна свідомість схильна пояснювати низьке представництво жінок у владі «природним призначенням» жінок або їхнім небажанням іти в політику.

Гендерна демократія (паритетна демократія) – система волевиявлення обох статей (жінок і чоловіків) у громадянському суспільстві як рівних у правах і можливостях, що законодавчо закріплено й реально забезпечено політико-правовими принципами та діями, розбудовою суспільних і державних структур.

Гендерна дисфорія (від англ. gender – рід та грец. δυσφορέω – страждати, мучитись, тобто дослівно – гендерні страждання) – розлад гендерної ідентичності. Гендерна дисфорія є характерною для трансгендерного стану, коли людина не може повністю прийняти свій гендерний статус чоловіка або жінки та відчуває гостре незадоволення ним.

Гендерна компетентність – соціально-психологічна характеристика людини, що дозволяє їй бути ефективною в системі міжстатевої взаємодії. Гендерна компетентність особистості включає: знання про існуючі ситуації гендерної нерівності, фактори й умови,

що їх викликають; вміння помічати й адекватно оцінювати ситуації гендерної нерівності в різних сферах життєдіяльності; здатність не проявляти у своїй поведінці гендерно дискримінаційних практик; здатність вирішувати свої гендерні проблеми і конфлікти, якщо вони виникають.

Гендерна конвергенція – процес гендерного зближення маскулінності та фемінності, що виявляється у зближенні візуальної репрезентації, шаблонів соціальної поведінки, юридичних прав чоловіків і жінок.

Гендерна конструктивна соціалізація – це формування андрогінної особистості, що увібрала найкращі риси від обох статей.

Гендерна культура – індивідуально-особистісна характеристика, частина загальної культури суб'єкта, що містить гендерну компетентність, гендерну картину світу, специфічні ціннісні орієнтації й моделі поведінки. Залежно від індивідуальної гендерної картини світу формується гендерна культура особистості патріархатного або егалітарного типів. Патріархальною гендерною культурою особистості є компонент загальної культури людини, заснований на традиційних уявленнях про домінантне положення чоловіка в родині та суспільстві. Егалітарною гендерною культурою особистості є компонент загальної культури людини, спрямований на реалізацію принципу гендерної рівності.

Гендерна нерівність – нерівні права жінок і чоловіків, які створюють систему обмежень або привілеїв за ознакою статі. До гендерної нерівності також можна віднести нерівні умови для реалізації рівних прав жінок і чоловіків.

Гендерна репрезентація (гендерна саморепрезентація) – соціокультурне представлення індивідом його гендерної ідентичності, виражене в поведінці, манері спілкування, одязі тощо. Адекватна гендерна репрезентація робить можливою категоризацію індивідів за статтю та є основою комунікативної довіри.

Гендерна ресоціалізація – руйнування раніше прийнятої системи гендерних цінностей та засвоєння нової.

Гендерна рівність – рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати однакову участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

Гендерна роль – нормативний різновид поведінки людини в суспільстві, який очікують та вимагають від неї як від представника конкретної статі. Гендерні ролі обумовлені диференціацією людей у суспільстві за ознакою статі. Гендерна роль – диференціація діяльності, статусів, прав і обов'язків залежно від їх статевої належності людини. Гендерні ролі – вид ролей соціальних, вони нормативні, висловлюють певні соціальні очікування (експектації), проявляються в поведінці.

Гендерна сегрегація – переважне спілкування з представниками своєї статі й обмеження контактів із представниками протилежної статі; спостерігається в дитячих іграх без участі дорослих, а у дорослому віці – у дружніх і ділових стосунках. Явище, протилежне гендерній сегрегації, – конвергенція статей.

Гендерна система суспільства – сукупність взаємопов'язаних інститутів та організацій, за допомогою яких соціально, ідеологічно й організаційно будуються взаємини між жінкою та чоловіком, ставлення суспільства до проблем статі; формується реальна статева нерівність або рівність; здійснюються завоювання, реальне утвердження й гарантії прав, свобод і обов'язків жінок та чоловіків; забезпечуються реальні можливості їх самореалізації відповідно до досягнутого рівня гендерної культури.

Гендерна соціалізація (статеворольова соціалізація) – процес засвоєння індивідом культурної системи гендеру того суспільства, у якому він живе. Гендерна соціалізація включає дві взаємопов'язані складові: засвоєння індивідом прийнятних моделей чоловічої та жіночої поведінки, стосунків, норм, цінностей та гендерних стереотипів. Виділяють дві фази гендерної соціалізації:

Адаптивну – зовнішнє пристосування до існуючих гендерних стосунків, норм та ролей. Інтеріоризаційну – сутнісне засвоєння

чоловічих та жіночих ролей, цінностей, стереотипів. Механізмами для здійснення статевої соціалізації служать:

Диференціальне посилення, коли прийнятна статева поведінка заохочується, а неприйнятна – карається соціальним несхваленням. Диференціальне наслідування, коли людина вибирає статевої моделі в близьких їй групах – родині, серед однолітків, у школі тощо, і починає наслідувати прийнятну там поведінку.

Конструктивна гендерна соціалізація – це формування андрогінної особистості, яка вбирає все краще з обох статевих ролей.

Гендерна справедливість – передбачає рівноправність і справедливість у розподілі благ і відповідальності між жінками та чоловіками. Згідно з цією концепцією, жінки та чоловіки мають різні потреби й переваги, і ці відмінності повинні бути виявлені та враховані для усунення дисбалансу між статями.

Гендерна чутливість – розуміння та прийняття до уваги соціокультурних факторів, що лежать в основі дискримінації за ознакою статі.

Гендерне вирівнювання – вироблення суб'єктами політики системи науково обґрунтованих заходів і здійснення відповідних кроків та дій, спрямованих на згладжування специфічних форм гендерної дискримінації та гендерних заборон у суспільстві (у трудових колективах, на робочих місцях і в сім'ї) із метою утвердження гендерної рівності щодо рівномірного розподілу ресурсів та участі у суспільно-політичному житті.

Гендерний аналіз – визначення залежності досліджуваного об'єкта, наприклад соціального явища, від фактору статі або навпаки – різниця впливу досліджуваного об'єкта на чоловічу та жіночу статі.

Гендерний дисплей (gender display) – культурно детермінована та соціально зумовлена багатоманітність проявів статевої приналежності на рівні міжособистісного спілкування; основний механізм створення гендеру в процесі взаємодії віч-на-віч. Міжособистісна комунікація в конкретній ситуації завжди

супроводжується процесом *категоризації за статтю*. Сама можливість категоризації індивіда за статтю є основою комунікативної довіри.

Гендерний дисплей – презентація себе як певного типу гендерної особистості через одяг, косметику, прикраси, постійні і тимчасові тілесні та поведінкові маркери.

Формальні конвенційні акти – засоби вираження належності до статі (І. Гоффман). Це своєрідні моделі чоловічої та жіночої поведінки, прийнятні у конкретній ситуації, які сприяють збереженню та відтворенню норм повсякденної взаємодії (різного роду ситуативна поведінка завжди є гендерно забарвленою). Виконавцями конвенційних актів є соціально компетентні діючі особи, включені у соціальний порядок.

Гендерний контракт – це домінуючий тип гендерних взаємин, як практичних, так і символічно репрезентованих на кожному етапі розвитку гендерної системи.

Гендерний конфлікт (гендерно-рольовий конфлікт) – це протиріччя (зіткнення) між нормативними уявленнями про риси особистості, особливості поведінки чоловіків і жінок та неспроможністю або небажанням особистості відповідати цим уявленням та вимогам. Будь-який гендерний конфлікт базується на явищі статево-рольової диференціації та ієрархічності статусів чоловіків і жінок, що існують у сучасних суспільствах. Гендерний конфлікт може бути: внутрішньоособистісним, міжособистісним, соціетальним (на макрорівні, наприклад, боротьба жінок як соціальної групи за більш високий статус у суспільстві).

Гендерний підхід – ознака політичної, економічної та будь-якої іншої культури, яка полягає у врахуванні інтересів обох соціально-статевих груп суспільства. Суттю гендерного підходу є усвідомлення того, що суспільні явища по-різному впливають на чоловіків та жінок, викликають у них неоднакові реакції.

Гендерний статус – загальний гендерний статус та індивідуальний. Загальний гендерний статус визначає місце в суспільстві цілої

соціально-статевої групи (наприклад, жіноцтва), у залежності від системи владних, культурних, релігійних відносин, що в ньому панують. Так, у патріархальному суспільстві гендерний статус жінки нижчий від гендерного статусу чоловіка. Індивідуальний гендерний статус визначає місце у суспільстві, групі особи певної статі.

Гендерний стереотип – це стійкі, повторювані, загальноприйняті уявлення (думки) про місце та виконувані ролі того чи іншого гендеру в суспільстві, а також про особливості людей тієї чи іншої гендерної ідентичності. Гендерні стереотипи як спрощені, стійкі, емоційно забарвлені образи поведінки й рис характеру чоловіків і жінок проявляються в усіх сферах життя людини: у самосвідомості, міжособистісному спілкуванні, у міжгруповій взаємодії. Як і будь-які інші соціальні стереотипи, гендерні стереотипи визначають процес сприйняття оточення і впливають на активне конструювання соціальної реальності з використанням закладеної у ньому інформації.

Сексизм – упереджена думка про представників того чи іншого гендеру, що супроводжується їх дискримінацією, а також певна інституціональна практика, яка виражається в тому, що представникам того чи іншого гендеру нав'язують підлегле становище.

Фейсизм – тенденція різною мірою виділяти в зображеннях чоловіків і жінок обличчя та тіло.

Гендерна сегрегація – перевага різних видів діяльності й спілкування, друзів, соціальних ролей, підкреслення гендерних відмінностей, формування упередженого ставлення до власного гендеру та упереджень до іншого, виникнення гендерних конфліктів.

Гендерні дослідження (gender studies) – міждисциплінарна дослідницька практика, що використовує пізнавальні можливості теорії соціальної статі (гендеру) для аналізу суспільних явищ та їх змін.

Гендерні експектації – очікування чоловічого або жіночого стандартів, зразків поведінки, що впливають із понять «гендерний ідеал» і «гендерний стереотип».

Гендерні індикатори (гендерно чутливі індикатори) – це показники, що використовують якісні та кількісні показники для відбиття гендерно значущих змін, які відбуваються в суспільстві протягом певного періоду часу. Гендерні індикатори містять прямі свідчення становища жінок відносно визначеного нормативного стандарту.

Гендерні квоти – спосіб забезпечення представництва жінок у владних структурах, відповідно до якого правовим способом відводиться певна частина депутатських місць у парламенті для жінок. Гендерні квоти можуть встановлюватися для обох статей. Але оскільки частка чоловіків у різних органах управління перевищує 90 %, то позитивна дискримінація використовується переважно для встановлення ущемлених жіночих прав.

Гендерні упередження – соціальна установка з негативним і спотвореним змістом, упереджена думка стосовно представників іншої статі.

Гендерно-рольова девіація – відхилення поведінки людини від заданих шаблонів фемінності та маскулінності, які є характерними для конкретного соціокультурного простору. Девіації гендерних ролей можуть бути як позитивними, так і негативними.

Гендерно-рольовий стрес – стан нервової напруги, що виникає, коли індивіду важко підтримувати стандарт традиційної гендерної ролі або він змушений проявляти поведінку, характерну для протилежної гендерної ролі.

Деконструкція статі – переосмислення статі.

Еволюційна теорія статі В. Геодакяна – пояснює статевий диморфізм, кількісне співвідношення статей, психологічні та соціальні відмінності між статями та ін.

Едипів комплекс – одне з основних понять класичного психоаналізу, використане Зигмундом Фройдом для позначення амбівалентного

(двоїстого) ставлення дитини до своїх батьків. Це прояв дитиною несвідомих потягів, що супроводжуються вираженням почуттів любові та ненависті до батьків. Уперше думки про едипів комплекс були сформульовані З. Фройдом у 1897 р. в одному з листів до берлінського лікаря В. Флісса (1858–1928).

Едипова стадія – у вітчизняній психології едипову стадію ще називають дошкільним дитинством. Це період від трьох до п'яти-шести років. У цьому віці, на думку психоаналітиків, формуються основні шаблони сексуальної поведінки, а також Супер-Его – основна контрольна інстанція людської поведінки, місцеперебування почуття вини, ідеалів, совісті та моралі.

Екофемінізм (від грец. oikos – дім, батьківщина та femina – жінка) – заснований на тому твердженні, що споживацьке ставлення до природи та пригнічення жінок взаємопов'язані та увічнені патріархальною системою цінностей, розкритій у дуалістичному світогляді, що протиставляє тілу розум, матерії дух, природі культуру. В одній із найперших екофеміністських праць «Нова жінка/Нова Земля» (1975) Розмарі Рютер (Rosemary Ruether) стверджує: «Жінки повинні розуміти, що не буде ніякого звільнення для них і не буде ніякого виходу з екологічної кризи в суспільстві, де фундаментальною моделлю стосунків залишаються стосунки домінування одного над іншими.

Емансипація (від лат. emancipatio – звільнення сина від влади батька) – звільнення від будь-якої залежності, скасування будь-яких обмежень, зрівняння у правах.

Есенціалізм (від. англ. essential – обов'язково існуючий, неодмінний) – термін використовують щодо теорій, у яких стверджують наявність незмінних і вічних якостей речей, об'єднаних деякою родовою характеристикою, у гендерному контексті – жіноча та чоловіча сутності. Обов'язковим атрибутом таких теорій має бути бінарність – жінка протиставлена чоловікові. Ознаки, за якими відбувається розподіл статей, із точки зору есенціалізму вважають універсальними, сприймають як даність.

Жіночі дослідження (women's studies, фемінологія) – напрямок наукової діяльності, спрямований на вивчення статусу та становища жінки на світовому рівні, у конкретному суспільстві або культурній традиції у певний історичний час, при якому розглядають жіночий життєвий досвід у системі соціальної й культурної дійсності. Жіночі дослідження – це підґрунтя появи гендерних досліджень.

Ідентичність – поняття ідентичності вперше детально було представлене американським психологом Еріком Х. Еріксоном (Erik Homburger Erikson). Із точки зору Е. Еріксона, ідентичність базується на відчутті тотожності самому собі, а також на усвідомленні факту, що цю тотожність і неперервність визнає оточення. Ідентичність спирається на усвідомлення тимчасової протяжності власного існування та власної цілісності, дозволяє людині визначати ступінь своєї подібності до різних людей при одночасному баченні своєї унікальності та неповторності.

Індекс гендерного розвитку (Gender Development Index (GDI) – відбиває гендерний розрив у людському розвитку країни за трьома основними показниками: здоров'я – вимірюють жіночу та чоловічу очікувану тривалість життя при народженні; освіта – вимірюють очікувану тривалість жіночої та чоловічої освіти для дітей, а також середня тривалість жіночої та чоловічої освіти людей віком від 25 років і старших; контроль над економічними ресурсами – вимірюється очікуваний жіночий та чоловічий трудовий дохід.

Інтерсексуали (від лат. inter – між та sexus – стать) – наявність у людини статевих ознак обох статей. Ці ознаки розвинені не повністю, тобто мають проміжний характер.

Категоризація належності за статтю (приписування статі) – соціокультурне визначення статі індивіда.

Квір (Queer) – узагальнювальний термін для позначення всіх сексуальних і гендерних меншин. В англійській мові слово «queer» означає «дивний, своєрідний», однак наприкінці ХІХ століття воно набуло нового відтінку й почало вживатися в якості зневажливого позначення гомосексуальних стосунків.

Квір-дослідження (від англ. – queer studies, queer – дивний, гомосексуаліст, studies – дослідження) – також використовують термін Lesbian and Gay Studies – гейські та лесбійські дослідження; синоніми – ЛГБТ-студії, квір-студії. Це міждисциплінарний дослідницький напрямок у культурології, що займається вивченням сексуальної та статевої ідентичності, зосереджуючи увагу на гомосексуальній та трансгендерній тематиці.

ЛГБТ-спільнота (LGBT-community, gay-community) – соціальна спільнота, що об'єднує лесбійок, геїв, бісексуалів і трансгендерів (звідси аббревіатура – ЛГБТ) за спільними інтересами, проблемами і цілями. Вона складається з різних груп спілкування, громад, субкультурних течій і ЛГБТ-організацій. Сформована ЛГБТ-спільнота заснувала рух за права сексуальних і гендерних меншин.

Маскулінність (від лат. masculinus – чоловічий) – комплекс тілесних, психічних і поведінкових особливостей, які розглядаються як чоловічі.

Мізандрія (від грец. μισέιν – ненавидіти і άνδρός – чоловік) – ненависть до чоловіків. Мізандрія може проявлятися як негативне ставлення до всіх чоловіків взагалі або тільки до деяких психологічних чи фізичних маскулінних ознак, що різною мірою проявляються по-різному.

Мізогінія (від грец. μίσος – ненависть і γυνή – жінка) – ненависть до жінок, жінконенависництво.

Мілітантство (від англ. militant – войовничий) – войовничий напрямок суфражизму. Засновницею мілітантства вважають радикальну феміністку Еммелін Панкхорст (Emmeline Pankhurst) та її дочок Евелін і Крістабель.

Неосексизм – заперечення того, що жінки все ще зазнають дискримінації, відкидання жіночих вимог і переконаність у тому, що жінки вимагають більше, ніж заслуговують.

Особистісна ідентичність (самоідентичність, Self-identity) – це єдність і спадкоємність життєдіяльності, цілей, мотивів і смис-

ложиттєвих установок особистості, яка усвідомлює себе суб'єктом діяльності.

Патріархальна свідомість – свідомість для якої характерні такі особливості: переконання, що в суспільних і сімейних взаєминах має існувати жорстке розділення чоловічих і жіночих ролей; погляд, згідно з яким чоловікові належить провідна, активна роль у сім'ї та суспільстві, а жінці – підпорядкована, пасивна; переконання, що життєві цінності жінок і чоловіків різні: сім'я та любов – головні цінності для жінок; справа, робота, самореалізація поза сім'єю – цінності чоловіків.

Постгендеризм – суспільний, політичний і культурний рух, який оптимістично оцінює перспективу нівелювання статевих відмінностей між людьми, оскільки, із точки зору його прихильників, виникнення нового типу людини, по суті андрогінне, здатне нескінченно збагатити людську свідомість і соціальну практику за рахунок глибокого синтезу й найтіснішої взаємодії елементів жіночого та чоловічого в одній людині.

Постфемінізм – наступний етап за фемінізмом, у якому поняття класичного фемінізму були переосмислені. Термін з'явився в Європі на початку 90-х років ХХ століття. Часто постфемінізм називають новим фемінізмом або посмодерністським фемінізмом.

Сексуальна ідентичність – один із п'яти компонентів людської сексуальності: самоідентифікація індивіда з людьми, які мають ту чи іншу сексуальну орієнтацію, самовідчуття себе як індивіда з певною сексуальною орієнтацією. Сексуальна ідентичність не рівнозначна істинній сексуальній орієнтації індивіда й не обов'язково з нею збігається.

Сексуальна орієнтація – один із п'яти компонентів сексуальності (чотири інші: біологічна стать, гендерна ідентичність, гендерна роль, сексуальна ідентичність), який визначають як більш-менш постійний емоційний, романтичний, сексуальний або еротичний (чуттєвий) потяг індивіда до інших індивідів певної статі.

Сексуальність – сукупність біологічних, психофізіологічних, душевних і емоційних реакцій, переживань і вчинків людини, пов'язаних із проявом і задоволенням статевого потягу. Виділяють кілька основних компонентів людської сексуальності: біологічна стать, гендерна ідентичність, гендерна роль, сексуальна орієнтація, сексуальна ідентичність.

«Синя панчоха» – іронічна назва жінок-інтелектуалок, цілком поглинутих науковими, літературними й іншими схожими інтересами. Вислів «синя панчоха» виник в Англії у 80-х рр. XVIII століття в салоні письменниці Мері Уортлі Монтегю (Mary Wortley Montagu). Душею цього салону був учений-ботанік і перекладач Бенджамін Стеллінгфліт (Benjamin Stillingfleet), який недбайливо ставився до свого костюма, носив чорну сукню із синіми панчохами.

«Скляна стеля» – термін американського менеджменту, що описує невидимий та формально ніяк не визначений бар'єр, що обмежує просування жінки службовими сходинками. Синонім – вертикальна гендерна сегрегація праці.

«Скляні стіни» – горизонтальна гендерна сегрегація праці, коли жінки мають менший доступ до професій і видів діяльності, які забезпечують надалі значне вертикальне кар'єрне зростання. «Скляні стіни» сприяють концентрації жінок у тих галузях, які є менш дохідними, надають менший доступ до фінансових і економічних ресурсів, а тому забезпечують менший доступ у владні структури.

Статевий диморфізм – анатомічні відмінності між самцями та самками одного й того ж біологічного виду. Статевий диморфізм може проявлятися в різних фізичних ознаках: розмір тіла, м'язова система, волосяний покрив, забарвлення тощо.

Статеві девіації (дисгармонії) – відхилення від нормативів статевих ролей. Статеві девіації можна проілюструвати прикладами так званої інверсії статевих і гендерних ролей, тобто зміною компонентів чоловічих та жіночих ролей на протилежні, заміною одних іншими – повністю (транссексуалізм) і частково (гомосексуалізм, трансвестизм).

Стать або **біологічна стать** – сукупність анатомо-фізіологічних ознак організму, що забезпечує відтворення потомства й дозволяє розрізняти в більшості організмів чоловічі й жіночі особини, а також один із двох розрядів живих істот (чоловіків і жінок, самців і самок), що різняться за цими ознаками.

Суфражизм (від англ. suffrage – голос, виборче право) – жіночий рух за надання жінкам виборчого права, що зародився в Англії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Завдяки англійським феміністкам цей термін увійшов в історію як визначення політичного напрямку в фемінізмі.

Теорія соціального конструювання гендеру – базується на запереченні розуміння біологічної статі як природної даності, що є джерелом сталих поведінкових, психологічних, культурних та інших відмінностей між чоловіками та жінками. Суть теорії конструювання гендеру полягає в акценті на активності індивіда, що навчається гендеру. Ідея конструювання підкреслює діяльнісний характер засвоєння досвіду. Суб'єкт створює гендерні правила та гендерні взаємини, а не тільки засвоює, відтворює чи руйнує їх.

Теорія статево-рольової соціалізації особистості – описує гендерні взаємини як історично сформовані конструкти системи нерівностей, у рамках яких панівне становище однієї статі над іншою вже є встановленим. У центрі статево-рольової теорії соціалізації – процес вивчення та інтеріоризації культурно-нормативних стандартів, які стабілізують соціум. Навчання передбачає засвоєння та відтворення чинних норм.

Трансвестизм – легша форма порушення гендерної ідентичності, ніж транссексуалізм, що проявляється у прагненні грати роль протилежної статі, потребі перевдягатися, використовувати ім'я та запозичувати інші рольові атрибути протилежної статі, хоча це не супроводжується повним усвідомленням себе особою іншої статі.

Трансгендер (трансгендерність) – збірний термін для позначення явищ розбіжності соціальної (гендеру) та біологічної статі. Сюди належать: транссексуали, трансвестити, андрогіни, гермафродити (інтерсексуали), бігендери, агендери.

Транссексуальність – повне усвідомлення себе представником протилежної статі. Транссексуалізм не пов'язаний прямо із сексуальною орієнтацією індивіда.

Уніфікація статей – маскулінізація жінок і фемінізація чоловіків. Уніфікація статей може бути зовнішньою (унісекс), поведінковою (наприклад, освоєння гендерних ролей, які раніше були характерними для протилежної статі), внутрішньою (наприклад, прояв і переживання емоцій та почуттів, які раніше вважали атиповими для певної статі).

Фаллоцентризм – термін психоаналізу Жака Лакана, що означає патріархальний символічний порядок, у якому фалос позиціонується як знак привілейованої маскулінності (на відміну від виключеної із символічного порядку фемінності). У феміністських роботах уживаються як більш жорсткий синонім андроцентризму.

Фемінізм (від лат. femina – жінка) – теорія рівності двох статей, яка творить ідейну основу організованого руху жінок. Суттю феміністичних переконань є думка, що жінка зазнає суспільної дискримінації насамперед через належність до своєї статі. Сам термін «фемінізм» був сформульований соціалістом-утопістом Шарлем Фур'є в кінці XVIII століття.

Фемінізм «другої хвилі» – характеризується організованою боротьбою за фактичну реалізацію прав жінок, визнаних на законодавчому рівні. Розпочинається протестними виступами у 60-70-х роках XX століття у США та Європі.

Фемінізм ісламський – прагнення гендерної рівності та соціальної справедливості, базою для розуміння та втілення яких є Коран.

Фемінізм культурний – це форма радикального фемінізму, суть якого полягає в ідеології «жіночої природи» або «жіночої сутності» та намаганні повернути цінність тим відмінним рисам жінки, які здаються недооціненими.

Фемінізм ліберальний (фемінізм рівності) – бере свій початок із ліберальних уявлень про індивідуальну свободу та свободу вибору. Перші виступи ліберальних феміністок відносяться до періоду

великої французької революції, коли виявилось, що вільними та рівними в правах є тільки чоловіки, жінки ж не є повноцінними громадянами, а тому й не мають усієї сукупності прав і свобод.

Фемінізм марксистський та соціалістичний – рухи в 1960-х рр. розвивалися в контексті загальної критики капіталізму та потужного підйому лівих рухів, що поширилися з Франції, у ситуації повсюдного захоплення інтелектуалів марксизмом, зростання антибуржуазних настроїв і намірів.

Фемінізм особливих прав – форма радикального фемінізму, позиція прихильників якого ґрунтується на переконанні в тому, що жінки володіють іншою, ніж чоловіки, й при цьому більш високою мораллю, яка пояснюється жіночою природою.

Фемінізм «першої хвилі» – організований рух за юридичну рівність жінок та чоловіків, що розпочався у 1848 році з'їздом у Сенеді Фолз (США, штат Нью-Йорк) та завершився із початком Першої світової війни (1914). До фемінізму «першої хвилі» можна зарахувати виникнення ліберального фемінізму, суфражизм, мілітантство, фемінізм особливих прав, фемінізм державного забезпечення (welfare feminism), анархофемінізм.

Фемінізм постмодерністський – виник в останній чверті ХХ ст., перетворивши фемінізм на методологію, яка критикує наукову раціональність і об'єктивність, оголошуючи їх такими, що обслуговують чоловічу науку. Ставить проблему обмеженості знання, представленого в соціальній теорії виключно чоловіками, їх системою цінностей, чоловічим поглядом на світ («андроцентрична картина світу»), чоловічими засобами вираження знання («фалоцентризм»).

Фемінізм постструктуралістський – руйнує загальноприйняте традиційне бінарне мислення. Розкриває нові шляхи в розумінні проблеми взаємодії мови та статі, у вивченні досвіду та його заломлення у мистецтві. Дослідники шукають так звану «жіночу мову» у творах чоловіків-письменників, передбачаючи саме в мові реальну силу боротьби із стереотипами. Феміністська критика

націлена на розкриття категорій об'єктивізму, гомогенності, добра та краси.

Фемінізм психоаналітичний – виник у ХХ столітті. Звернення до психоаналізу не було простим, оскільки фемінізм спочатку ставився до нього неоднозначно. З одного боку, Фрейда критикували за тези про жінку як кастрованого чоловіка, про відчуття жінкою своєї неповноцінності, про біологічний детермінізм. Фрейд розглядав жінку як залежну, ірраціональну, емоційну, пасивну, мазохістську.

Фемінізм радикальний – сформований у ХХ ст., представляє найяскравіший напрям у фемінізмі. Радикальні феміністки розглядають жінок як біологічний клас, який історично першим почав дискримінуватися й експлуатуватися, пригнічення жінок – найбільш широко поширена й найбільш сильна форма гноблення.

Фемінізм «третьої хвилі» (неофемінізм) – бере свій початок із ранніх 90-х років ХХ століття і триває досі. Авторкою цього терміна стала американська письменниця Ребекка Уолкер (Rebecca Walker), донька активістки фемінізму «другої хвилі» – Еліс Уолкер (Alice Walker). У 1992 р. вона опублікувала в феміністичному часописі «Ms» статтю «Стаючи третьою хвилею» («Becoming the Third Wave»), яка стала своєрідним маніфестом цього напрямку.

Феміністська свідомість – аспекти: засудження використання біологічних статевих відмінностей для виправдання жорстко закріпленого, підпорядкованого становища жінки в сім'ї та суспільстві; неприйняття існування в сім'ї та суспільстві чітко закріплених чоловічих і жіночих ролей; засудження поділу сфер суспільного життя на чоловічі та жіночі; переконання, що жінки та чоловіки в сучасному суспільстві мають неоднакові можливості для самореалізації в різних сферах, і такий стан визнається несправедливим; прийняття образу жінки (гендерного ідеалу), головними рисами якого є енергійність, активність, впевненість у собі, прагнення до свободи й незалежності, діяльність у різних сферах суспільного життя; погляд, згідно з яким для жінки високу цінність мають професійні досягнення, кар'єра, розкриття власних

можливостей і здібностей, прагнення до самореалізації; перевага сімейних стосунків, які не зобов'язують жінку всю себе віддавати турботі про інших; погляд на виховання дітей, відповідно до якого суспільство має максимально прагнути до рівної участі батьків і матерів у житті дитини; засудження ставлення до жінки як до об'єкту сексуального гноблення; неприйняття подвійних стандартів у суспільній моралі в оцінці поведінки чоловіків і жінок у різних сферах життя; переконання в необхідності глибокого усвідомлення жінками свого підлеглого становища, бажання змін у суспільній ролі жінки та розуміння важливості практичних дій у цьому напрямку.

Фемінність (від лат. *femininum* – жіночий) – комплекс тілесних, психічних і поведінкових особливостей, які розглядають як жіночі.

Фемінітиви – слова жіночого роду, альтернативні або парні аналогічним поняттям чоловічого роду. Професор – професорка, директор – директриса тощо.

Цисгендер або **цисгендерність** (від лат. *cis* – «по цей бік» та англ. *gender* – гендер) – гендерна ідентичність, що позначає людей, чия соціальна стать (гендер) збігається з біологічною статтю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналітичні звіти Жіночого консорціуму в Україні. URL : <http://wcu-network.org.ua>
2. Бем С. Линзы гендера. Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. Москва, 2004. 336 с.
3. Берн Ш. Гендерная психология. Законы мужского женского поведения. СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. 318 с.
4. Богачевська-Хомяк М., Веселова О.М. Жіночий рух в Україні. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2005. 672 с. URL : http://www.history.org.ua/?termin=Zhinochy_rukh_v_Ukraini
5. Гендерні аспекти проектів Програми розвитку ООН. URL : <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home.html>
6. Гендерні дослідження в Україні URL : <http://www.genderstudies-ukraine.org/ukr>
7. Гендерні дослідження: прикладні аспекти: монографія / ред. В.П. Кравець. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2013. 448 с.
8. Геодакян В.А. Два пола. Зачем и почему? Эволюционная теория пола. URL: https://batrachos.com/sites/default/files/geodakyan_2011_dva_pola_zachem_i_pochemu_evolyucionnaya_teoriya_pola.pdf
9. Гипотеза функциональной асимметрии мозга (ФАМ) (гипотеза латерализации психических процессов). URL : <http://vocabulary.ru/dictionary/43/word/gipoteza-funkcionalnoi-asimetrii-mozga-fam-gipoteza-lateralizacipsihicheskikh-procesov>
10. Горностай П. П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності. Основи теорії гендеру: навчальний посібник. Київ : «К.І.С».», 2004. С. 132 – 155.
11. Жіночі студії в Україні : Жінка в історії та сьогодні / ред. Л. О. Смоляр. Одеса: Астропринт, 1999. 440 с.

12. Заграй Л.Д. Молодіжна субкультура: гендерний досвід. Івано-Франківськ : Нова зоря, 2012. С. 39-53 с.
13. Заграй Л.Д. Проблематизація гендерного досвіду в психоаналізі і фемінізмі. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2014. Вип. 18. С. 116-121.
14. Кісь О. Гендерні студії в Україні: стан, проблеми, перспективи. URL : <http://www.ji-magazine.lviv.ua/seminary/2000/sem17-08.htm>
15. Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 159-172.
16. Конституція України. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>
17. Кочарян А. С. Личность и половая роль : монография. Харьков : Основа, 1996. 127 с.
18. Лорбер Дж. Пол как социальная категория. THESIS. 1993. № 6. С. 127-136.
19. Мельник Т. М. Гендер як наука та навчальна дисципліна. Основи теорії гендеру: навчальний посібник. Київ : «К.І.С.», 2004. С. 10 – 29.
20. Мещеркина Е. Ю. Феминистский подход к интерпретации качественных данных: методы анализа текста, интеракциии изображения. *Введение в гендерные исследования*. Ч.1. / ред. Жеребкина И. А. СПб., 2001. С.197-238.
21. Ніколсон Лінда. Гендер. Антологія феміністичної філософії / ред. Елісон М. Драгер та Айрис М. Янг. Київ : Основи, 2006. С. 348 – 356.
22. Носенко Е. Л. Аршава І. Ф. Сучасні напрями зарубіжної психології : психологія особистості : підручник. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. 261 с.
23. Опис діяльності гендерних дослідних центрів в Україні. URL : <http://gc.kname.edu.ua/index.php/uk/nashi-proekty/proekt-gendernye>

24. Словник гендерних термінів / укладач З. В. Шевченко. Черкаси : видавець Чабаненко Ю., 2016. 336 с.
25. Хасанова Г. А. Гендерный глоссарий. URL : http://www.policy.hu/khassanova/glossary_rus.htm
26. Центр Разумкова. Гендерна рівність і розвиток: погляд у контексті Європейської стратегії України / керівник проекту Ольга Пищуліна. Київ : Заповіт, 2016. 244 с.
27. Шакирова С. Толкования гендера. Пол женщины. *Сборник статей по гендерным исследованиям*. Алматы : Центр гендерных исследований, 2000. С. 15 –26.
28. Alcoff Linda. Cultural Feminism versus Post-Structuralism: The Identity Crisis in Feminist Theory : Signs, Vol. 13, No. 3 (Spring, 1988), pp. 405-436 Published by: The University of Chicago Press Stable URL : <http://www.jstor.org/stable/3174166>
29. Alexandra Symonds. Gender issues and Horney theory. *The American Journal of Psychoanalysis*, Vol. 51, No. 3, 1991.
30. Allheit P. «Reading Body Stories» in P. Alheit, ed., u.a. *Biographie und Leib Giessen: PsychosozialVerlag*, 1999. p. 223-246.
31. Bourdieu P. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London : Routledge & Kegan Paul, 1984. p. 190.
32. Bowel T. *Feminist Standpoint Theory*. *University of Waika to New Zealand*. URL : <http://www.iep.utm.edu/fem-stan/>
33. Braidotti Rosi. Butler, Judith, "Interview : Feminism By Any Other Name" in *differences*, 1994.vol. 6, N 2-3. p. 27-58.
34. Braun Virginia and Clarke Victoria. Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2). 2006. P.77-101.
35. Burman Erica. *Deconstructing feminist psychology*. London: Sage. 1998.
36. Burman Erica. From difference to intersectionality : challenges and resources *Eur. J. of Psychotherapy, Counselling & Health* Vol 6 No 4 December 2004. P. 293-308.

37. Bussey Kay Macquarie, Albert Bandura. Social Cognitive Theory of Gender Development and Differentiation : Psychological Review 1999, Vol. 106, No. 4. P. 677.
38. Butler Judith. Gender trouble: feminism and subversion of identity. New York, 1990. P. 170.
39. Capitalism and Scizophrenia. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1987, P. 3-25.
40. Cavendish Marshall. Asexuality. Sex and Society. NY : Marshall Cavendish, 2010. Vol. 1. P. 82–83.
41. Chodorow N. Object-Relations and the Female Oedipal Configuration. Reproduction of Mothering., 2001. P. 111—129.
42. Chodorow N. The reproduction of mothering : Psychoanalysis and the sociology of gender. Berkeley and Los Angeles : University of California Press. 1978.
43. Clarke V. and Braun V. Gender. In : Fox, D., Prilleltensky, I. and Austin, S., eds. Critical Psychology : An Introduction. 2nd ed. London: SAGE Publications Ltd, 2008. P. 232-249.
44. Connell R.W. Gender and Power : Society, the Person, and Sexual Politics. Stanford University Press, 1987. P. 334.
45. Connel R.W. Masculinities. Berkeley : University of California Press. 2005.
46. Dausien B. «Geschlechtskonstruktionen und Körpergeschichten. Überlegungen zur Rekonstruktion leiblicher Aspekte des «doing gender» in biographischen Erzählungen», in P. Alheit, ed., u.a. Biographie und Leib (Giessen: Psychosozial Verlag, 1999. P. 177-200.
47. Definitions of Terms. Gender Equity Resource Center. URL : http://geneq.berkeley.edu/lgbt_resources_definiton_of_terms
48. Derrida J. Writing Before the Letter. Of Grammatology. Baltimore & London : The Johns Hopkins University Press, 1998. P. 1-93.
49. Dorottya Ré dai. Feminist Pedagogy. URL : http://gestproject.eu/wp-content/uploads/2016/11/GeSt_27102016_Redai_Feminist_Pedagogy.pdf

50. Garfinkel H. *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs (NJ) : Prentice-Hall. 1967.
51. Gergen M. *Feminist reconstructions in psychology : Narrative, gender & performance*. Thousand Oaks : Sage. 2001.
52. Goffman E. *Gender Display. Studies in the Anthropology of Visual Communication*. Vol. 3. 1976. P. 69–77.
53. Eagly A. H., Eaton A., Rose S. M., Riger S. & McHugh M. C. *Feminism and psychology : Analysis of a half-century of research on women and gender*. *American Psychologist*, 67(3), 2012. P. 211-230.
54. Experience-based seminar on gender in education (for teachers and scholars) Maria Papathanasiou. URL : http://gestproject.eu/wpcontent/uploads/2016/11/GeSt_28102016_workshop_Papathanasiou.pdf
55. Foucault M. *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*. Harmondsworth : Penguin Books, 1979. P. 136—141.
56. *Feminism and/in/as psychology. The Public Sciences of Sex and Gender* / Alexandra Rutherford and Michael Pettit. York University : American Psychological Association, 2015. Vol. 18. No. 3. P. 223–230.
57. Fischer-Rosenthal W. «Biographie und Leiblichkeit. Zur biographischen Arbeit und Artikulation des Körpers», in P. Alheit, ed., u.a. *Biographie und Leib* Giessen : Psychosozial Verlag, 1999. P. 15-43.
58. Gilligan C. *In a different voice : Psychological theory and women's development*, 2nd ed. Cambridge, MA : Harvard University Press. 1993.
59. Harding Sandra. “Standpoint Theories: Productively Controversial”. *Hypatia* 24(4) 2009. P. 192-200.
60. Haubl R. «Modelle psychoanalytischer Textinterpretation» in V. Flick, ed., et al. *Handbuch Qualitative Sozialforschung*. Weinheim : Beltz Psychologie Verlags Union, 1995. P. 219-223, P. 220.
61. Helgeson Viski S. *The psychology of gender*. Carnegie Mellon University, 2012. P. 29-183.

62. Hesse-Biber S. N. *Feminist Research Practice*. Los Angeles : Sage Publications. 2013.
63. Horney K. *Feminine Psychology*, H. Kelman (ed.). New York : Norton. 1993. P. 269.
64. Integrating gender analysis and actions into the work of WHO Programme. URL : http://www.who.int/gender/mainstreaming/integrating_gender/en
65. Irigaray L. *The Way of Love*. London, New York : Continuum. 2002.
66. James W. Messerschmidt, Michael A. Messner, Raewyn Connell, Patricia Yancey Martin. *Gender Reckonings : New Social Theory and Research*. NYU Press, 2018. P. 384.
67. Jane Flax. Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory. *Signs*, Vol. 12, No. 4, Within and Without : Women, Gender, and Theory, 1987. P. 621-643.
68. Jankowski G., Braun V. and Clarke V. Reflecting on qualitative research, feminist methodologies and feminist psychology : In conversation with Virginia Braun and Victoria Clarke. *Psychology of Women Section Review*, 19 (1), 2017. P. 43-55.
69. Gender in Morocco: Contemporary Issues Rddad S. URL : http://gestproject.eu/wpcontent/uploads/2016/11/Final_Compndium_UA_2017.pdf
70. Gough, Brendan and McFadden, M. *Critical social psychology*. Basingstoke: Palgrave. 2001.
71. Kay Bussey Macquarie, Albert Bandura. Social Cognitive heory of Gender Development and Differentiation. *Psychological review*. 1999, Vol. 106, No. 4, P. 676-713.
72. Kitzinger C. Wilkinson S. & Perkins R. Theorizing Heterosexuality, *Feminist&Psychology*, 2(3), 1992. P. 293-324.
73. Kitzinger C. Should psychologists study sex differences? Editor's introduction special feature. *Feminism & Psychology*, 4(4), 1994. P. 501-506.

74. Koestner R. A, Aube J. Multifactorial Approach to the Study Gender Characteristic. *Journal of Personality* 63:3. Duky University Pres. September, 1995. P. 681-710.
75. Kristeva J. *Strangers To Ourselves*. New York : Columbia University Press. 1991.
76. Laslett B. «Gender and Rethoric of Social Science: William Fielding Ogburn and Early Twentieth-Century Sociology in the United States». *Contesting the Master Narrative*. Ajova Univ. Press, 1998. P. 21.
77. Launius Chr. & Hassel, H. *Threshold Concepts in Women's and Gender Studies*. N. York : Routledg. 2015.
78. Lazar M. M. Communicating (post)feminisms in discourse. *DISCOURSE & COMMUNICATION*, 3: 339. 2009.
79. Lorenzer A. «Tiefhermeneutische Kulturanalyse» in A. Lorenzer, *Kultur-Analysen Frankfurt am Main : Fischer*, 1988. P. 11-98.
80. Maccoby E. E. *The Two Sexes. Growing Apart, Coming Together*. Harvard University Press, 1998.
81. Masters J. C. Modeling and Labeling as integrated determinants of children's sex-typed imitative behavior . *Child Devel.* 1979. V. 50. P. 364-371.
82. McMillan J. *France and Women, 1789 – 1914: Gender, Society and Politics*. – NY : Taylor & Francis, 2002. P. 304.
83. Miller J.B. *Toward a new psychology of women*, 2nd ed. Boston: Beacon Press. 1986.
84. Mischel W. and Shoda Y. A cognitive-affective system theory of personality: Reconceptualizing situations, dispositions, dynamics, and invariance in personality structure. *Psychological Review*, 102(2): 246–86. 1995.
85. Mitchell J. *Psychoanalysis and Feminism: Freud, Reich, Laing and Women*. New York : Vintage Books. 1974.0
86. Oakley A., «Gender, Methodology and People's Way of Knowing: Some Problems With Feminism and the Paradigm Debate in Social Science». *Sociology*, 1998, 32(4). P. 707-731.

87. Perrett D. I., Lee K., Penton-Voak I., Burt D. Effects of sexual dimorphism on facial attractiveness. *Nature*, 1998. №8. P. 884 – 887.
88. Perry D. G. The social learning theory of sex differences: Imitation is alive and well. *Persistens and Social Psychology*. 1979. V. 37. P. 1699-1712.
89. Pilcher J. & Whelehan I. *Key Concepts in Gender Studies*. London: Sage Publications – To determine the main idea, concept of gender studies. 2017.
90. Prlenda Sandra. Introduction to Women's/Gender History URL : http://gestproject.eu/wpcontent/uploads/2016/11/GeSt_28102016_Prlenda.pdf
91. Reichertz J. «Objektive Hermeneutik» in U. Flick, E.V. Kardoft, et al., *Handbuch Qualitative Sozialforschung. Grundlagen, Konzepte, Methoden und Anwendungen* Weinheim: Beltz Verlag, 1997. P. 223-227.
92. Review of Sandra Harding's *Objectivity and Diversity: Another Logic of Scientific Research*. *Social Epistemology Review and Reply Collective* 5, N. 4: 60-64. 2016. URL : <http://wp.me/p1Bfg0-2T3>
93. Scott Joan W. *Millennial Fantasies: The Future of «Gender» in the 21st Century*. Paper presented on May 6, at the seminar «Production of the Past». Columbia University : New York. 2000. P. 35.
94. Sprague J. *Feminist Methodologies for Critical Researchers*. New York : Rowman & Littlefield, 2016.
95. Stanley L. and Wise S. *Breaking Out Again: Feminist Ontology and Epistemology* London : Routledge, 1993. P. 171.
96. *The Psychology of Gender* / Alice H. Eagly, Anne E. Beall, Robert J. The Gilford press, 2004. P. 145-169.
97. Wallbot H. G., «Analyse der Körpersprache», in U. Flick, ed., et al., *Handbuch Qualitative Sozialforschung*. Weinheim : Beltz Psychologie Verlags Union, 1995. P. 232-236.
98. West C. and Zimmerman D. *Doing Gender. The Social Construction of Gender* / Ed. by J. Lorber and S. Farrell. Sage Publications, 1991. P. 13–37.

99. Wilkinson Sue (Ed). *Feminist social psychologies : international perspectives*. Buckingham : Open University Press. 1996. P. 216.
100. Wilkinson S. *Feminism Psychology*. In D. Fox, & I. Prilleltensky (Eds), *Critical Psychology : An introduction (P247-264)*. London : Sage. 1997. P. 149.
101. Wilkinson S. & Kitzinger C. (Eds.). *Feminism and discourse : Psychological perspectives*. London : Sage. 1998. P. 157.
102. Willig C., & Stainton-Rogers W. (Eds.), *The SAGE handbook of qualitative research in psychology*. London : Sage. 2017. P. 25.
103. Yuval-Davis N. *Intersectionality and Feminist Politics* *European Journal of Women's Studies* , 13(3): 2006. P. 193–209.

Навчальне видання

ЗАГРАЙ Лариса Дмитрівна

**ТЕОРІЇ ГЕНДЕРУ:
ГЕНДЕРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ПСИХОЛОГІЇ**

Навчальний посібник

Літературний редактор – *Бабій І. О.*

Коректор – *Заграй Л.Д.*

Комп'ютерний макет – *Голіней О. М.*

Підписано до друку 11.04.2019.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк цифровий.

Гарнітура "Times New Roman". Ум. друк арк. 15,3

Наклад 250 пр. Зам. № 107 від 11.04.2019.

Видавець: ФО-П Петраш Ксенія Тарасівна

77300 Україна, Івано-Франківська обл., м. Калуш,

вул. Дзвонарська, 4, тел. (066) 656-62-63

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготовлювачів

і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 4928 від 02.07.2015 р.

Виготовлювач: Голіней О. М.

76000, Україна, м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 128,

тел.: (0342) 580 432, +38 066 481 66 01,

+38 050 540 30 64

e-mail:gsm1502@ukr.net